Дупница и Дупнишко
в борбите за национално освобождение, обединение и независимост

Сборник доклади

Община Дупница

Дупница и Дупнишко
в борбите за национално освобождение, обединение и независимост

Сборник доклади от научната конференция, Дупница, 24–25 октомври 2008 г.

Дар от А. Терекска
ИИ - Дупница
май-юни 2014 г.

Издава се със съдействието на
кмета на община Дупница инж. Атанас Янев и
Инициативен комитет за честванията

Издава се със съдействието на кмета на община Дупница
инж. Атанас Янев и Инициативен комитет за честванията

Сборникът съдържа материали от Научната конференция, проведена в Дупница (24–25 октомври 2008 г.) по повод честванията, посветени на:

- ***150 години от рождението на ген. Георги Тодоров – командир на 7-а Рилска дивизия;***
- ***130 години от Освобождението на България от османска власт и Кресненско-Разложкото въстание;***
- ***105 години от Илинденско-Преображенското въстание и създаване на 7-а Рилска дивизия;***
- ***100 години от Независимостта на България.***

Съорганизатори:

Институт по история при БАН
Център по военна история при ВА „Г. С. Раковски"
Общински съвет – Дупница
Централен и Общински съвет на ССОРЗ
Исторически музей – Дупница

© Община Дупница, 2009
© Исторически музей – Дупница, 2009
© Ивайло Александров Тасев, художник на корицата, 2009

СЪДЪРЖАНИЕ

Приветствено слово на кмета на община Дупница
инж. Атанас Янев 5
Анелия Геренска
ДУПНИЦА И ДУПНИШКО – ГЕОГРАФСКИ
И ИСТОРИЧЕСКИ КРЪСТОПЪТ 7
Ангел Димитров
МЕЖДУ НАЦИОНАЛНИЯ ИДЕАЛ И НЕГОВОТО ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ:
ЗА ПРИЕМСТВЕНОСТТА МЕЖДУ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
И ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ДЪРЖАВЕН ГРАДЕЖ 16
Светлозар Елдъров
БОРБИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОСВОБОЖДЕНИЕ, ОБЕДИНЕНИЕ
И НЕЗАВИСИМОСТ В ОГЛЕДАЛОТО НА БЪЛГАРСКИЯ
НАЦИОНАЛЕН КАЛЕНДАР (1878–1944) 21
Тодор Петров
УЧАСТИЕТО НА 7-А ПЕХОТНА РИЛСКА ДИВИЗИЯ
В ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА МАКЕДОНИЯ
ПРЕЗ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА 1912–1913 г. 36
Стоян Германов
ДУПНИЦА В ЕВРОПЕЙСКИТЕ ХРОНИКИ В КРАЯ НА XIX
И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК 42
Елена Бугарчева
ДУПНИЦА И ДУПНИШКО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ 49
Пенчо Пенчев
РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА (1877–1878 г.)
И АГРАРНИЯТ ВЪПРОС В ДУПНИШКО 56
Елена Чалгънова
ПЪРВОТО ОСВОБОЖДЕНИЕ НА ГР. ГОРНА ДЖУМАЯ
НА 12 ФЕВРУАРИ 1878 г. 65
Елена Александрова
УЧАСТИЕТО НА МИТРОПОЛИТ НАТАНАИЛ ОХРИДСКИ
В ПОДГОТОВКАТА НА КРЕСНЕНСКО-РАЗЛОЖКОТО
ВЪСТАНИЕ (1878–1879 г.) 78
Тодор Димитров
ПЪРВИТЕ БЪЛГАРСКИ ВОЙСКОВИ ЧАСТИ
В КЮСТЕНДИЛ (1878–1886) 86
Ангел Джонев
ЖЕЛЕЗОПЪТНОТО СВЪРЗВАНЕ С МАКЕДОНИЯ
В КЮСТЕНДИЛСКО-ДУПНИШКИЯ ОБЩЕСТВЕН СПОР
В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX в. 98

Георги Георгиев
ГОРНОДЖУМАЙСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1902 г.
И ВЪОРЪЖЕНИТЕ СИЛИ НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
В КЮСТЕНДИЛСКИ ОКРЪГ 108
Слави Славов
ЯНЕ САНДАНСКИ: В СЯНКАТА НА МАКЕДОНИЗМА,
ИЛИ ПОСМЪРТНАТА ДРАМА НА ЕДИН
БЪЛГАРСКИ НАЦИОНАЛЕН РЕВОЛЮЦИОНЕР 126
Румен Караганев
АЛЕКСАНДЪР МУТАФОВ – МЕЖДУ МОРЕТО, ДУПНИЦА,
ВОЕННИТЕ МИТАРСТВА И ИЗЛОЖБИТЕ 134
Борислав Дичев
БОЙНАТА ДЕЙНОСТ НА 22-РИ ПЕХОТЕН ТРАКИЙСКИ ПОЛК
ПРЕЗ БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ 1912–1913 г. 137
Георги Радославов
ГЕРОИЧЕН ЕПИЗОД ОТ ИСТОРИЯТА НА 7-А ПЕХ. РИЛСКА ДИВИЗИЯ
ПРЕВЗЕМАНЕ И ЗАЩИТА НА ПОВИЕНСКАТА ПОЗИЦИЯ
ОТ 26-И ПЕХ. ПЕРНИШКИ ПОЛК 149
Димитър Тюлеков
ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ТОДОРОВ В ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА
НА ДУПНИЦА И СВЕТИ ВРАЧ 157
Костадин Николов
КЮСТЕНДИЛСКИ ОКРЪГ – ГЛАВНА БАЗА
ЗА СЪСРЕДОТОЧАВАНЕ НА ВТОРА АРМИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО
НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА – 1915 г. 162
Крум Чивиев
ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ТОДОРОВ – ЛИЧНОСТ,
ПАТРИОТ, ПЪЛКОВОДЕЦ 171
Димитър Зафиров
ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ТОДОРОВ – КОМАНДВАЩ ВТОРА АРМИЯ 176
Димитър Митев
ТРАКИЙСКИЯТ ДОГОВОР ОТ 1920 г. 185
Володя Милачков
ОТПУСКАНЕ НА НАРОДНИ ПЕНСИИ ЗА УЧАСТНИЦИТЕ
В НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ
СЛЕД ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО ПРЕЗ 1941 г.
НА НОВООСВОБОДЕНИТЕ ЗЕМИ 193
Димитрина Нанева
ДЯДО МИ – Д-Р ИВАН ХРИСТОВ ЛАБУТОВ 200
Стефан Симеонов
ВЛАДИМИР КАРАМАНОВ – ИЗСЛЕДОВАТЕЛ
НА ПОЛИЦЕЙСКАТА ИСТОРИЯ 204

УВАЖАЕМИ ГОСТИ И СЪГРАЖДАНИ,
ДАМИ И ГОСПОДА,

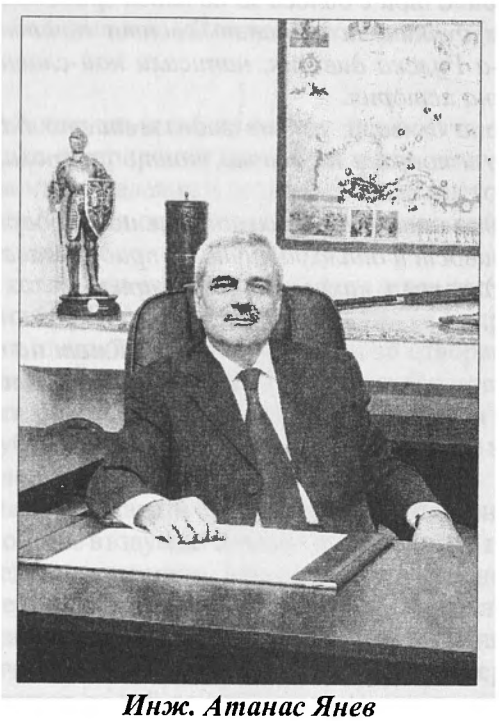

Инж. Атанас Янев

Радостен съм, че нашият град става домакин на един такъв научен форум, на който си дават среща едни от най-изявените ни историци, за да споделят с нас своите проучвания върху националната ни история. Надявам се, че темата за Дупница и нейната богата история ще влезе трайно във вашите изследвания.

В нашата многовековна история има много дати, които добре помним, има дати, които са останали във времето и са запечатали гордост и слава, има дати, които ще помним с болка и тъга.

Има събития в човешкия живот, когато силата на словото отстъпва пред красноречивия език на историята.

Има факти, които като огнени езици говорят по-силно от всичко друго, изречено в такива дни.

Като силен трус историята напомня дати и имена, пред които стоим с преклонение и почит, и целия респект и любов, които носим в себе си, побираме само в минута мълчание.

Едно от тези имена е името на генерал Георги Тодоров, взел активно участие в Руско-турската, Сръбско-българската, Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война.

Свързвайки съдбата си със 7-а Рилска дивизия, генерал Тодоров завинаги свързва името си с Дупница.

През 1917 година той е обявен за почетен гражданин на града.

Горд съм, че дупничани отдават своята почит и признателност на героите от 7-а Рилска дивизия, написали най-славните страници от българската военна история.

Ние, днешните българи, имаме задължението да благодарим и да възхвалим делото и подвига на всички, които са спомогнали за тази победа.

Никоя свобода и никоя независимост не идват даром. Истинска далновидност, правдивост и дипломатичност придружават извоюването на една независима държава, каквато е и България.

Кмет на община Дупница
инж. Атанас Янев

ДУПНИЦА И ДУПНИШКО – ГЕОГРАФСКИ И ИСТОРИЧЕСКИ КРЪСТОПЪТ

Анелия Геренска – Исторически музей – Дупница

Човекът като социален индивид още от древността е търсил най-благоприятното съчетание от природни дадености и стратегическо местоположение, за да строи своите поселения и градове. Такова място е и районът, който от XV в. нататък се оформя около град Дупница като административен, стопански и културен център.

Дупнишката котловина е затворена между стръмните склонове на Рила и югозападните била на Верила планина; на запад се опира до крайните скатове на Конявската планина, а на юг е по-широко отворена към долината на р. Струма, докосвайки най-източните краища на Осоговието. Планинският и полупланинският релеф са набраздени от долините и речните тераси на р. Тополница, Джубрена, Отовица, Бистрица, вливащи се в р. Джерман – най-голямата река (основната) в котловината.

Климатът в така очертаната територия е умереноконтинентален, но със силно влияние на топлите въздушни течения, навлизащи по течението на Струма и Джерман, от Средиземноморието. Мекият климат, удобният релеф, богатият воден ресурс в съчетание с термални извори благоприятстват появата на селища още от ранния неолит, открити в с. Крайници, Сапарева баня, Сапарево.

Ако климатичните и физико-географските характеристики предопределят появата на живот от най-ранни епохи, геостратегическото местополо-

Дупница и Рила планина. Вляво горе се виждат Горните казарми, построени през първото десетилетие на XX век

Димитър Я. Бисеров

жение на Дупнишката покрайнина се оказва решаващо за културно-историческото развитие на района в следващите епохи.

Разположението на покрайнината в географския център на Балканския полуостров и особеностите на релефа ѝ обуславят преминаването на важни пътища, осъществяващи връзки на изток чрез долината на р. Марица с Тракийската низина (Пловдив Цариград); на север посредством долината на р. Тополница и р. Искър е осигурен достъпът до Радомирското поле, Пернишката и Софийската котловина; на юг и запад долините на Джерман и Струма осъществяват връзката с Македония и Адриатика (Солун и Скопие).

Това географско разположение показва, че Дупнишката покрайнина е най-прекият път, осъществяващ връзката между трите етнокултурни ареала на българите – Мизия, Тракия и Македония. В записките си учителят възрожденец Димитър Бисеров определя Дупница като „... средоточка на пътища-та и пътници-те: Тя е най-последний град на северний край на Македония. Тя е още межда на тритях големи провинции (области): на България, Тракия и Македония. Положена в южний край на България, в западний на Тракия и в северний на Македония. Тя е възел на най-главний-те в държава-та пътища..."

Дупнишката покрайнина е осеяна със следи от античността. Доказателство за добре развит поселищен живот през тази епоха са останките от тракийски могилни некрополи, римски градове (Германея) и пътища; ранновизантийски крепости (крепостта в м. Кулата, Дупнишко) и селища свидетелстват за активно икономическо, политическо и културно развитие на района. За съжаление недобре проучени, за да бъде изградена по-пълна картина на културния континюитет до днес.

Името на най-голямото селище от Късното средновековие „Дупница" дава името на цялата покрайнина.

„Името е славянско, оть думата „доупкнъ" – „дупчест", „издълбан" и отговаря на положението на града", пише Й. Иванов в „Северна Македония" и подкрепя становището на К. Иречек („Пътувания по България") за етимологията на названието.

За първи път в писмени сведения името Дупница се появява в османски регистър от третата четвърт на XV в., където четем „... Радой,... неженен от с. Дупниче...".

През 1499 г. рицарят Арнолд фон Харф, минал през Дупница, я намира за „хубав град".

В този кратък период от около две десетилетия между двата източника Дупница се развива и утвърждава като стратегическо селище. От тогава датират и първите монументални строежи (някои, запазени и до днес), свързани със завоевателната политика на османските султани на запад – пътища,

Дупница

мостове, джамии. Й. Иванов също потвърждава, че въздигането на селището в град трябва да свържем с османското завладяване. В османската административна система Дупница става център на каза, влизаща в рамките на доста обширния по това време Кюстендилски санджак. А в духовно отношение християнското население се числяло към Самоковска епархия.

В последващите векове колоритни описания на града правят много европейски и османски пътешественици – дубровничаните Петаничич (1502 г.) и Марин Кабога (1706 г.), анонимен италиански пътник през 1559 г. нарича „Дупница място добро и сгодно“ (Й. Иванов), Хаджи Калфа и Евлия Челеби (XVII в.), Хюц и Ами Буе (XIX в.) и други. Тези сведения са ценен източник за стопанско-икономическото и културно развитие на града и населението му през османския период и Възраждането. По пътищата, използвани и описвани от пътешествениците, през XV–XVII в. се движат постоянно многобройни търговски кервани, които неизменно се отбиват в Дупница, както разказва учителят Бисеров: „...сички търговци са имали пътят си оттук, и многобройний-ти кервани, не са престаяли да текът ни деня, ни нощя...“. В резултат населението развива различни стопански дейности (занаяти и търговия), обслужващи потока от търговци и пътници. Като прибавим богатата и плодородна околност, подходяща за земеделие, и разработваните рудни находища в близост (през XIX в. рудодобивът е все още значителен), стават ясни разнообразните фактори на подема, който предопределя и значимото място на Дупница и Дупнишко в Българското възраждане. И ако Евлия Челеби през 1660 г. пише за 100 дюкяна, през 1867 г. Бисеров съобщава, че в Дупница има вече „...494

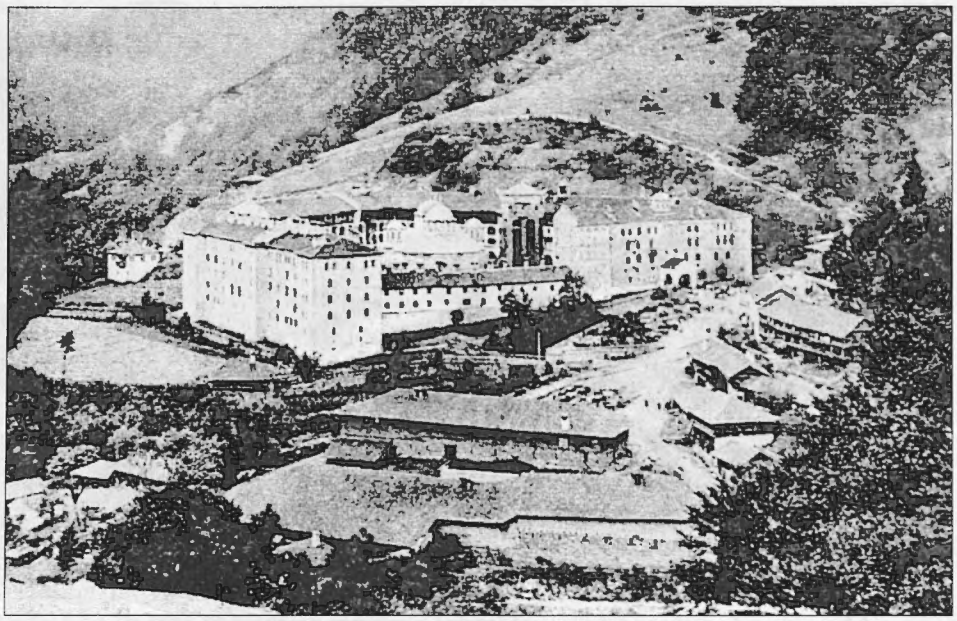

През 1895 г. се образува Риломанастирска община в състава на Дупнишка околия

дюкяна, 4 магазии, 27 фурни, 26 хана, 5 табашки хани…“ – доказателство за преуспяването на занаятите и търговията. През 60-те и 70-те години на XIX в. в Дупница се разработват три манифактурни предприятия – абаджийско, дървопреработващо и за рязан тютюн. Многобройните занаятчии се обединяват в професионални организации (еснафи) със силно обществено влияние. Като стопански активна прослойка еснафите отделят средства за строежа и поддръжката на черкви, училища, плащат възнаграждения на учителите.

На базата на стопанството Дупница се утвърждава и като духовно средище, през което преминават многобройните потоци от поклонници на Рилския и Атонските манастири.

Съдбите на Дупница и Рилския манастир са неразривно свързани. През целия османски период султанските фермани сочат, че Рилският манастир се намира в Дупнишката каза и че монасите плащат своите данъци в Дупница. Двупосочната обвързаност придобива особена динамика през епохата на Възраждането, когато манастирът притежава много имоти в Дупница, получава наеми от тях, развива търговска и стопанска дейност.

Наред с чисто икономическите аспекти на присъствието си манастирското братство има огромна роля и в сферата на образованието. В Дупница Рилската обител притежава два метоха с килийни училища, където получават началното си образование бъдещите просветители Христаки Павлович, Аверки Попстоянов, Атанасий Чолаков, Христо Димитров, Димитър Бисе-

Опълченци от Дупнишка околия – Илия Пастушански, Христо Дяковски, Георги Софиев, (неизвестен), Панайот Попатанасов, Иван Крекманов, Иван Досев, (неизвестен), (неизвестен), Кочо Лютата, (неизвестен), Ангел Тасов, (неизвестен), (неизвестен)

ров, всеки от които поставя към името си Дупничанин като израз на горда принадлежност към родното място.

Тези образовани хора застават начело на борбите в Дупница за църковна независимост и новобългарска просвета. През 1850 г. Христо Димитров (даскал Ристо) въвежда взаимоучителната метода в дупнишкото училище, а същият става представител от Самоковска епархия в Църковнонародния събор (1871 г.) в Цариград. Дупничани оглавяват движението за самостоятелна българска църква в Самоковска епархия и стават учители в различни места по българските земи, разнасяйки възрожденските идеали. Дупничани не остават встрани и от националноосвободителното движение. Няма документално потвърдени сведения за основаването на таен революционен комитет в Дупница, но много имена на дупничани откриваме в списъците на Българското опълчение, участници в едни от най-тежките сражения от Освободителната руско-турска война (1877–1878 г.).

Дупница посреща своите освободители от IV хусарски Мариуполски полк начело с майор Орлински на 2 януари 1878 г. За тези драматични събития от последните декемврийски дни на 1877 г. и началото на 1878 г. много емоционален разказ ни е оставил Никола Лазарков в своите „Спомени из робското минало на Дупница“.

Санстефанска България е въплъщение на възрожденския идеал за българите, но клаузите на Берлинския договор (1878 г.) чертаят други граници.

Майор Иван Павлович Орлински – освободител на Дупница и Горна Джумая

Град Дупница и покрайнината му имат щастливата съдба да попаднат в пределите на Княжество България.

Дупница става погранична околия и символична врата към останалите под властта на султана българи от Македония и Тракия и обратно на тях към свободна България. В своите „Пътувания по България“ Иречек прави преценка на това състояние: „Руско-турската война направи тук големи промени. Дупнишките турци, народ много фанатичен, почти съвършено се изселиха през границата в недалечната македонска Джумая, и обратно, джумайските българи, хора живи и предприемчиви, се пренесоха в Дупница, която стана център на погранична околия“. Тези събития предизвикват сериозни промени в етнодемографски, стопански и политически аспект за района.

Потокът от бежанци към Дупница с различен интензитет продължава до 40-те години на XX в. След Кресненско-Разложкото въстание (1878 г.), Горноджумайското (1902 г.) и Илинденско-Преображенското (1903 г.) гражданите на Дупница посрещат и откликват на тежкото състояние на приижданите от Македония българи. Организират се благотворителни дружества за спешно настаняване, събират се неща от първа необходи-

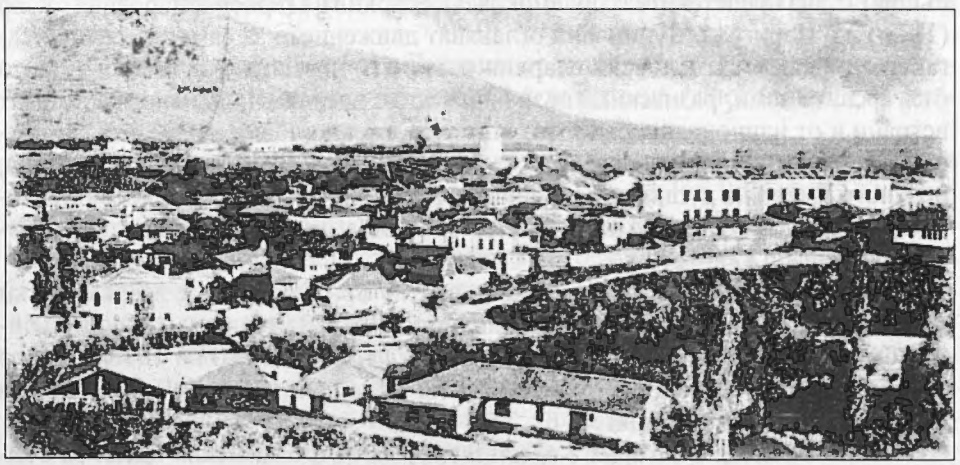

Дупница, началото на XX в.

1902 г. Бежанци от Македония в Дупница. След Берлинския конгрес Дупница се превръща в най-близко убежище за македонските българи. Почти една трета от населението на града е представлявало преселници от Македония

мост и средства, организират се протестни митинги срещу произволите на султанската власт.

За повече от три десетилетия идеята за национално обединение бележи развитието на Дупнишка околия и на цяла България. Градът и близките до границата села се превръщат в неспокоен район – база на македонските харамийски чети, поддържащи жива идеята за свобода, предвестници на организирано националноосвободително движение.

Със създаването и изграждането на структурите на ВМОРО в Дупница заработва един от основните погранични пунктове за складиране и пренасяне на оръжие, боеприпаси, тайна кореспонденция, вестници и други през границата по няколко канала. Организирането на тази дейност свързваме с Никола Малешевски, дългогодишен пунктов началник и активен деец на ВМОРО. Много революционери намират подслон в Дупница на път за Македония – Гоце Делчев, Борис Сарафов, Тодор Саев и други. Една от най-активните и многочислени структури на легалното македоно-одринско движение функционира в Дупнишко. В дейността на Дупнишкото околийско македоно-одринско дружество „Единство“ и неговите клонове се включват много видни обществени от града – Константин Змияров, Иван Чапрашиков, Никола Лазарков, Яне Сандански.

Потушаването на Илинденско-Преображенското въстание доказва,

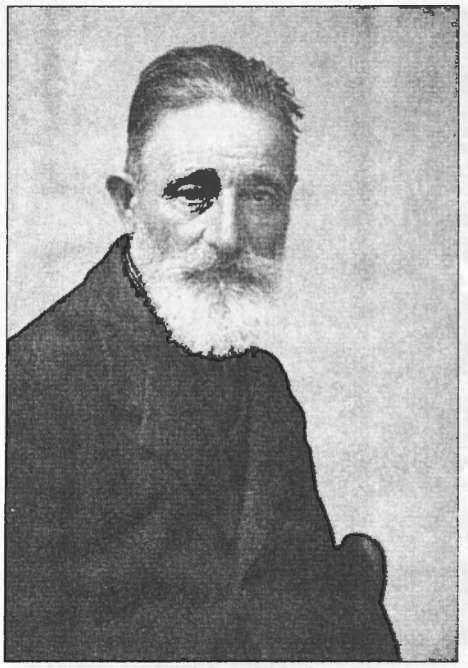

Никола Малешевски – един от най-големите деятели на ВМОРО в Дупница

че единствено войната с Турция ще осъществи националния идеал за обединение. Това налага по-голямо внимание към армията. С укази № 83 и № 88 на княз Фердинанд от края на 1903 г. е създадена 7-а Рилска дивизия с щаб в Дупница. Дивизията начело с генерал Георги Тодоров записва едни от най-славните моменти в българската военна история. Съдбата на 7-а Рилска дивизия и нейния командир е съдба и на поколения дупничани, участници в Балканската (1912 г.), Междусъюзническата (1913 г.) и Първата световна война (1915–1918 г.).

* * *

С тази ретроспективна „разходка“ искам да представя Община Дупница, която стана домакин на научната конференция „Дупница и Дупнишко в борбите за национално освобождение, обединение и независимост“. Конкретен повод за организирането на този научен форум са няколко юбилейни годишнини:

• 150 г. от рождението на генерал Георги Тодоров – командир на 7-а Рилска дивизия;

• 130 г. от Освобождението на България от османска власт и Кресненско-Разложкото въстание;

• 105 г. от Илинденско-Преображенското въстание и създаване на 7-а Рилска дивизия;

• 100 г. от Независимостта на България.

Идеята за честванията беше подкрепена и се осъществи със съдействието на: **Института по история при БАН и лично на акад. Георги Марков, на Центъра по военна история при Военна академия „Г. С. Раковски“, Общински съвет – Дупница, Централен и Общински съвет на ССОЗР, Исторически музей – Дупница и под патронажа на кмета на Община Дупница инж. Атанас Янев.**

Искам да благодаря на всички съорганизатори за подкрепата и съдействието. Изказвам благодарност и на всички участници в научната конференция за готовността, с която се отзоваха със свои изследвания и съобщения, анализиращи проблемите от новата (следосвобожденска) история

на Дупнишкия край, свързани и тясно преплитащи се с общонационалната проблематика.

Тематико-хронологичните кръгове, които са очертани от научните доклади, обхващат периода от възстановяването на българската държавност (1878 г.) до войните за национално освобождение и обединение. В материалите са анализирани редица аспекти на посочения период от социално, икономическо и политическо естество. Разбираемо, най-застъпена е военната тематика, с акцент върху историята на 7-а Рилска дивизия и емблематичния образ на нейния командир генерал Георги Тодоров.

Като част от тази инициатива е публикуването на настоящия сборник, който да направи достояние на читателите последните изводи на утвърдени наши изследователи, свързани с историята на Дупница. Да си пожелаем тази благородна традиция да продължи, защото това е завещание към бъдещите поколения, които трябва да познават добре родната си история.

Литература

1. *Чохаджиев, Стефан.* Топография и селищна структура през неолита и халколита в басейна на р. Струма. – Известия на Исторически музей – Кюстендил (ИИМК), т. XIII, 2007.

2. *Димитров, Димитър.* Археологически проучвания в Станкедимитровската покрайнина. – Поселищни проучвания, 1992 г., кн. 1.

3. *Николова, Славянка.* Спасителни археологически проучвания в местността „Кулата", гр. Дупница. – ИИМК, т. IX, 2004.

4. *Иванов, Йордан.* Северна Македония. С., 1906.

5. *Иречек, Константин.* Пътувания по България. С., 1974.

6. *Николова, Славянка, Китанов, Александър.* Открити са документи, които изтеглят историята на града с няколко десетилетия назад. – Светлина (Дупница), бр. 42, 18 окт. 1995.

7. *Радкова, Румяна.* Христо Димитров (даскал Ристо). С., 1997.

8. *Лазарков, Никола.* Спомени из робското минало на Дупница. Дупница, 1924.

9. *Георгиев, Георги.* Още по въпроса за създаването и дейността на пограничните пунктове на ВМРО в Дупнишко 1896–1897. – Македонски преглед, 1999, кн. 2.

10. *Георгиев, Георги.* Македонските бежанци в Дупнишка околия. – Македонски преглед, 2002, кн. 1.

11. *Тодоров, Явор, Тодоров, Орлин.* Дупнишка околия преди век. С., 2007.

12. Снимки от фонда на Исторически музей – Дупница.

МЕЖДУ НАЦИОНАЛНИЯ ИДЕАЛ И НЕГОВОТО ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ: ЗА ПРИЕМСТВЕНОСТТА МЕЖДУ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ И ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ДЪРЖАВЕН ГРАДЕЖ

Ст.н.с. д-р Ангел Димитров – ИИ–БАН

Юбилеите и честваните годишнини на исторически събития и личности са знаци за приемствеността в живота на всяка общност. Предназначени да утвърждават триединството на историческото време, на връзката между минало, настояще и бъдеще, те се превръщат в свидетелства за трайната валидност на историята и за нейното социално значение за съвременността. Ако отбелязваните събития и личности успяват въпреки нарастващата историческа дистанция да предизвикват размисъл и емоции, да формират представи за историческата цялост на българското битие, това означава, че нашата историческа памет е жива. И че науката **история** е съумяла да реконструира и да вгради успешно миналото в настоящето. В противен случай кухата тържественост, патетичното повтаряне на познатото и досадната назидателност, нерядко съпътстващи различните чествания, се превръщат в поредното доказателство за манипулативната употреба на миналото от настоящето и на историята от политиката.

Казвам това, защото бих искал да погледнем към изключително важния отрязък от българското историческо време, обект на тази конференция – периода от възстановяването на българската държава до нейното драматично военно десетилетие, – освен през призмата на събитийността и конкретните факти и от гледната точка на историческата цялост, на българския исторически континуум, за да осмислим връзката му както с предходната епоха, така и с настоящето.

Ако и днес продължаваме да си служим с понятия и категории като нация, национален интерес и колкото и старомодно да звучи, национален идеал, трябва да напомним, че те са наше достояние от времето на Българското възраждане. Тогава българската етническа общност се превръща в модерна нация, тогава тя открива своите интереси и си поставя както непосредствени амбициозни задачи, така и онези високи цели, които обикновено отъждествяваме с националния идеал. Този български идеал има две форми: едната е трайна и с културно съдържание, а другата – политическа и ограничена във времето. Първата превръща в идеал културния напредък и стопанския просперитет, чрез които България да стане равностойна на водещите страни в модерния свят; другата я допълва с увереността, че това ще бъде възможно само след освобождението на всички българи и събирането им под общия държавен покрив.

Когато говорим за Българското възраждане и времето след възстановяването на българската държавност като за подчертано различни епохи, тряб-

ва да напомня, че политическият критерий за определянето на 1878 г. като граница между тях е основателен, но и до голяма степен условен. Причината за това е в силно ограничения териториален обхват и в непълноценния международноправен формат на възстановената българска държава. На Берлинския конгрес през 1878 г. българската национална общност, поставена в приблизително еднакви условия и живяла в относителен синхрон в рамките на Османската империя, е разчленена на пет части: българската държава е възстановена само върху територията на Северна България и Софийско, с Кюстендил, Самоков и Дупница, като васално княжество; на юг от Стара планина е формирана автономна област в рамките на Турция под странното име Източна Румелия, големи части от българската етническа територия остават под пряката власт на султана, за българска сметка нарастват Сърбия и Румъния. При новите условия се усложнява и общуването на българите със старите емигрантски колонии на сънародниците им в Румъния и Русия. При териториалното разделяне на българската общност Дупница има щастливата съдба да попадне в пределите на Княжество България. Нещо повече, като граничен град Дупница придобива позицията на селище за връзка с българите в Македония, което предопределя нейното ускорено развитие и забележимо място в новата българска история.

Политическото разкъсване на българската национална общност е с драматични последици за нейното бъдеще поради невъзможността ѝ да противодейства адекватно на разпореждащите се с нейната съдба външни сили и да завърши пълния цикъл на националното си самоизграждане. То предопределя стесняващата се териториална рамка на хомогенния национален живот, защото поставени в различен режим на съществуване, разчленените части на етническото цяло осъществяват различни форми на приемственост спрямо собственото си минало. Връзката им с него чрез съхраняване на общонационалния идеал от епохата на Българското възраждане – за постигане на равностойно място сред свободните европейски нации – се проявява с различна сила в зависимост от постигнатата политическа самостоятелност или от степента на съхранената надежда за промяна. Най-мощна тя е в Източна Румелия, където условията позволяват идеята за съединение с Княжество България да се приеме като бързо и неизбежно продължение на освободителните борби. След успешното му осъществяване и защита идва ред на българите в останалите под османска власт територии, за които към съхранената им стара организация на обществен живот се добавят и примерът, и помощта от възстановената българска държава. Така по силата на естествения ход на историческото развитие идеалите на Възраждането за освобождение и догонване на модерния свят продължават да организират и вдъхновяват разделените части на българската нация, чието обединение се превръща в основна цел както на държавната политика, така и на самоорганизиращите се патриотични сили във и извън държавните граници.

При новите обстоятелства основните идейни течения от Възраждането се запазват дори до края на века; първото поколение „строители на бъл-

гарската държава“ са формирани идейно-политически през възрожденското време, а мнозина негови представители вече са оставили следа в различните национални усилия на самоутвърждаване и въоръжена борба. Творци на настоящето, те принадлежат едновременно и на близкото минало: в него са изградени публичният им образ и авторитет, там са останали много от техните другари, учители и житейски образци. Но фона на вече разпокъсаната политически национална територия тази биологическа и психологическа връзка напомня постоянно за общността от близкото минало. Новите обстоятелства най-накрая превръщат това минало чрез чистите образи на новите национални герои в морален коректив на собственото време. Така ако българската древност „вгражда“ в настоящето на младата държава образците за сила и величие, Българското възраждане дава на нацията своите цели и модерните морални примери за енергия, всеотдайност и безкористност.

Всъщност всеки характерен и исторически значителен период от общественото развитие не просто влияе, а оказва натиск върху следващия. Ако взаимоотношенията между двата периода са конфликтни, както се случи в България след Втората световна война, се нарушава естествената историческа приемственост и общественото развитие се деформира. Ако връзката между историческите периоди обаче е хармонична, както е при епохата на Българското възраждане и следосвобожденския период, въздействието на наследеното е позитивно, ускорява развитието на следващия период и му прехвърля своята неизразходвана енергия. А енергията на националното възраждане бе съхранена, защото постигнатата промяна бе ограничена, частична и в значителна степен моделирана отвън.

Достигането до хоризонта на дългоочакваната цел – възстановяването на българската държавност, предизвиква промени във всички сфери на живота и в неговата организация сред по-голямата част от българите (Княжество България и Източна Румелия). Но и там измененията, удържани и направлявани от васалния статут на държавата и от менторското присъствие на консервативна външна сила като Русия, не следват естествения си ритъм и близкото минало остава да „живее“ в почти всички сфери от българското битие. Нещо повече, приемствеността между двете епохи в основните идейно-политически нагласи и външнополитически ориентации се запазва задълго не само като знак за постигнатото политическо съзряване през заключителната фаза на Възраждането и за ролята на предходното „политическо поколение“, но и като средство за държавнополитическа еманципация.

Много по-мощно е въздействието на предвоенните нагласи в неосвободените български земи, особено в Македония и Тракия. Въпреки бързо променящата се обществена среда след 1878 г. и независимо от влиянието на възстановената българска държава в останалите под османска власт български етнически територии там възрожденският процес запазва същностните си характеристики. Затова е необходима уговорката, че епохата на националното възраждане продължава там като остатъчно възраждане и в по-ограничена териториална рамка до 1918 г. В отделни части от тези гранични

области – обект на вековни претенции от съседите и твърде привлекателни за геополитическите амбиции на Великите сили, възрожденският процес се бе развивал със забавен ритъм и под силно външно противодействие. Затова при вдъхновяващия пример на възстановената българска държава там възрожденското е изживявано едновременно като собствено битие и като наследен общобългарски образец. В останалите под османска власт български етнически територии продължават да съществуват създадените през Възраждането или преобразени от него по-стари институции: българските общини и стопански организации, българското училище и читалищата, Българската екзархия. Всъщност поколението, което поде освободителната борба в Македония и Тракия и което организира и осъществи Илинденско-Преображенското въстание, бе възпитано в българския национален идеал от училището, от Екзархията, от цялата патриотично формирана обществена среда. От възрожденската епоха то черпеше своите исторически ориентири и образци и се стараеше да следва героично-романтичната си представа за дълг както пред бъдещето, така и пред борческото българско минало. Без да влизам в подробности ще напомня, че създаването на ВМОРО следва примера на БРЦК, че съществуват поредица връзки – символи, които ясно разкриват приемствеността между българското националноосвободително движение до 1878 г. и българското освободително движение в Македония и Тракия: Левски – Гоце Делчев, в която по-младият превръща революционния си предшественик в свой кумир, или Ботев – Яворов, в която идеите и поетичната нагласа на последователя сякаш следват биографичното русло на предшественика, или Хаджи Димитър – Кръстьо Асенов, в която кръвното родство придава на съдбите им митологично звучене. Многозначителни са и типологичните връзки между саможертвеното поведение на революционерите от националноосвободителните борби и поведението на борците от македоно-одринската епопея, привързаността на наследниците към завещаните им от предходното време революционни символи: девизът „Свобода или смърт“ , знамена, песни и т.н. За неизкушените от революцията българи извън българската държава приемствеността се поддържа от постоянното им общение с културните стойности, създавани в България, чиито творци и институции са приемани като образци. Обръщам внимание върху хармонията в историческата приемственост, осъществена при пренасянето и актуализирането на основните цели пред общественото развитие, защото чрез нея се съхраняват националната енергия и обществения морал. В обратния случай, познат ни от по-новата ни история, предизвиканата от насилствено унищожаваните ценности и от силовото налагане на нови обществена ерозия задържа темповете на националното развитие.

Ако се върна към въвеждащите си думи и потърся съвременния смисъл на събитията и личностите, за които ще говорим по време на конференцията, трябва да отбележа, че напоследък наблюдаваме по-скоро декларативен патос и тържествена празнота в отношението към най-драматичните периоди от българското минало. След преживяната при комунистическата власт ерo-

зия на националното и при заместването му през последните две–три десетилетия със съмнителни приливи на партийно дирижиран патриотизъм очевидната липса на сетива за реалния смисъл на национално звучащите сигнали от миналото е израз на политическо късогледство. То лишава от исторически контекст много от съвременните ни вътрешно и външнополитически проблеми и отпращайки ги за решаване в сферата на общите, на „универсалните правила", ги обрича на неясни надежди и много повече на саморазрушаваща пасивност.

Днес от позицията на „паневропейското" мислене, характерно за псевдомодерната ни политическа класа, националната проблематика изглежда несвоевременна и дори опасна. Нейното съвременно осмисляне обаче няма нищо общо с крайностите на национализма, защото тя не формира нагласи и цели, а осигурява дълбинно самопознание и научни аргументи. Или иначе казано, проблемът не е в проблематиката, а в нейната политическа употреба. Съвременните политици сигурно знаят, че „Европа на нациите" в съвременен прочит не означава отказ от интеграция, а обогатяващо единство в разнообразието. Те обаче забравят, или не разбират, че исторически формираната нация си остана единственото естествено лоно на солидарността.

Съвременният прочит на българската история от времето на националното възраждане, градежа на българската държава и усилията за национално обединение би могъл да отхвърли много от страховете, противоречията и митовете на това време, но не и неговата енергия, вдъхновение и устрем, с които българската общност търсеше националното си признание и модернизираше България. Защото без тях обществото ни ще изгуби най-сигурния собствен ориентир към успешното държавно бъдеще.

БОРБИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОСВОБОЖДЕНИЕ, ОБЕДИНЕНИЕ И НЕЗАВИСИМОСТ В ОГЛЕДАЛОТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАЦИОНАЛЕН КАЛЕНДАР (1878–1944)

Ст.н.с. I ст. д.и.н. Светлозар Елдъров,
Институт по балканистика при Българската академия на науките

Като система за измерване на времето, базирана на движението на небесните тела, периодичността на природните явления и последователността на годишните сезони, астрономическият календар отразява историческия опит на човечеството да намери своето място в динамиката на миналото, настоящето и бъдещето. Погледнат от този зрителен ъгъл, националният календар, основан на историческото развитие, религиозното учение и културната традиция, отразява колективно осъзнатия и институционализиран стремеж на съответния народ да намери и отстои собствения си облик в една постоянно променяща се политическа динамика. Българският национален календар от периода 1878–1944 г., разбиран като официална държавна празнично-обредна система, отразява най-голямото въжделение на българския народ, формирано още в епохата на Възраждането – стремежа към национално освобождение, обединение и независимост.

Официалният календар на българската държава се оформя в първите години след Освобождението на основата на установената народна традиция и чуждия опит. В него се открояват три групи празници – църковни, династични и политически. Първият официален списък на празничните дни е приет от Държавния съвет на 12 октомври 1882 г. и е утвърден с Указ № 766 на княз Александър I от 27 с.м. Този документ предвижда общо 28 празнични или „неприсъствени" дни, освен всички неделни дни в годината[1].

Тъй като източноправославното християнство е изповядвано от мнозинството българи и е „господстващо" по конституция, най-важните празници от неговия календарен цикъл автоматично попадат и в държавния календар. Това са: 6 януари – Богоявление Господне (Йордановден), 2 февруари – Сретение Господне, 25 март – Благовещение, 23 април – Св. Георги Победоносец (Гергьовден), 11 май – Св. Св. Кирил и Методий, 29 юни – Св. Св. Петър и Павел (Петровден), 6 август – Преображение Господне, 15 август – Успение Богородично, 14 септември – Кръстовден, 26 октомври – Св. Димитър (Димитровден), 6 декември – Св. Николай Чудотворец (Никулден), 25–27 декември – Рождество Христово. Освен тях официални държавни празнични дни са и няколко църковни празника с променливи или преходни дати – четвъртъкът, петъкът и съботата на Страстната седмица, Възкресение Христово – 3 дни, Възнесение Господне и Празниците на съшествието на Св. Дух.

По тогавашните критерии това са т.нар. „господски" и „светителски" празници, т.е. празниците от литургичния цикъл на църквата и празниците на

най-популярните сред българския народ християнски светци. От всички тях единствено празникът на Славянските апостоли Кирил и Методий още в епохата на Българското възраждане разчупва рамките на чисто църковно-богослужебната прослава и се превръща в първия истински национален празник.

Втората група празници са династичните, т.е. датите, свързани с личността на монарха, в конкретния случай с княз Александър I. Това са датите на рождения му ден – 24 март, денят на избора му за български княз – 17 април, и тезоименният му ден – 30 август. За последната дата е важно да се знае, че в официалния списък на празничните дни тя е записана като двоен празник – и като тезоименен ден на руския император Александър III.

Третата група празници са политически, т.е. свързани с конкретни събития от българската история. Такъв е Празникът на Освобождението – 19 февруари, официално записан в княжеския указ за празничните дни като „Заключавание на С. Стефанский договор". От 1882 г. като официален празник в Княжество България се чества и датата 1 март – „Денят на мъченическата смърт на Царя – Освободителя" (руския император Александър II, убит на 1 март 1881 г.).

Официален празник, разбира се, е и 1 януари – Нова година.

Списъкът на Държавния съвет и княжеският указ от 1882 г. не предписват някакви по-специални изисквания за отбелязването на официалните празници освен известни ограничения в работното време на кръчмите и кафенетата, които трябва да бъдат затворени до 10 ч предобед в празничния ден, и магазините, които на определени празници трябва да бъдат затваряни за целия ден, а на други – само до 10 ч преди пладне. Изключение се прави за фурните, аптеките, гостилниците и някои други подобни заведения. С Указ № 1182 от 24 декември 1883 г. княз Александър I внася разграничение между народно-държавните и вероизповедните празници (първите всъщност са династичните и политическите, вторите са църковните), като при това затяга ограничителния режим на публичните заведения. По силата на този указ народно-държавните празници са задължителни за всички граждани на страната и публичните заведения освен фурните, аптеките, касапниците и зарзаватчийниците трябва да остават затворени през целия ден. За дните на вероизповедните празници ограничението се разпростира само до времетраенето на църковната служба, т.е. до 11 ч предобед[2].

С течение на времето празниците и от трите групи търпят развитие. Всяка обаче има своя специфична динамика на промяна. Образно казано, официалният календар се състои от три различни писти, по които празниците дефилират с различна скорост – едни кретат, други ходят, трети направо препускат. Най-бавна е вероизповедната писта, защото се основава на църковния календар, формиран и утвърден в течение на близо две хилядолетия. Въпреки това и тя търпи трансформации – някои църковни празници отпадат от официалния календар, други се явяват на тяхно място и т.н.

По-ярко изразена е динамиката по линията на династичните и политическите празници. Логично и закономерно със смяната на монарха изцяло да се

обновяват и свързаните с него празници. Политическото развитие на България също маркира с най-съдбоносните си събития националния празничен цикъл.

Първата официална промяна в държавния календар е извършена скоро след интронизирането на княз Фердинанд. Новият български монарх се оказва по-разточителен по отношение на празниците в сравнение със своя предшественик. С Указ № 78 от 31 декември 1887 г. новоизбраният български княз въвежда своите лични празници в държавния календар на мястото на празниците на детронирания княз Александър I. Това са: 14 февруари – рожденият ден на княз Фердинанд, 18 май – тезоименният му ден, 2 август – възшествието му на българския престол. Освен това за официални празнични или „неприсъствени" дни са обявени още пет църковни празника: 7 януари – Ивановден, 20 юли – Илинден, 8 септември – Рождество Богородично, 8 ноември – Архангеловден и 21 ноември – Въведение Богородично. Окончателно изчезва „Денят на мъченическата смърт на Царя – Освободителя" (1 март), а 19 февруари вече не е „Заключавание на С. Стефанский договор", а „Освобождението на България". Иначе всички други празнични дни и ограничителните предписания остават същите[3].

С Указ № 23 от 11 април 1895 г. в официалния държавен календар е включен още един празник – 2 май, тезоименният ден на Престолонаследника Княз Борис[4].

Българската официална празнична система навлиза в нов и по-високоорганизиран етап на границата на XIX и XX век. Тогава – през 1899–1900 г. – е изработен и приет първият Закон за празничните дни в Княжество България, който остава в сила до навечерието на Балканската война. Той обаче не внася съществени промени, а просто санкционира установената вече практика. Най-важната разлика е, че се появява нов държавно-народен празник – 6 септември, Съединението на Северна и Южна България. За да освободи място за новия празник, от официалния календар отпада 21 ноември, Въведение Богородично[5].

Основното пространство на празника е църковният храм, а Българската православна църква чрез своите свещенослужители е главно действащо лице в честванията. Богослужението, молебенът или панихидата са задължителни елементи на всяко празненство, а в някои ритуали участва и войската. Честването на държавни празници изобщо тогава се характеризира със скромност и официалност.

Два празника обаче правят изключение и се отличават както със своята масовост, така и с оформянето на специфичен ритуал. Първият, по хронология и по значение, е 11 май – Св. Св. Кирил и Методий. Празникът на Славянските апостоли е първият български общонационален празник, възникнал още през Възраждането. Училищните тържества и шествия му придават облика на масовост и жизнерадостност.

Другият празник, който излиза от стените на храма и увлича хората по улиците и площадите, е 19 февруари, Освобождението на България. Историческото, политическото и идеологическото значение на това събитие го пре-

връщат в своеобразен гравитационен център на цялата празнична система. Санстефанската символика освен това пуска дълбоки корени в обществото и неговите сдружения.

Немалка роля за популяризирането на 19 февруари изиграва Върховният македоно-одрински комитет (ВМОК), който избира датата на Освобождението за свой патронен празник. Именно той масовизира честването на Деня на Освобождението и внася нова обредност и символика в него. На тази дата македоно-одринските дружества в страната стават организатори на всенародни тържества, манифестации и увеселения, които навсякъде протичат с приблизително следната програма: след свършване на празничната служба в храма на площада в населеното място се провежда митинг, на който председателят или друг оратор от дружеството държи реч; следва шествие из централните улици с дружественото знаме начело, с българския национален трибагреник, знамената на поборническо-опълченските дружества и другите патриотични организации и комитети, портретите на предосвобожденските дейци и загиналите македоно-одрински революционери, много цветя, зеленина, музика. Върховният комитет превръща тържествата на този ден в общонационални и по значение и дух ги приближава до другия общонароден празник – 11 май, Св. Св. Кирил и Методий. За първи път 19 февруари е отпразнуван масово и повсеместно като организационен празник след окръжно № 133 от 14 февруари 1900 г. на ВМОК[6].

С обявяването на Независимостта на България на 22 септември 1908 г. в официалния държавен календар намира място още един важен, ако не и най-важният за тогава празник. Денят на Независимостта е честван още на първата си годишнина с рядко срещана дотогава пищност и разточителност. Във В. Търново е организирано своеобразно повторение на церемониала с участието на главните герои начело с царя, министрите и архиереите, с благодарствения молебен в „Св. Св. 40 мъченици“, с прочитането на манифеста на Царевец и т.н.[7]. В София и във всички по-големи градове на страната също има благодарствени молебени, празнични илюминации, градински увеселения и други манифестации[8].

В началото на 1911 г. Народното събрание приема нов Закон за празничните дни, който не само включва Деня на Независимостта в официалния държавен календар, но прави и радикални промени в него. Отпадат няколко църковни празника (7 януари – Ивановден, 2 февруари – Сретение Господне, 6 август – Преображение Господне, 8 септември – Рождество Богородично, 14 септември – Кръстовден), както и повечето от династичните – рожденият и тезоименният ден на царя и тезоименният ден на престолонаследника. Отпада дори Празникът на Съединението, за да може през септември да изпъкне само и единствено Денят на Независимостта[9].

Още на следващата година обаче България навлиза в нов период от своето развитие, белязан от войните за национално обединение – Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. Националнообединителната мисия отрежда на българската армия съдбоносна роля. Заедно с нея на

преден план в публичното пространство навлиза и военният празничен цикъл. По този начин един празник, който дотогава дори не фигурира в официалния държавен календар, неочаквано изпъква начело, изпълва се с ново съдържание и за кратко се налага като най-значимата дата от Българския национален календар. Това е 15 ноември, Празникът на победите.

Тук неизбежно трябва да се каже нещо повече за празнично-обредната система във войската. В първите години след създаването си на 5 юли 1879 г. българската армия няма официален боен празник. Наистина от 1880 г. съществува Празникът на кавалерите на военния орден „За храброст", но привилегията да го празнуват е резервирана само за онези, които са наградени с него. В деня на празника началниците на частите и гарнизоните се ползват с правото да поднасят поздравления на държавния глава и върховен главнокомандващ от името на всички кавалери на ордена. При това първоначално определената дата за неговото честване е 17 април, т.е. датата, на която Александър Батенберг е избран от Първото велико народно събрание за български княз, впрочем неслучайно съвпаднала с рождения ден на руския цар Александър II Освободител (на крепостните селяни). Едва от 1891 г. Празникът на кавалерите на военния орден „За храброст" се свързва с църковния празник Св. Георги Победоносец – 23 април по Юлианския календар, тогава официален и за българската държава. И занапред обаче той остава привилегирован почетен празник само за носителите на военния орден[10].

Непосредствено след Освобождението на България, следвайки традицията на руската армия, всяка дружина и рота (съответно артилерийска батарея и кавалерийска сотня) от българската войска чества свой годишен празник, задължително свързан със светец от църковния календар. Празникът на 8-а пех. Врачанска дружина например е 6 декември – Св. Николай Чудотворец, а на четирите ѝ роти съответно 1 октомври – Покров Богородичен, 30 август – Св. Александър Невски, 9 май – Пренасяне мощите на Св. Николай Чудотворец, 23 април – Св. Георги Победоносец. Църковният календар предоставя богат избор на светци, но изглежда най-предпочитани и тачени като дружинни и ротни празници тогава са Св. Георги Победоносец, Св. Николай Чудотворец и Св. Александър Невски[11].

С една от първите си заповеди по военното ведомство военният министър в първото българско правителство полковник Пьотр Паренсов се опитва да въведе ред в празничната система на българската армия. По това време освен годишния празник в някои дружини с непривична за българина разточителност се възпоменават и конкретни боеве и събития от Руско-турската освободителна война. Като обръща внимание върху харченето на „неуместни и с нищо неоправдани суми", със Заповед № 85 от 1879 г. военният министър постановява дружините, сотните и батареите да празнуват само годишните си празници, като при това не изхарчват повече от 50 стотинки на човек върху ежедневния оклад[12].

През 1884 г. тържествените, празничните и другите дни, в които войската се освобождава от занятия, частите участват в паради или военните

чинове задължително посещават молебени и панихиди, са включени в специално разписание. В него също няма обособен боен празник. Наистина освен сключването на Санстефанския мирен договор (19 февруари) в разписанието фигурира и Св. Георги Победоносец (23 април), но само като църковен празник на светец-воин, също като Св. Димитър Солунски (26 октомври) и Св. Николай Чудотворец (6 декември). Църковен празник с особено място в живота на войската е Богоявление (6 януари), на който по традиция се извършва водоосвещаване на бойните знамена. От 1893 г. той се удостоява с привилегията да бъде съпътстван от 21 топовни салюта, но това не го прави боен празник[13].

След Сръбско-българската война през 1885 г. в празничния календар на българската армия настъпват съществени промени. От следващата година по силата на министерска заповед в частите се празнуват следните дати:

7 ноември, победата при Сливница – от 1-ви Софийски, 3-ти Бдински, 4-ти Плевенски, 5-и Дунавски, 7-и Преславски и 9-и Пловдивски пех. полк, 2-ри конен полк и княжеския конвой;

10 ноември, победата при Драгоман – от 6-и пех. Търновски полк;

13 ноември, победата при Цариброд – от пионерната дружина;

15 ноември, превземането на Пирот – от 8-и Приморски, 10-и Родопски, 11-и Сливенски и 12-и Балкански пех. полк, 1-ви конен полк и 2-ри артилерийски полк.

На тези дати се отслужват панихиди за загиналите офицери и войници, частите произвеждат църковни паради, а на войниците се дава по-добра храна по специална разкладка[14].

През 1888 г. военният министър полковник Сава Муткуров отменя празничния военен календар на Паренсов и утвърждава ново разписание на дните за молебени, панихиди и паради. В него за първи път се въвежда общ боен празник за българската армия, свързан със Сръбско-българската война, но разделен на две дати – 7 ноември, Ден на Падналите войници, когато се отслужват молебени и панихиди, и 8 ноември, Ден на Българската победа при Сливница, когато се произвеждат военни паради[15].

Междувременно някои части на българската армия променят своите годишни празници, като освен светци от църковния календар за такива започват да се избират дати и събития от династическия и политическия календар – 2 август, възшествието на княз Фердинанд на българския престол (6-и пех. Търновски и 22-ри пех. Тракийски полк), 18 май, тезоименният ден на княза (16-и пех. Ловчански и 4-ти артилерийски полк), 22 май, рожденият ден на княгиня Клементина (15-и пех. Ломски полк). Някои части вземат за годишни празници паметни дати от Сръбско-българската война (3-ти конен полк, 3-ти артилерийски полк). Те са особено популярни и като годишни празници на дружините в пехотните полкове. Свои годишни празници имат и ротите, обикновено заимствани от църковния календар и олицетворени от ротната икона, задължителен атрибут от интериора на българската казарма от Освобождението до деветосептемврийския преврат.

През 1898 г. окончателно се установява един-единствен боен празник
ıа българската армия, наречен „Празник на победите“, който се чества на 15
ıоември, последния победен ден на Сръбско-българската война. Той обаче
ıе е официален държавен празник и затова не попада в Закона за празнич-
ıите дни от 1900 и 1911 г. Затова и честването на 15 ноември не придобива
ıирока популярност сред обществото и остава резервиран предимно за вой-
:ката, военнослужещите и техните семейства. На този ден обикновено в гра-
ıизоните се отслужват панихиди и молебени, произвеждат се паради, дават
:е тържествени обеди, произнасят се патриотични слова[16].

Ако за България Балканската война беше завършила така триумфално,
:акто започва, със сигурност българската армия щеше да чества бойния си
ıразник на друга дата, например 20 октомври – победата при Люлебургаз, 13
ıарт – превземането на Одрин, а защо не и 4 ноември – евентуалния триумф
ıри Чаталаджа. Впрочем в Св. Синод на Българската православна църква,
:ато една от институциите, най-заинтересовани от съдържанието на праз-
ıичния календар, тогава вече се обсъжда подобна идея. Този въпрос попада
ı дневния ред на върховната църковна управа в заседанието ѝ на 26 март
913 г. Синодалните архиереи смятат, че е дълг на църквата да отреди един
ıен в годината, на който в храмовете в цялата страна по име да се помена-
ıат загиналите на бойното поле български воини. Идеята допада на всички,
ıо при избора на датата мненията се разделят. Едни подкрепят Търновския
ıитрополит Йосиф, който съветва да се изчака сключването на мира, тъй
:ато предполага, че той ще се превърне в общонационален празник; други
ıе съгласяват с Варненско-Преславския митрополит Симеон, който настоява
:ъпросът да се реши веднага, защото не е убеден дали мирът ще стане повод
ıа всеобщ празник. С предчувствието или с мъдростта си старият архиерей
ıава за пример братоубийствената Сръбско-българска война. Надделява
ıбаче становището да се чака окончателният мир и тогава да се решава за
ıатата на новия общонационален празник, който по всяка вероятност щеше
ıа се нарича „Празник на Обединението“[17].

Предпазливостта на синодалните архиереи се оказва основателна. Не
:амо атаката на Чаталджанската укрепена позиция, впрочем политически не-
:местна и военно неподготвена, завършва с неуспех, но всички – и съюзни-
ıи, и врагове – се обръщат срещу България. Вместо с триумф войната завър-
ıава с национална катастрофа. Празникът на българската армия си остава на
5 ноември, макар че през 1913 г. на никой не му е до тържества.

Влизането на България в Голямата война връща Празника на побе-
ıите към нов живот. Победоносното настъпление на 1-ва и 2-ра българска
рмия срещу сръбските войски съвпада с позабравения боен празник. На
5 ноември 1915 г. противникът вече е поголовно разбит и се спасява с бяг-
:тво, а почти цяла Македония е освободена. При това денят се пада неделя.
Каква по-добра възможност за тържествено празнуване на победите! Така
ıероятно е мислил и главнокомандващият генерал-майор Никола Жеков. На
5 ноември в Главната квартира в Кюстендил той подписва Заповед № 85,

с която поздравява всички чинове от Действащата армия с бойния празник. Още първото изречение в заповедта подчертава новото значение на Празника на победите: „В пътя на историческото си развитие, сломявайки със сила и упорство всички срещнати пречки, българският народ създаде от днешния ден един велик празник, който ще вещае на поколенията за неговите войнски добродетели и за несъкрушимата му енергия“[18].

Българската армия тогава все още е заета с преследването на отстъпващите сръбски войски към Албания и отблъскването на опита на англо-френските им съюзници за настъпление по долината на р. Вардар и затова Празникът на победите се чества по-тържествено в старите предели на страната. На молебена в съборния храм „Св. Неделя“ в столицата, отслужен от бившия Скопски митрополит Теодосий, присъстват министри, генерали, офицери и други военнослужещи, много граждани. Пламенна реч за героичните подвизи на българската войска произнася иконом Апостол Георгиев, началник на военното духовенство през Балканската война и за кратко назначен на същия пост в началото на Първата световна война. Точно по обяд в параклиса на Военното училище е отслужена панихида в памет на загиналите и молебен за здравето на живите воини, след което юнкерите полагат клетва. Тържеството е зачетено с присъствието на цар Фердинанд, министър-председателя Васил Радославов, военния министър генерал-лейтенант Калин Найденов и други високи гости. По-скромни тържества със същия формат – панихиди, молебени и речи – се провеждат и в другите градове на страната[19].

През 1916 г. Празникът на победите търпи нова важна промяна. Заради преминаването от Юлианския към Грегорианския календар, т.е. от стария към новия календарен стил, той вече се отбелязва на 27 ноември (такъв преход впрочем търпят всички празници). Освен това в неговото навечерие българската войска постига нови славни победи – в средата на август отбива англо-френските атаки на Дойранската позиция, до края на месеца окупира западната част на Беломорска Тракия до р. Струма с градовете Сяр, Драма и Кавала, по същото време успешно настъпва на десния фланг на Македонския фронт към Лерин и Костур. Сякаш за да възвеличи и прослави още повече Празника на победите, на 27 август Румъния влиза във войната на страната на Антантата и дава жадуваната от българската армия възможност за реванш заради вероломното нападение през 1913 г. В двудневните боеве на 5 и 6 септември българската армия превзема Тутраканската крепост, пленява целия гарнизон и изважда от строя 40 000 румънски войници, за броени дни освобождава Южна Добруджа, през октомври очиства от противника и Северна Добруджа, а до края на ноември вече напредва към Букурещ (превзет на 6 декември). Създава се следователно идеална обстановка за едно особено тържествено и приповдигнато честване на Празника на победите. Вместо това по злощастно съвпадение или като злокобна прокоба тогава се случва нещо, което хвърля тягостна сянка върху българския боен празник и помрачава радостта на войската и народа.

На 21 ноември 1916 г. на преклонна възраст – 86 години, от които 70 на трона – умира австрийският император и унгарски крал Франц Йосиф I.

На другия ден цар Фердинанд със специална заповед обявява едноседмичен траур за войската, който задължава офицерите да пришият на мундирите си черен креп и забранява свиренето на военна музика и биенето на барабани. Траур за смъртта на верния съюзник и празник на заслужените победи – наистина злощастно и злокобно съвпадение.

Въпреки това през 1916 г. Празникът на победите се чества по същия начин, както в предходната година. Заповедта на (вече) генерал-лейтенант Жеков до чиновете от Действащата армия по този повод завършва оптимистично: „Като Ви поздравявам с празника, аз твърдо вярвам, че в безграничната благодарност на Върховния Вожд и радостта на обединения български народ Вие ще почерпите нови сили, нова енергия. Аз вярвам, че и докрай на тежката борба оръжието няма да трепне в желязната Ваша ръка и че Вие ще направите бойния празник на Армията още по-славен, още по-достоен за Вас и за Българското войнство“[20].

Без излишна пищност, но иначе достатъчно тържествено, Празникът на победите е отбелязан както на фронта, така и в тила. В Кюстендил при Главната квартира има панихида, молебен и парад, приет лично от главнокомандващия генерал Жеков. Където е възможно, същото се прави и по частите. В София панихидата и молебенът са пак в „Св. Неделя“, с вече обичайната публика. Така е и в провинцията[21].

През 1917 г. Празникът на победите отново е честван по същия начин. Двете революции в Русия и очакваното ликвидиране на Източния фронт дори вдъхват надежди за благополучен за България завършек на войната. Едва ли някой тогава е предполагал, че на следващата година този обичан от войската ден въобще няма да се празнува. Пробивът при Добро поле на 17 септември, капитулацията на България със Солунското примирие на 28 септември и разгромяването на разбунтувалите се войнишки колони в покрайнините на София на 30 септември правят неуместно всяко празненство.

Най-значителният и съдбоносен поврат в хронологията на Празника на победите настъпва през 1919 г. Победителите, които тогава диктуват мира, показват малко съобразяване с правата на победените и никакво зачитане на тяхното достойнство. Затова, че дръзва да осъществи националното си обединение – естествено и законно право на всяка страна, – България е наказана жестоко от Великите сили и техните малки съюзници. Вероятно заради каприза и зложелателството на последните мирният договор с България е подписан на 27 ноември. Така авторите на Ньойския диктат превръщат Празника на победите в ден на унижението.

Че това не е било случайно съвпадение, а преднамерено и търсено погазване на българското национално достойнство и на българската бойна чест, показва развитието на събитията в последната фаза на мирните „преговори“. На 12 ноември 1919 г. министър-председателят Александър Стамболийски отпътува от София за Париж, като предварително декларира готовността си да подпише мирния договор. На 19 ноември той вече е във френската столица. Ньойският договор е можело да бъде подписан още същия ден, тъй

като към тази дата всички формалности вече са изпълнени – Великите сили от Съглашението са съгласни с клаузите, Сръбската скупщина ги е приела, Народното събрание е дало мандат на българския министър-председател. Вместо да пристъпят към полагането на подписите върху готовия документ, представителите на Антантата сякаш потъват вдънземя. Стамболийски е настанен в хотел „Пале дьо Мадрид" в покрайнините на Булонския лес, където българската делегация пребивава от началото на Парижката мирна конференция в условията на фактически арест. На същия изолационен режим е подложен и българският министър-председател въпреки желанието му да се срещне и говори с френски и английски политически лидери. Чак на 27 ноември – точно в деня, на който в предходните години българската войска отбелязва Празника на победите – Стамболийски е отведен под конвой в кметството на предградието Ньой, където го чакат пълномощните делегати на държавите победителки. Процедурата по подписването на договора отнема едва 25 минути. Тя е можела да приключи още на другия ден след пристигането на българския министър-председател в Париж. Не са съществували никакви обективни пречки за нейното отлагане освен една – да се принуди България докрай да изпие горчивата чаша на унижението[22].

В периода между двете световни войни българският национален календар търпи нови промени. Най-важните от тях са продиктувани от смяната на монарха. На 3 октомври 1918 г. цар Фердиданд абдикира в полза на престолонаследника княз Борис. Така тази дата автоматично се превръща в официален държавен празник – „Възшествието на Цар Борис Ш на Българския престол". В календарното пространство новият празник се оказва в съседство с две други съдбоносни събития от българската нова и най-нова история – обявяването на Независимостта на 22 септември и началото на Балканската война на 5 октомври. Впрочем с въвеждането на новия календарен стил през 1916 г. Денят на Независимостта вече се измества на 5 октомври. Става така, че на две съвсем близки дати – 3 и 5 октомври – се събират три важни чествания – възшествието на новия цар, държавната независимост и войната за национално обединение. Българската войска, на която царят е върховен главнокомандващ, особено държи на тази връзка и в деня на празника военните издания не пропускат да я изтъкнат. Така празникът на монархическия институт, държавния суверенитет и националното обединение символично се сливат в личността на цар Борис III. Разбира се, никой не си дава труда да поясни, че датата 5 октомври всъщност е по стария календарен стил, иначе Балканската война би трябвало да се отбелязва на 18-и с.м. Тогава обаче и символиката нямаше да бъде толкова концентрирана, ясна и въздействаща.

В периода между двете световни войни Празникът на Независимостта, респективно на възшествието и обединението, се чества сдържано и скромно, без разточителните церемонии и пищността от първите чествания при цар Фердинанд. Всъщност цялата публична част се изчерпва с молебен в катедралния храм „Св. Неделя" в София. Дори такива кръгли годишнини като 30 години от Независимостта и 20 години от възшествието са отбелязани на

3 октомври 1938 г. по време на Царските стрелкови маневри на частите от 2-ра армейска област само с едно по войнишки скромно празненство[23].

В годините между двете световни войни всички официални и неофициални празници носят ярка национална символика и се стремят да изтъкнат приемствеността между възрожденските ценности и националните идеали като дълг и повеля за личността, държавата и обществото. Наред с най-популярните официални празници от държавния календар, като 3 март – Освобождението на България, 24 май – Деня на Славянските апостоли Кирил и Методий и 3–5 октомври – Независимостта, Възшествието и Обединителната война, тогава завоюват публичност и някои нови неофициални чествания като Деня на книгата, Деня на детето, Деня на майката, Деня на Паисий Хилендарски и др. През този период голяма популярност добиват честванията на различни годишнини и юбилеи, свързани с исторически събития или конкретни личности от миналото и съвременността на българския народ. Те са едновременно инструмент за утвърждаване и укрепване на държавността и същевременно държат будна и изострена идеята за националното единство. Честването на на такива годишнини и юбилеи, свързани с някой значим общественик, културен деец или военачалник, са своеобразен мост в историческото време между миналото, настоящето и бъдещето на българската нация[24].

Новото съдържание и новият дух на тези празненства и на българския национален календар изобщо водят началото си от честването на юбилея на Иван Вазов през 1920 г. Честването на 70-годишнината от рождението и 50-годишнината от началото на творческата дейност на Патриарха на българската литература се превръща в едно от най-значимите културни събития в следвоенна България, което съдържа в себе си зародиша на нова национална стратегия, сполучливо дефинирана от изследователя на тези процеси Румяна Конева като „културен оптимизъм“[25]. Честването на юбилея на Иван Вазов, което се превръща в една продължителна културна национална кампания, е организирано от Българската академия на науките и сдруженията на българските интелектуалци, които точно тогава започват да се формират. На 29 юли 1920 г. инициативен комитет, в който влизат Иван Шишманов, Михаил Арнаудов, Любомир Милетич, Александър Балабанов и още няколко имена от неопетнения интелектуален елит на България, се обръща с възвание към българския народ, което чертае една национално-културна стратегия, неподвластна на времето и конюнктурата:

„Един народ може да има обширна земя, несметни богатства, военна сила – и пак да бъде толкова беден, че нищо да не завещае на световната история, нищо скъпо да не може да внесе в общата съкровищница на народите, ако не е развил своя индивидуална култура, преди всичко своя оригинална книжнина.

Езикът на нашия народ – това е най-великото негово дело и най-несъкрушимото негово оръжие. Народите изчезват само когато изгубят своя език...

Нашият народ също бе на загиване. Него само книгата изтръгна из мрака на невежеството, възроди и подготви за свободен живот. Ясно е за всеки

просветен човек, че без българската книга днес не би имало българска държава“[26].

Освен конкретните прояви и манифестации във връзка с юбилея най-трайният и значим резултат от честването на народния писател и поет е, че то пробужда, раздвижва и мобилизира духовните сили на българската интелигенция, дотогава покрусена и вцепенена пред руините на двете национални катастрофи. Пред българската култура, респективно пред българската нация, се открива нов път на духовно израстване, една нова цел, един нов замах, който ще посегне не към изгубените територии, а към нови пространства. Окастрен жестоко от съседите, окован от международните договори на победителите, българският народ, сякаш по подобие на мита за Прикования Прометей, ще открие огъня на ново духовно измерение – да гради и отстоява бъдещето, като призовава и оживотворява миналото. Неслучайно по инициатива пак на същия културен елит в българския национален календар се появява нов празник, който заедно с 24 май, Деня на Славянските апостоли и на българската просвета и култура, ще отмерва пулса на духовния живот – 1 ноември, Денят на Народните будители. Той е въведен в официалния календар със специален „Закон за допълнение на закона за празниците и неделната почивка“, приет от Народното събрание на 13 декември 1922 г. Законът съдържа само един член, който постановява учредяването на новия празник, чието официално наименование е „Празнуване паметта на заслужилите българи“[27].

Междувременно развитие търпи и празнично-обредната система на войската, която е най-важният хранител на идеята и символиката на националното освобождение, обединение и независимост. Заради военните ограничения на Ньойския договор става така, че българските дружини трябва да честват полкови и дивизионни празници. От началото на 20-те години на XX в. освен това все по-голямо значение започва да придобива Празникът на военния орден „За храброст“, който се масовизира заради нарасналия брой на неговите кавалери след трите войни за национално освобождение и обединение. С въвеждането на новия календарен стил той вече се отбелязва на нова дата – 6 май. През 1923 г. военният официоз „Народна отбарана“ го нарича „Празник на храбростта и на победите“, въпреки че по същия начин все още се дефинира и празникът на 27 ноември[28].

Последното честване на Празника на победите на 27 ноември е през 1925 г. Оттогава като боен празник на българската армия се установява 6 май – Св. Георги Победоносец по църковния или Гергьовден по народния календар. На тази дата през 1926 г. в. „Народна отбрана“ излиза със специален празничен брой, в по-голям формат от обикновено и отпечатан с червен шрифт, целият изпълнен със статии за Деня на храбростта и на победите, бойния празник на българската войска. За първи път от много години „Народна отбрана“ и другите военни издания не публикуват нито ред за Празника на победите в броевете си от и около 27 ноември[29].

Така продължава и през 30-те години на XX в., когато един друг военноцърковен ритуал отнема последните остатъци от съдържанието на ста-

рия боен празник. По инициатива на Военното министерство и Щаба на армията тогава се установява традицията за повсеместно отслужване на панихиди на Архангелова задушница за падналите във войните за национално освобождение български военнослужещи. Решението за тази инициатива е взето на специална конференция в Министерството на войната, на която са поканени да участват и представители на Св. Синод на БПЦ. Така на 16 ноември 1935 г. точно в 10 ч предобеда камбаните на всички църкви в страната бият траурно в продължение на пет минути, за да припомнят на целия български народ жертвения подвиг на българското войнство. Макар че и преди се практикува от войската, именно оттогава Архангелова задушница се изпълва с ново идеологическо съдържание и се утвърждава като Ден на падналите за Родината[30].

Старият ноемврийски ден на победите окончателно е изтласкан от масовото съзнание и изтрит от паметта на хората най-вече поради въздействието на манифестациите срещу Ньойския диктат, които съпътстват датата 27 ноември. На емоционалния порив се поддава и военният печат. Вестник „Народна отбрана", който в началото на 20-те години не пропуска да спомене в хрониките честването на бойния празник на войската на неговата автентична дата, сега в броевете си за 6 май неизменно излиза с уводна статия под наслов „Празник на победите", а по повод 27 ноември публикува само статии със заглавия от рода на „Ньойските окови". Веднъж унизен от омразата и надменността на победителите, старият боен празник на българската армия е изместен в националния календар от гнева и болката на победените. Затиснат като в гроб под два тежки пласта унижение и гняв, той е обречен на забрава.

Точно 20 години след мира, който авторите му провъзгласяват за вечен, в Европа започва нова, още по-страшна война. В края на 1941 г., когато ураганът на промяната отвява не само Ньой, но и Франция, а българските войски пак се завръщат в Македония, Беломорието и Добруджа, мнозина си спомнят за стария боен празник. На 27 ноември 1941 г. той отново е честван със събрания, манифестации и речи като ден на победата и славата на родното оръжие[31].

Този път обаче традицията не успява да хване корени. Гергьовден и Архангелова задушница, съответно Денят на храбростта и Денят на паметта, идеално се допълват и същевременно ясно се отграничават. Пролетният празник носи надежда и радост, внушава сила и мощ. Есенната задушница навява скръб и печал, приканва към смирение и размисъл. Първият принадлежи всецяло на живите, другият отдава почит на мъртвите. Двата празника обаче се сояват в съзнанието на отделния боец, войската и обществото като едно цяло, обединяващо миналата бойна слава с упованието за сигурно бъдеще. Затова освен този пръв спонтанен опит за съживяване на старата традиция през 1941 г., до края на войната Гергьовден и Архангелова задушница остават най-важните дати от военния календар

По-важното и съществено в случая е, че през същата тази 1941 г. българският национален календар отново се завръща в Македония и другите

покрайнини, изгубени с Междусъюзническата и Първата световна война. С връщането на Южна Добруджа по силата на Крайовската спогодба от 7 септември 1940 г. и с присъединяването на Македония и Беломорска Тракия след разгрома на Югославия и Гърция от войските на Третия райх през май 1941 г. официалният държавен календар се разпростира и в т.нар. „нови" или „освободени" земи. Завръщането на автентичния български национален дух в Македония е символизиран с едно интересно и отлично режисирано събитие.

На 18 май 1941 г., неделя, развалините на старопрестолния Преслав се превръщат в естествена сцена и декор на романтичен спектакъл. В присъствието на много духовници, местни първенци от региона и високи гости от столицата и при хилядно стечение на народ от близки и далечни села Варненско-Преславският митрополит Йосиф отслужва велика вечерня с благодарствен молебен, а после влага част от елея на свещения огън в специално дареното от цар Борис III сребърно кандило, което трябва да бъде пренесено в Охрид. Вече на смрачаване, след общата молитва, шествие от факлоносци и хранители потегля с кандилото за София, за да го връчи на царя заедно с изкусно изписана и богато украсена грамота, която прогласява:

„От националната мистика и величието на древния Преслав и от красотата и олтарната тишина на Патлейна е съчетан елеят, който дава свещения и неугасим огън на българския дух... От този елей преди едно хилядолетие Св. Цар Борис I изпрати за векове кандилото в Охрида син. И това кандило, запалено от Святаго Климента Оридскаго, до ден-днешен гори и свети, топли и освещава сърцата на нашите братя из цяла Македония. Светлината и топлината на това кандило опазиха църковно-националния живот на тамошните ни братя цял и неповреден"[32].

В същия приповдигнат религиозно-патриотичен стил е режисирана и изпълнена цялата проява, която чрез пренасяне на кандилото от Преслав до Охрид има за цел да символизира възвръщането на българския национален дух в Македония. Това е и своеобразен символ на официалната празнично-обредна система от периода 1878–1944 г., която като огледало отразява в себе си идеята за национално освобождение, обединение и независимост.

Бележки

[1] Държавен вестник, № 130, 13 ноем. 1882.

[2] *Пак там*, № 17, 18 февр. 1884.

[3] *Пак там*, № 4, 12 януари 1888.

[4] *Пак там*, № 82, 18 април 1895.

[5] Закон за празничните дни в Княжеството. С., 1900.

[6] *Елдъров, С.* Върховният македоно-одрински комитет и Македоно-одринската организация в България. С., 2003, с. 319–320.

[7] Ден, № 1970, 22 септ. 1909.

[8] *Пак там*, № 1971, 23 септ.; № 1972, 24 септ. 1909.

[9] Закон за празниците и неделната почивка. С., 1911.

[10] Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по военното ведомство. С., 1901, с. 1217–1218.

[11] *Елдъров, С.* Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877–1945. С., 2004, с. 17–18.

[12] Систематически сборник..., с. 1213.

[13] Сборник на приказите, указите и циркулярите по военното ведомство от 1877 до 1887 година. С., 1887, с. 348–349.

[14] Систематически сборник..., с. 1213.

[15] *Пак там*, с. 1215.

[16] *Пак там*, с. 1220.

[17] ЦДА, ф. 791 К, оп. 1, а.е. 24, л. 291–292.

[18] Заповеди по Действующата армия. Кюстендил, № 85, 15 ноем. 1915.

[19] Военни известия, № 145, 16 ноем. 1915.

[20] Заповеди по Действующата армия..., № 596, 27 ноем. 1916.

[21] Военни известия, № 261, 28 ноем. 1916.

[22] *Елдъров, С.* Празникът на победите – 27 ноември. Непознатата история на бойния празник на българската армия. – Военноисторически сборник, 2004, № 4, с. 3–7.

[23] Народна отбрана, № 871, 25 ноем. 1922.

[24] *Конева, Р.* Историята между науката и юбилея. – Военноисторически сборник, 2003, № 1, с. 7–8.

[25] *Конева, Р.* Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните. С., 1995; *Същата.* Оптимизмът в българската култура. – Balkanistic Forum, Sofia, S. 65–76.

[26] *Гроздanов, А.* Хроника на литературните конкурси и награди в България. С., 1996, с. 67–68.

[27] Държавен вестник, № 267, 28 февр. 1923.

[28] Народна отбрана, № 935, 5 май 1923.

[29] *Пак там*, № 1277, 6 май 1926.

[30] ЦДА, ф. 791 К, оп. 1, а.е. 53, л. 954, 1076; а.е. 55, л. 1474, 1508–1510.

[31] Църковен вестник, № 38, 4 дек. 1941.

[32] *Елдъров, С.* Православието на война..., с. 251–252.

УЧАСТИЕТО НА 7-а ПЕХОТНА РИЛСКА ДИВИЗИЯ В ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА 1912–1913 г.

Ст.н.с. д-р Тодор Петров

Силен импулс в реформирането си българската армия получава след приемането на Закона за устройството на въоръжените сили от 20 декември 1903/2 януари 1904 г. В съответствие с клаузите на нормативния акт в състава на армията се осъществяват поредица от трансформации и реорганизации, полагат се основите и на нови войскови единици. С Указ на княз Фердинанд I № 83 от 30 декември 1903 г./12 януари 1904 г. например са създадени 3 нови пехотни дивизии с дивизионни болници, а съществуващите резервни полкове увеличават числения си състав и се трансформират в пехотни. Със същия указ е създадена и 7-а пехотна Рилска дивизия[1].

С друг княжески указ (№ 88) от същата дата щабът на новосформираната дивизия получава постоянно местоназначение в гр. Дупница, първата ѝ бригада – в Кюстендил, а втората – в Самоков. Все според документа в нейния състав са включени четири полка. 26-и пехотен Пернишки полк е разположен на гарнизон в Радомир, 22-ри пехотен Тракийски полк квартирува в Самоков, 13-и пехотен Рилски полк е дислоциран в Кюстендил, а постоянното местоназначение на 14-и пехотен Македонски полк е в Дупница[2]. Към състава на дивизията са придадени също 7-и артилерийски полк (на гарнизон в Самоков), пионерна дружина и дивизионна болница[3].

През следващите години дивизията укрепва в организационно отношение, като постепенно увеличава своята численост и модернизира въоръжението си, а личният ѝ състав повишава нивото на бойната и моралната си подготовка. Едновременно с това съединението изпълнява с успех прикриването на югозападната ни граница. В съответствие с оперативните планове на военното ни командване от 1904 и 1908 г. дивизията получава и задача в случай на война да проникне в дълбочина в Македония, да я заеме и освободи живеещото там българско население[4].

Според по-късните планове от 1911–1912 г. (план „А“ и план „A-bis“), съгласно с които се предвижда воденето на настъпателна война срещу Османската империя, 7-а пехотна Рилска дивизия е включена в състава на 1-ва българска армия. Все в съответствие с изготвените планове на личния състав на съединението се възлага настъплението в Македония да се осъществи в две колони – по долината на р. Струма и по направлението Черната скала–Царево село–Кочани. След започването на военните действия на македонския оперативен театър съвместно със сръбските войски командването от генерал-майор Георги Тодоров 7-а пехотна Рилска дивизия е придадена към състава на т.нар. 2-ра съюзна армия[5].

На 17/30 септември 1912 г. е обявена всеобща мобилизация на българската армия за предстоящата война. За кратко време при небивал ентусиазъм на населението на сборните пунктове се стичат хиляди запасни чинове и доброволци. До 20 септември четирите пехотни полка на дивизията са напълно мобилизирани, а през следващите дни продължават да пристигат и запасните от артилерийските ѝ части (7-и скорострелен и 7-и нескорострелен артилерийски полк), инженерните и снабдителните ѝ подразделения, както и от включените допълнително в състава ѝ 49-и и 50-и пехотен полк. Общо в състава на дивизията са включени 24 дружини, 18 батареи и 3 ескадрона. Към 22 септември съставът на дивизията достига численост от 44 898 души, в това число и 552 офицери. В началото на октомври 1912 г. войсковите части са вече съсредоточени побригадно в селата Кадиин мост (1-ва бригада), Ваксево, Черната скала (2-ра бригада) и Слатино, Кочериново, Бобошево (3-та бригада), където след обявяването на войната получават задачата да настъпят и овладеят Царево село (дн. Делчево, Македония), Горна Джумая (дн. Благоевград) и вр. Повиен[6].

В същото време според наличните сведения на съюзническите армии от навечерието на войната с готовност за противодействие в района се намират 66 турски табора (дружини), 33 батареи и 12 ескадрона. Всички тези войскови формирования (без изключение) са от състава на 16-а пехотна дивизия на 5-и турски корпус и от турския Струмски корпус, които са разположени срещу войските на 7-а пехотна Рилска дивизия[7].

Още в деня на обявяването на войната – 5/18 октомври 1912 г., дивизията преминава българско-турската граница и в съответствие с предварително изготвения план настъпва в три колони. Водейки ожесточени боеве, лявата колона (3-та бригада) овладява хребета Добрава и същия ден късно следобед освобождава гр. Горна Джумая, след което продължава освободителния си поход на юг. На 9 октомври колоната достига укрепилия се на линията Симитли – Ораново противник (11 табора) и в двудневни кръвопролитни боеве съумява да го изтласка на юг. След като осъществява взаимодействие с предните части на настъпващия от изток Родопски отряд, през следващите дни бригадата продължава настъплението си на юг, придвижвайки се по източния бряг на Струма. Едновременно с нейните части по западния бряг на реката настъпват частите на 2-ра бригада на дивизията. Движейки се по двата бряга на р. Струма, двете колони настъпват фронтално, преследвайки по петите бързо изтеглящия се противник, като до 14/27 октомври съумяват да овладеят Кресненското дефиле до неговия южен изход.

В първите дни след обявяването на войната средната колона (2-ра бригада) преодолява съпротивата на турските гранични постове, усилени с един табор низами, и настъпва към Царево село, а едно денонощие по-късно го овладява. На 7 октомври в ожесточени боеве части от колоната нанасят тежко поражение на противника, укрепил се на линията Работовище–Лешка, и го принуждават да отстъпи в безредие към Пехчево, без да има възможност да се организира за отбрана. След превземането на града бригадата продължава

своето настъпление по дефилето на р. Струма, движейки се по западния ѝ бряг. На 21 октомври/3 ноември частите от колоната съвместно с 3-та бригада овладяват Рупелския проход, насочват се към Петрич и още същия ден го освобождават[8].

Едновременно с настъплението на 2-ра и 3-та бригада (влизащи в състава на лявата и средната колона) военни действия в Македония предприема и дясната колона, включваща в състава си пехотни подразделения от 22-ри пехотен Тракийски полк, една планинска батарея и една картечна рота. В хода на започналото настъпление на частите от средната колона (2-ра бригада), насочила усилията си за превземането на Пехчево, останалата в резерв на трите колони 1-ва бригада получава за задача да атакува турската позиция при с. Оризаре, след което да продължи настъплението си на югозапад.

Междувременно дясната колона достига и заема на 9/22 октомври вр. Повиен, след което се включва в състава на настъпващите към Кочани части от 2-ра бригада (средната колона). Общото настъпление към града започва два дни по-късно с фронтална атака срещу заелите позиция турски низамски части, усилени с башибозук, които вследствие на силния български натиск и пред заплахата от обхождане на фланговете са принудени да се оттеглят към Щип, а гр. Кочани още същия ден (12/25 октомври) късно следобед е зает от българските войски с цената на 12 убити и 53 ранени[9].

По повод устремната атака на нашите войски, боя за града и последвалото противниково отстъпление в своя телеграма до Щаба на Действащата армия от 15/28 октомври 1912 г. началникът на 7-а пехотна Рилска дивизия генерал-майор Георги Тодоров отбелязва: „Турците оставиха палатките си в лагера [и] офицерските багажи, двете батареи доста повредени, голямо количество патрони, разни шанцови инструменти. Шосето от Кочане до Щип на 15–20 километра обсеяно с ракли и предници, амуниция, паласки, раници и други войнишки принадлежности. Паниката е била толкова голяма, че на 13-й октомврий изпразнили Щип, като се оттеглили на юг“. И допълва, че „всички войски се държаха прекрасно в боя“. Няколко дни по-късно частите на 1-ва бригада са посрещнати тържествено в Щип, където междувременно въстаналото българско население се въоръжава с оръжие от турските складове и спонтанно установява българска власт[10].

На 17/30 октомври Щабът на Действащата армия изпраща директива до генерал-майор Тодоров с указания за продължаване настъплението на частите от дивизията и срочното овладяване на гр. Струмица. Според замисъла на българското командване след заемането на града се предвиждало по-нататъшно настъпление на частите на съединението, овладяване на градовете Демирхисар и Дойран, а впоследствие и на Солун. Въпреки опитите за противодействие от страна на командващия 2-ра съюзническа армия ген. Ст. Степанович и за задържането на части от българската дивизия в района на градовете Кочани и Щип след намесата на нашето командване проблемът е успешно разрешен и дивизията продължава настъплението си с бързи темпове на юг към Солун[11].

Вследствие на лошото време, разкаляните пътища, а и поради изключително трудния за преодоляване при подобна обстановка планински терен град Струмица е освободен на 22 октомври/4 ноември 1912 г., т.е. само ден след Петрич. В града е установена българска власт. След заемането на селището рилци не отделят нито миг за почивка, а продължават преследването на отстъпващия противник[12]. Два дни по-късно те са на подстъпите на Демирхисар. В непродължителен по време, но интензивен и изпълнен с напрежение бой със заелия удобни позиции противник (войскови части и башибозук) 3-та бригада от дивизията съвместно с 22-ри пехотен Тракийски полк пред погледа на князете Борис Търновски и Кирил Преславски, изпълняващи в момента длъжността офицери за поръчка към щаба на дивизията, преодолява съпротивата му, а до края на деня нашите войски заемат града. По такъв начин полковете и дружините на 7-а пехотна Рилска дивизия съумяват благодарение на своите решителни действия да освободят за по-малко от 20 дни значителна част от територията на Източна Македония, донасяйки свободата на местното българско население[13].

Изпълнявайки заповедите на командването, през следващите дни колоните на 7-а Рилска дивизия продължават настъплението си на юг, стремейки се да достигнат и заемат гр. Солун, преди още градът да бъде достигнат от предните гръцки части. До вечерта на 25 октомври/7 ноември 1912 г. първата ѝ бригада достига до с. Крондирци, южно от гр. Дойран и Дойранското езеро. Втора бригада се разполага в селата Долни Порой и Бали Оглулари на юг от Беласица планина, а третата – в с. Негован, югозападно от Демирхисар, доближавайки се на по-малко от 40 км от Солун и надвисвайки заплашително над подстъпите на града. Единствената пречка за по-бързото придвижване на частите от дивизията към крайната цел на заповяданото настъпление е не толкова съпротивата от страна на противниковите части, която на практика липсва, колкото разкаляните и труднопроходими пътища, които изключително много затрудняват и забавят движението на войските.

На 26 октомври/8 ноември 3-та бригада на дивизията достига до с. Айватово, отстоящо само на 10 километра североизточно от гр. Солун, и завързва бой с добре въоръжения противник – четири табора, разположени по укрепените височини край селото. Преодолявайки ожесточената му съпротива, рано следобед на 27 октомври/9 ноември предните ѝ подразделения достигат на 2 км от града, готвейки се за неговото овладяване. Преди още да са пристъпили към непосредственото реализиране на задачата обаче, в щаба на бригадата пристигат турски парламентьори, които съобщават, че техните войски в Солун вече са се предали на гръцката армия. С оглед избягване възникването на нежелателни инциденти по-нататъшното настъпление на дивизията е спряно, като единствено първата ѝ бригада продължава своето движение към крайната си цел, достигайки до края на деня с. Хасан Абас, южно от гр. Кукуш, което се превръща в последната точка на нейния освободителен поход в Македония[14].

По взаимна договореност с командването на гръцката армия две дружини от 7-а пехотна Рилска дивизия влизат в Солун, но едва два дни по-

късно – на 29 октомври/11 ноември 1912 г. В съответствие с постигнатото споразумение намиращите се в града съюзнически войски преминават под общото командване на генерал-майор Матей Андреев. В освободените селища той изпраща отделни роти, създавайки техните гарнизони, организира и въоръжава формированията на местната българска милиция и органите на българската военноадминистративна власт[15].

С това завършва освободителният поход на 7-а пехотна Рилска дивизия в Македония, но не и участието ѝ в Балканските войни 1912–1913. През същия месец започва изтеглянето на дивизията от Македония и прехвърлянето ѝ по суша и по море на Тракийския оперативен театър, където е включена в състава на новосформираната 4-та отделна армия, а впоследствие взема участие в кръвопролитните боеве при Булаир и Шаркьой.

В продължение на малко повече от 20 бойни дни частите и подразделенията на 7-а пехотна Рилска дивизия изминават славен боен път в Македония. В тежки боеве с противника те разгромяват неговата групировка, преодоляват Кресненското дефиле и Рупелския проход и освобождават градовете Горна Джумая, Кочани, Щип, Струмица, Петрич, Демирхисар и селищата около тях и влизат в гр. Солун. Водейки боеве при изключително неблагоприятна метеорологична обстановка и в условията на планинско-гориста и силно пресечена местност, благодарение на своя висок боен дух, а според сведения на Щаба на Действащата армия и с цената на около 10 000 убити и ранени войници, подофицери и офицери[16] те съумяват да преодолеят съпротивата на противника и да постигнат решителен успех – освобождаването на Източна Македония.

Бележки

[1] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 39, л. 157.

[2] *Пак там*, л. 162–163.

[3] *Българска* военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. С., 1984, с. 359, 360, 362–363.

[4] *Войната* между България и Турция 1912–1913 г. Т. 1. С., 1937, с. 393 и сл.

[5] *Пасков, Р.* Бойните действия на 7-а пехотна Рилска дивизия за освобождението на Македония през Балканската война. – Във: Война за национално освобождение и обединение 1912–1913 г. С., 1989, с. 36–37.

[6] *Балканската* война 1912–1913. С., 1961, с. 328; *Хаджийски, Ив.* Седма пехотна Рилска дивизия през Балканските войни 1912–1913 г. – Минало, 2006, № 2, с. 66; *Пасков, Р.* Пос. съч., с. 39–40.

[7] *Балканската* война..., с. 328.

[8] *Войната* между България и Турция..., т. 6. С., 1935, с. 100–104, 112 и сл.; *Пасков, Р.* Пос. съч., с. 41 и сл.; За освобождението на Петрич вж. подробно: *Попов, Н.* Петрич и Петричко по време на Балканската война. – Във: Война за национално освобождение и обединение 1912–1913 г. С., 1989, с. 109–120.

[9] *Войната* между България и Турция..., т. 6, с. 111; *Балканската* война..., с. 330.

[10] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 167, л. 100–101; *Пасков, Р.* Пос. съч., с. 42–43.

[11] *Войната* между България и Турция..., т. 6, с. 122 и сл.

[12] *Пеев, Г.* С щаба на 7-а пех. Рилска дивизия от Кюстендил до Солун. – В : Македония 1912–1913. Дневници и спомени. С., 1995, с.32.

[13] *Балканската* война..., с. 332; *Войната* между България и Турция..., т. 6, с. 135; *Пеев, Г.* С щаба на 7-а пех. Рилска дивизия от Кюстендил до Солун. – В: Македония 1912–1913. Дневници и спомени. С., 1995, с.32.

[14] *Балканската* война..., с. 332–333; *Войната* между България и Турция..., т. 6, с. 192–195.

[15] ДВИА, ф. 40, оп. 6, а.е. 193, л. 43. Вж. също: *Тържественото* влизане на българските войски в Солун. Посрещането на Н. В. престолонаследника и княз Кирил. – Илюстрация „Светлина“, 1912, № 8–10, с. 6–7.

[16] *Българска* военна история..., т. 2, с. 610. Според сведенията на Щаба на Действащата армия, огласени през май 1913 г., по време на водените през октомври 1912 г. в Македония боеве частите на 7-а пехотна Рилска дивизия дават загуби от 9900 души, в това число 2900 убити и 7000 ранени. Според същите сведения турските загуби възлизат на 16 200 души (5200 убити и 11 000 ранени).

ДУПНИЦА В ЕВРОПЕЙСКИТЕ ХРОНИКИ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Доц. д-р Стоян Германов – Македонски научен институт

В човешката история има много събития, личности, градове, реки, които са останали векове наред в паметта на следващите поколения, а други са потънали в забрава. Това периодично се повтаря от древността до новите времена. Краят на XIX и началото на XX в. са изпълнени със събития във всички континенти, които дълго време са в центъра на вниманието на световните агенции. Изключение не правят и Балканите, където все още господства потисническият режим на Турция и където се заражда наред с другите национални движение и силно българско националноосвободително движение. Дупница, малък градец, както го описва един от кореспондентите, става известен не само в Европа, но и далеч извън нейните граници, достигайки Австралия, САЩ, Канада, Индия и в много други райони и страни, където са установени и работят цивилизовани средства за информация.

Дупница навлиза в европейските и световни хроники основно покрай драматичните събития в Македония и борбата на българското население за освобождение и обединение със свободна България. Градът и околностите и особено селата край границата като Рила, Стоб, Кочериново и Рилския манастир стават отправна точка към неосвободена Македония. Оттук минават чети за революционните окръзи във вътрешността на Македония, подготвят се складове и се укрива оръжие в пограничните селища, оттук преминават пощата и куриерите. Дупница и най-вече Рилският манастир са първата родна стряха за хилядите жестоко прогонени, преследвани и едва оцелели бежанци от двата бряга на р. Струма. С една дума, Дупница и Дупнишко реално съществуват като втора важна врата, стратегически пункт за освободителните борби в Македония. Неслучайно събитията тук предизвикват интереса на много журналисти, военни наблюдатели, дипломати и специални кореспонденти. Сред тях е и Джеймс Баучер (1850–1920), английски журналист, специален кореспондент на в. „Таймс“, член на Балканския комитет, защитник повече от 30 години на българската национална кауза, прочут в европейския свят със своите обективни и аналитични статии, утвърдил се като един от най-добрите познавачи на българския национален въпрос и погребан по негово желание в Рилския манастир. Баучер е още кореспондент на американските вестници „Ди Аутлук“, „Норт американ ревю“, „Нейшън“. Минавайки през Дупница и Рилския манастир, Баучер пише своите статии под впечатлението на непосредствени наблюдения на страниците на един световен вестник и задълбочено със завидна вещина третира заплетените балкански проблеми, изтъквайки две неща, в които е твърдо убеден: българският характер на славянското население в Македония и справедливата борба на българите там. Най-ценното в случая е, че са публикувани в страна, в случая Англия, която

носи пряко отговорност за свикване и решенията на Берлинския конгрес и възникването на македонския въпрос, и той не се спира пред никакви обстоятелства да подчертае тази историческа отговорност[1]. Едновременно с това Баучер следи лутанията и наивната вяра на руските и австро-унгарските дипломации да реформират Турция и да въведат някакви реформи в Македония, както и колебливите опити на българските правителства да затворят границата и да окажат влияние върху комитетите в София.

В далечната 1876 г. Европа не вярваше на зверствата и масовите кланета. Отговорни личности твърдяха, че това са „приказки от кафенетата". „Дейли нюз" изпраща Макгахан в България. Европа чу и разбра истината. Така и в началото на XX в., когато из Европа се разнасят слухове, придружени с измислици за освободителната борба, която води ВМОРО и назряващите събития, редакцията на вестника изпраща Джон Макдоналд „да се проучи положението на място"[2]. Няколко пъти Дж. Макдоналд пресича границата с кратки и продължителни престои в гр. Дупница. За разлика от аналитика Баучер Дж. Макдоналд е твърде конкретен в описанията на природата, бита на българите в града, училището и т.н. И така на 9 януари 1903 г. Макдоналд пристига в Дупница[3] и в първата си кореспонденция той пише за „планинската верига на величествената планина Рила, върху чийто гребен слънцето току-що е изгряло – един брилянт от ослепително сияние върху нейната бяла мантия". Разхождайки се по улиците на града, Макдоналд посочва: „Неудобните волски коли на четири колела, които с товарите от тютюн, вино, дърва и зърно идват бавно, скърцайки от отдалечените села и задръстват тесните улички..., направени по същия начин, както продоволствените коли на... Александър Македонски... В това примитивно средство на селска България човек не би открил желязо и за един грош... В Дупница не видях нито един обръч от желязо... Колелото е нещо от петоъгълник до осмоъгълник... Още няколко години и старовремските каруци ще изживеят времето си"[4]. Авторът несъмнено е бил в много европейски и азиатски градове, защото прави едно доста сполучливо сравнение. „Дупница, пише той, остава почти същият какъвто е бил по турско време. Но в поведението, в духа, във всекидневния живот на хората има разлика. Сравнявах Дупница с един турски град..., където жени рядко се виждат и не ги смятат за нищо, а децата никога не са млади. Буйната енергия на млада България в училищните дворове и по улиците на този неизвестен провинциален град удивително и приятно напомня факта, че вредното турско влияние завинаги е отминало. Със своите високи просторни стаи, заляти със слънчева светлина и отлично проветрени, новото начално училище би направило чест на много английски училища. В този граничен град, както и в цяла България, има пълна свобода и сигурност без разлика на вяра и раса"[5].

През февруари 1903 г. в Дупница пристига Фредерик Мур, кореспондент на вестник „Ню Йорк трибюн". Непосредствено след пристигането си той посещава с. Рила и Рилския манастир. По-късно през града преминава Реджиналд Уайон, кореспондент на „Дейли мел" и автор на книгата „Балканите отвътре".

Дупница и районът стават известни в Европа и извън нейните граници главно от публикациите в пресата за преминаването и изобщо четническото движение и посрещането на бежанци от различни райони на Македония. За един продължителен период от време редовно се пише в пресата за чети, тяхната подготовка, въоръжение, движение и комуникация по маршрута София–Дупница–Рила, Рилски манастир, Пороминово, Кочериново. Така по време на Горноджумайското въстание в американския вестник „Детройт нюз", който препечатва новината от английските „Таймс" и „Дейли телеграф", се съобщава за движение на чета от 50–60 души и друга група от около 200 души, които идват откъм Дупница в посока Горна Джумая. Същият вестник последователно на 11 и 12 септември публикува материали за генерал Цончев, който е преминал с чета през Дупнишко за сражения в Източна Македония. От своя страна сп. „Индипендънт" съобщава, че от с. Рила, Дупнишко, са тръгнали за Серския революционен окръг обединени чети на ВМОРО и ВМОК[6].

Друг американски вестник „Ню Йорк таймс" публикува кореспонденция от Рилския манастир за въстаническите ръководители в Източна Македония генерал Цончев, полковниците Янков, Дървингов и Стоянов. Кореспондентът уточнява, че всичките са преминали през Дупница, а в Пирин планина са съгласували действията си[7]. В следващите дни от септември и началото на октомври 1903 г. в печата се появяват поредица от съобщения, телеграми, статии и др. от с. Рила, които посочват, че значителен брой четници, идващи от Дупница, на малки групи преминават границата, като избягват сражения на самата граница[8]. В началото на октомври 1903 г. английският „Дейли нюз" публикува телеграми от Рилския манастир, с които се съобщава за отчаяни боеве край Разлог, Мелник и Демирхисар, т.е. в Серски революционен окръг[9].

Дупница и крайграничните райони са посетени от руски журналисти и специални кореспонденти. Сред тях са имената на Михаил Юркевич, „Нестор" (Сватковски), тримата военни кореспонденти Пржевалски, Орловец и Тагеев, които участват и в четите по време на техните походи. Според тях чети се формират и в свободна България и в останалите извън границите ѝ Македония и Одринско. Основно те са на територията на Княжеството от преселници от двете области, както и българи от различни краища, решили да се посветят на борбата за освобождението на своите братя отвъд Рила, Руен и Родопите. От впечатленията, които добиват по време на своя престой, те остават с убеждението, че едва ли не цяла България съчувства на македонските българи и желае да участва в четите. Руските журналисти подробно описват събирането на четниците първо на малки групи, пътуването от София до Дупница и оттам до крайграничните райони[10]. По разбираеми причини например капитан Орловец не споменава селищата, през които преминава заедно с групичките четници, за да даде воля на талантливото си перо в Рила планина, където край хайдушкия огън и полагането на клетва възкликва: „Колко далече беше тази картина, това понятие, което имахме всички ние за въстаническите чети!"[11]. Въобще това описание на живота на четите е едно

от най-точните и благодарение на него днешният читател може да си представи как една чета може да се събере, да се придвижи до граничните села и да премине границата.

Дупница и селата около града стават известни и с посрещането на многобройните бежанци по време на въстанията и след това. Баучер, който се придвижва към границата, щом научава за пристигане на бежанци, съобщава от Рилския манастир за огромен поток бежанци. Според него в града са настанени 600 души, а към 500 в околните села. „Тези дрипави нещастници изглеждаха напълно изтощени от шестдневното си пътуване из планините... башибозуците грабеха селата им, като им вземаха дрехите и цървулите... те са пълзели няколко часа по земята, за да преминат накрая придошлата река Струма“[12]. От своя страна „Дейли нюз“ още в началото на 1903 г. пише: „Стотици от тези бежанци са подслонени в алпийската област между Дупница, ниско долу в долината на Струма и притоците ѝ, и в големия манастир в Рила... Рилският манастир, това старо убежище, което измежду всички институции от този род стои на първо място в историята на България, в почитта и любовта на българския народ... Още по-голям брой са струпани в Дупница, където е щабът на комитета за подпомагане на бежанците“[13].

По същото време московският кореспондент на в. „Московские ведомости“ посвещава вълнуващи страници на бежанците. „Нямам сили да опиша тази картина. За няколко секунди нашата каляска се оказа обкръжена от хиляди гладни, окъсани и измъчени хора – мъже, жени и деца, голяма част от които бежанците носят на ръце и на гръб. Сърцето ми се свива от детски плач, от стона на ранените. Не можеш без сълзи да гледаш тези изтощени лица, тази тълпа обезумяващи от скръб и лишения след тридневно блуждаене по горите“[14]. По пътя за манастира или малко преди него чуждите кореспонденти настигат друга група бежанци. Картината е още по-тягостна: „Кучешкият лай, детският плач, изплашените лица на мъжете, ридаещите жени, в мнозинството вдовици, загубили мъже, бащи и братя“[15], всичко това прави потресаващо впечатление на групата чужденци.

Баучер и Макдоналд посочват, че бежанци пристигат на отделни помалки групи и до избухването на въстанието, поради това че населението е подложено на непрекъснат терор по време на различните афери, претърсване, обиски за оръжие и т.н. От срещите и разговорите с бежанците те се убеждават, че тези хора действително не са могли да живеят в домовете си. На 15 май и 9 юни 1903 г. Макдоналд съобщава за непрекъснато пристигащите малки групи бежанци в Дупница и Рилския манастир[16]. Тук той се среща и с Димо Хаджидимов, от когото научил подробности за смъртта на Гоце Делчев. За срещата и разговорите той посвещава специална дописка в „Дейли нюз“.

След избухването на въстанието и сраженията в Серския революционен окръг започват да пристигат големи групи от бежанци от Горноджумайско и Разложко. Техният брой непрекъснато се мени. По официални данни за периода от 16 септември до 6 декември 1903 г. в Рилския манастир намират подслон

3193 бежанци. Значителна част от тях водят дребен и едър рогат добитък[17]. Макдоналд описва пристигането на почти всяка по-голяма група. На 3 октомври в „Дейли нюз" Макдоналд съобщава за пристигането на бежанци от 5 села от Разложко. На 5 октомври кореспондентът на „Дейли телеграф" е по-конкретен, като съобщава, че са пристигнали в манастира около 1500 бежанци от Разлог и селата Годлев, Бачево, Белица, Горно и Долно Драглища. Съобщението е съпроводено с разкази на оцелели бежанци през изключително трудния преход през Рила и за изстъпленията над мирното население от турските власти[18]. На 28 октомври „Таймс" посочва, че положението на бежанците е неописуемо. Изтъква се, че Рилският манастир е спасително място за бежанците и това е най-описваната сграда в английския печат. Бежанците са настанени в килии или големи спални помещения и в селски къщи в околните села, а други на палатки в гората. Правителството осигурява хляб, а манастирът – известно количество месо и зеленчуци. Редът осигуряват 1 пълномощник и 1 лекар. За отношението си монасите заслужават най-висока похвала[19].

Дупница е посетена и от авторитетна руска делегация, чието посещение е отразено в руската преса – „Славянские известия", „Московские ведомости", „Новое время" от кореспондентите „Нестор" (Сватковски), Михаил Юркевич и др. Техните статии и съобщения освен в Руската империя се разпространяват и препечатват и в някои европейски вестници. Още през ноември 1902 г. в града пристига Мария Бахметиева, съпруга на руския дипломатически представител в София. Придружават я 4 медицински сестри, в т.ч. сестрата на А. П. Чехов и Ст. Чапрашиков от Министерството на външните работи. Групата посещава бежанците в старото училище и старата болница, раздава помощи и накрая всички се отправят за Рилския манастир. Тук известният вече кореспондент „Нестор" описва след срещи и разговори със свещеници, учители и обикновени хора положението на новопристигащите бежанци: „Бягството било паническо. Бягал всеки, който може да се движи. Много от бегълците по планинските пътеки загубили близки, деца... Особено тежко е положението на бежанците от Разложко, някои от които при преминаване през планината замръзнали"[20]. На 1 декември на връщане от Рилския манастир М. Бахметиева посещава повечето села, където са настанени бежанци, а именно: Бобошево, Драгодан, Кочериново, Пороминово, Стоб, Рила, Ресилово, както и града Дупница. Тя лично се среща с много мъже и жени от Горноджумайско, където изстъпленията на турските власти са крайно жестоки.

На 19 декември Бахметиева отново посещава Дупница заедно с една акушерка, като основава приют за бременни жени – 3 стаи с 40 легла. За раздадените помощи – храна, облекла, завивки и други, Бахметиева изпраща подробен отчет до Славянското благотворително дружество в Петербург[21]. Гореща благодарност за нейната благотворителна дейност изказват представителите на местния комитет в Дупница, в който влизат околийският началник, кметът, архиерейският наместник, околийският лекар и няколко видни граждани.

През есента на 1903 г. от Русия продължават да пристигат представители на различни организации за запознаване с положението на бежанците в Дупница и района. Московското благотворително дружество изпраща своя представител Керженевски, който заедно с кореспондента на „Московские ведомости“ и директора на библиотеката в София Стоян Заимов пристигат в Дупница. Те се запознават на място с извършеното от М. Бахметиева и нейният екип, сами оказват помощ с парични средства и апелират сред руската общественост акцията да продължи[22].

Притокът на бежанци към Дупница и Дупнишко продължава и по време на Реформената акция (1903–1908) и Младотурския преврат. Директорът на руския вестник „Свет“, посетил града през 1910 г., съобщава се по време на обезоръжителната акция на младотурците, нови вълни бежанци пристигат в Дупница. „Няма ред и равноправие в Македония... Затова македонската организация (ВМОРО – *б.а.*) се вдига на въоръжена борба“[23]. По повод някои негативни публикации за бежанците капитан Николай Сурин, който пет години работи по реформирането на жандармерията в Македония в щаба на генерал Шостак, пише: „Обидно е да се говори за македонските българи, които пристигат в България, в т.ч. и в Дупнишко, голи, боси и гладни, изоставяйки цялото си имущество, пристигат като бежанци за собствено удоволствие. Това е най-безсъвестното издевателство над България“[24].

Публикациите в западноевропейския, американския, руския и изобщо в световния печат за тежката съдба на насилствено прогонените и преследвани българи в Македония, които са и принудени да търсят спасение в свободна България като бежанци, оказват значително влияние върху общественото мнение в цивилизования свят.

Пребиваването на чужди кореспонденти в Дупница и района далеч надхвърля значението на една филантропия. Те се превръщат в ревностни пропагандатори на истината и гледат на четниците, на бежанците не просто като на страдалци, а като на борци за свобода и човешки правдини.

Бележки

[1] *Германов, Ст.* Македонският въпрос в Британския парламент. – Македонски преглед, кн. 2/1992, с. 67.

[2] Английският печат за Илинденско-Преображенското въстание. С., 1998, с. 19.

[3] Санктпетербургские ведомости, № 244, 7/20 септ. 1903.

[4] Английският печат..., с.21, 22.

[5] *Пак там*, с. 22.

[6] Зверствата при потушаване на Илинденско-Преображенското въстание. С., 1987, с. 77.

[7] *Пак там*, с. 121.

[8] The Times, sept., 22, 1903.

[9] Dally news, october, 3, 1903.

[10] Санктпетербургские ведомости, № 262, 25 септ. 1903.

[11] *Пак там*, № 249, 12 септ. 1903.
[12] The Times, april 19, 1903.
[13] The Dally news, febr. 6, 1903.
[14] Московские ведомости, № 297, 30 окт. 1903.
[15] *Пак там.*
[16] Dally news, may 15, 1903; june 9, 1903.
[17] *Германов, Ст.* Руската общественост и революционното движение в Македония и Тракия 1893–1908. С., 1992, с. 158.
[18] Dally Telegraoh, october 28, 1903
[19] The Times, october 28, 1903.
[20] Новое время, № 9642, 17 ян. 1903.
[21] Славянские известия, № 6, 1903, с. 40.
[22] Московские ведомости, № 303, 5 ноем. 1903.
[23] Свет, № 190, 22 юли 1910; № 196, 28 авг. 1910.
[24] Славянские известия, кн. 5–6, 1910, с. 17.

ДУПНИЦА И ДУПНИШКО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

Елена Бугарчева, ст. експерт
в ДА „Архиви", Дирекция „Централен държавен архив"

Последните 20 години на бурни промени преобърнаха в различна степен критериите, оценките, качеството на духовната култура, неизменна и съществена част на която е и българската книга.

Свободният пазар откри възможността за издаване на разнообразна, различна литература, а ежедневното модернизиране на печатарската техника заля лавиците на книжарниците.

Появата на нов тип електронна книга, абсолютно различна от тази, която познавахме до 1989 г., и всеобхватното пространство на интернет поставят много въпроси пред издателите и авторите. Те са предизвикателство за печеленето на младата аудитория, която все повече и повече се откъсва от прелистването на страниците.

Днес обаче все още най-предпочитано е писаното слово и затова настоящата публикация разглежда българската историография за Дупница и Дупнишко, за периода между Освобождението от османско иго и войните за национално обединение, така както са ни я завещали дедите и така, както и днес тя съществува. Новите технологии ще оставим за бъдещите поколения.

Дупница и Дупнишко са район от България с вековно динамично минало, винаги присъстващ в документите още от XIV в. с името си Дупница или Дубница, както се среща по време на Освобождението и първите години на създаването на българската държава. Йордан Иванов в книгата си „Северна Македония" изказва вероятността, че градът започва да се издига като средище след 1371 г. поради факта, че „лежи на пътищата между София и Източна Македония, между Тракия и Скопие и през него минава главният търговски път от Солун за Северна България"[1]. Селището се е замогнало в XIV в. благодарение на стратегическото си място в Джерманската теснина, над която е съградена крепостта. Когато София влиза под княжеството на Константин, през 1382 г. последният назначава за управители на града свои хора „сръбски и български велможи" и по всяка вероятност оттогава започва историята на Дупница като град[2].

Запазените записки на Димитър Я. Бисеров, дупнишки учител от 1876 г., сочат, че през 1867 г. в Дупница има 1432 къщи, 7 училища, 494 дюкяна, 4 магазина, 27 хана, 3 бани, 21 воденици, 27 фурни, 5 табашки хана, 41 механи, 1 часовник, 1 телеграф, 4 житници, 1 конак, 1 махкеме (съдилище), 11 джамии, 2 имарет медресета, 9 текета и тюрбета, 2 черкви и 1 хавра[3]. В административно отношение Дупница се числи към Кюстендилския санджак, в духовно – към Самоковската митрополия[4].

Градът е средище на няколко пътя – главен път от Самоков за Кюстендил, пътя от долината на Струма през Джумая–Дупница, а оттам за Самоков, за Радомир или за София[5].

Несъмнената роля, която играят за града Рилският манастир и Света гора през годините на турското робство и Възраждането, определят облика му като търговско и занаятчийско селище.

Войната през 1877–1878 г., завършила с разделянето на българската нация, поставя гр. Дупница в особеното положение на граничен с Османската империя и Сърбия град. Той става средище както на българите от Македония, така и на тези от останалите в Сърбия български земи и през новата история на България играе една от ключовите позиции в борбите за национално обединение.

Историята на града за тези години най-пълно и все още почти единствено се съдържа в книгата на Асен Хр. Меджидиев „История на град Станке Димитров (Дупница) и покрайнините му от XIV в. до 1912–1963 г.“[6]. В нея, без да претендира за задълбочено навлизане в отделните теми, той разказва за града, за изграждането на първите държавни институции като Дупнишката учителска семинария, създадена главно за привличане на младежи от Македония и първата третокласна правителствена болница, за обществени сдружения като учителското дружество „Хр. Павлович“, положило началото на организирана библиотека, дупнишкия театър, първите периодични печатни издания, за създаването на града като опорен пункт на зараждащото се непосредствено след 1878 г. харамийство в Македония, на съпричастността на дупничани към освободително движение на македонските българи, за „най-радушния прием“, оказван на Гоце Делчев от Димитър Бисеров, куриер на създадената през 1893 г. ВМОРО, от Никола Малешевски и дъщеря му Ана Малешевска, обезсмъртена в романа на Антон Страшимиров „Роби“ под името Ана Беровска, за дейността на Яне Сандански и Димо Хаджидимов и техните сподвижници от създадения в града през 1898 г. Македонски революционен кръжок, както и за съдбата на града по време на войните за национално освобождение и живота на неговите жители до най-новото ни съвремие.

Началото за изследването на Дупница и Дупнишко от този автор започва през 30-те години, когато той издава книгите си „Дупничани в борбата за свобода и национална независимост от петвековното турско робство“ (1936), „Дупница и бележити дупничани през епохата на Възраждането. Принос към историята на гр. Дупница“ (1940) и „Град Дупница до Освобождението. Принос към историята на гр. Дупница и околията“ (1935). През 2004 г. последната книга претърпява фототипно издание с допълнения, направени от сина на Ас. Меджидиев – Тихомир Меджидиев, сам изследовател на историята на родния си град[7].

В нея се прави кратък географски преглед на Дупнишка околия и Дупнишкото поле – прохладно през лятото, със сравнително мека зима, което „прави климата му здравословен“[8]. Според автора градът, разположил се по течението на р. Джерман по дължина, е като в дупка, откъдето справедливо носи и името си[9].

Разглеждайки историята на черковното и училищно дело, Ас. Меджидиев отбелязва: „Да се очертае началото на учебното дело в града, е много трудно. Ако и да сме били близо до Рилския манастир, този разсадник на народна просвета из цялата страна, все пак със силно развито училищно дело не може да се похвалим. Наистина Дупница даде Христаки Павлович Дупничанин, Атанасий Чолаков и Аврентий п. Стоянов – трима големи духовни и училищни дейци, славата на които се е разнасяла дълги години из Северна и Южна България, но това е недостатъчно. Те дадоха много нещо изобщо за духовното издигане на народа ни, но почти нищо не дадоха за издигането на учебното дело в родния си град, защото в него те не работеха. Все пак те са гордост за Дупница, защото чрез тях последната взе участие в духовното строителство на България“[10].

Публикациите за Дупница на четвъртото поколение изследователи на града – Тихомир Меджидиев, носят духа на новото време. Книгата, издадена по случай 145-ата годишнина на дупнишкото читалище „Зора“[11], проследява появата на рекламата в Дупница, а оттам до това, какво и как се е произвеждало в отделни моменти от развитието на града. Първата глава разглежда мястото на Дупница в Османската империя и търговските пътища. Поради факта, че градът е разположен на двата главни търговски пътя – Струмския – (Сяр–Солун–Дупница–София–Видин–Дунав) и Далматинския или Цариградския (Дубровник–Скопие–Дупница–Пловдив–Цариград), авторът прави своето заключение: „Ако се върнем към XVIII–XIX в., ще видим, че редица наши възрожденци произхождат от семейства на търговци, занаятчии и ханджии или самите те са минали по този път“[12]. Това твърдение насочва издирването и публикуването на кратки справки за хората – майстори иконописци, търговци, тютюнопроизводители, кожари, ханджии, касапи, земеделци, които са оставили своите имена в темелите на града. Такива са Крум Г. Чапрашиков, Жак Асеов, Никола и Илия Близнакови, които създават разсадник за фиданки, Никола Лазарков и Никола Шейтанов – първите печатари в Дупница, Христо Меджидиев – единственият участник от Дупница в Априлското въстание в четата на Панайот Волов, и десетки други добре известни на местното гражданство фигури, които не само са развили стопанството на района, но активно са участвали в издигането на духовния живот на Дупница с дарения за местното читалище, библиотека, църкви и училища.

Друга една книга на Тих. Меджидиев надниква в бита и ежедневието на обикновения дупничанин в годините 1878–1944[13]. Проследени са процесите на заселване в Дупница на бежанци предимно от Македония поради поставените изкуствено граници от Берлинския договор и животът на местните евреи, които взимат активно участие в живота на града; отделено е място на любопитни факти, свързани със знаменити дупничани, дадени са някои важни градоустройствени планове; разказани са знаменателни случки – поставянето на града във военно положение по повод смъртта на Александър Димитров и събитията в Петрички и Кюстендилски окръг през 1927 г., първата бомбардировка над града по време на Втората световна война – 4 януари 1944 г. Читателят става свидетел на местните забележителности – както църквите, синагогата, пазара, местните кръчми, първите таксита и гумената

линия. „Това, което не всеки знае за Дупница“, е разказ за филмите, прожектирани в читалищното кино в годините 1938–1939, построяването на жп линията, първите радиоприемници, създаването на пожарната команда и редица интересни неща, свързани с историята на града.

Това, което прави и двете книги много четивни и интересни, са безбройните снимки и илюстрации, които допълват текста и създават видима представа за историята на Дупница.

Накрая ще се спра на една друга книга на Тих. Меджидиев, която проследява бойния подвиг на дупничани по време на войните и е неразравно свързана с историята му[14]. Това е документирано историческо четиво за участието на дупничани и населението от околията в трите войни (1912–1918)[15]. Книгата разглежда създаването и живота на 7-а Рилска дивизия. Припомнени са някои от боевете, водени от полковете на същата дивизия. През всичко това минава нишката на дупнишките герои, които са основата на тази военна единица.

Повествованието започва с портрети на видни дупничани – от Априлското въстание през Шипка, ролята на ген. Георги Тодоров, боевете на 7-а Рилска дивизия – Солун – Източна Тракия – Галиполи. Разказът е преплетен със спомени на участници в боевете, снимки и кратки описания на пътя на дивизията, която след освобождението на Македония е била набързо пренасочена и придвижена (ноември–декември 1912) към Източна Тракия, което е дало възможност на съюзниците Сърбия и Гърция, освен заетите от тях територии в Македония, да навлязат и в тези, които българската армия е освободила с кръвта си[16].

„Едно жестоко предсказание“ е личен спомен на ген. Д. Наястев, многогодишен началник на гарвнизона в гр. Дупница, който разказва за едно писмо, написано до руския император и прочетено от дивизионната цензура, което впоследствие се оказва твърде далновидно предсказание за бъдещето на Русия[17].

Специално място в книгата е отделено на поклона на дупничани към героите от боевете за национално обединение – поменът, който уреждали бойците от бившия 54-и полк на 7-а Рилска дивизия с бившите се командири ген. Кащев и ген. Банковски до Втората световна война за своите загинали другари – 23 офицери и 13 000 войници в двора на черквата „Св. Георги“[18] и опитите за издигане на паметник на загиналите. „До 1933 г. в Дупница нямало паметник на незнайния воин. Не е имало и паметна плоча с имената на загиналите, които постепенно заглъхват в забравата на поколенията. Протойерей Димитър Шатровски, самият свещеник в 14-и п. Македонски полк, и Крум Чапрашиков, тютюнотърговец и общественик, осигурил средствата за издигане на паметна плоча на фасадната част на камбанарията на черквата „Св. Богородица“[19]. След тяхната инициатива е издигнат временен паметник с дървен кръст в местността Кулата, където всяка година местното гражданство е отдавало почитта си към героите. Но истински паметник-костница на загиналите през войната воини е издигнат по местната инициатива на в. „Светлина“ и е осветен тържествено на 24 май 1996 г.[20].

„Прахът на мъртвите е създал отечеството“ – под това заглавие авторът отново припомня на своите съграждани за: Христаки Павлович – Дупничанин, издател на първата печатна история на Паисий, „Царственик“ през

1844 г., Атанасий Чолаков – Дупничанин, свещеник, Георги Икономов – Дупничанин – учител, Авреки х. Стоянов – учител, и други видни дупничани. И тази книга, както и останалите на Тих. Меджидиев изобилства със снимки и обяснения в отделни карета. Така поднесена на читателя, тя е наистина поклон на поколенията пред подвига на дедите.

В последните години един друг краевед на Дупница и Дупнишко – Иван Ст. Хаджийски, представя пред широката публика своите изследвания. Неговото най-голямо изследване е посветено на видните дупничани, допринесли с работата си за развитието на района[21]. В три големи глави той проследява стопанското развитие през първата половина на XX в., интензификацията на региона през 1964–1989 г. – мини „Бобов дол", изграждането на новата икономическа инфраструктура, развитието на архитектурата и строителството, като отделя специално внимание на дейците и стопанските предприятия, които най-активно участват в развитието на Дупница и Дупнишко.

Друга монография на Ив. Ст. Хаджийски се спира на развитието на духовната култура в Дупнишко[22]. В кратки разкази – биографии, са проследени животът и творчеството на редица писатели и поети, чието творчество остава в съкровищницата на българската литература. Тук ще срещнем имената на Милчо Радев, Васил Акьов, Иван Тренев, Христо Джонев, Венета Бошнакова, Клара Веселинова. Поместени са и редица стихотворения и богат снимков материал, които допълват изданието.

Няколко други издания на Ив. Ст. Хаджийски, макар и насочени към други проблеми, проследяват част от историята на Дупница и Дупнишко и несъмнено допринасят за изясняването на отделни моменти от нея[23], например участта на еврейското неселение по време на Втората световна война[24].

В българската историография съществуват и публикации, посветени на важни проблеми от историята на Дупница. Това е малката книжка на Яне Билярски за участието на дупничани в освобождението на България[25] и книгата „Дупница. Летовища, стопанство, култура", излязла през 1937 г., днес библиографска рядкост. В други се срещат по-скоро отделни моменти от нейната история като участта на дупничани през робството и освободителната война в спомените на К. Лазарков[26] и Арсени Костенцев[27], изследването на К. Иречек и М. Сарафов[28] за броя на бежанците от Македония, пристигнали в окръга, включително и в Дупница, за да се спасят от робството в свободната част на България. Има и книги, разглеждащи стопанското развитие на района[29], и такива, посветени на най-видните му дейци[30].

Тук трябва да спомена и юбилейните сборници и фотоалбуми, които са част от културното богатство на района[31], както и излезлите документални издания, които засягат историята на Дупница в контекста на нейната принадлежност към Кюстендилски окръг и неизменното ѝ участие в националноосвободителното движение на Македония[32].

Накрая не трябва да забравяме и много важните в днешното динамично време пътеводители и карти, брошури за туристически обекти, фотоалбуми и други материали, които спомагат за разпространението и влизане-

то на града в световното културно и туристическо пространство. Тук ще се спра само на една книга, посветена на култавата архитектура в България[33]. Написана с много професионализъм, тя дава най-обща представа за различните архитектурни паметници в Дупница и Дупнищко – за гр. Бобошево – този „малък Йерусалим на Северна Македония", за църквите „Св. Тодор", „Св. Богородица", „Св. Илия", за прочутия бобошевски манастир „Св. Димитър". Авторите Юлия Милчева и Елисавета Александрова много точно са определили и изпълнили своето верую: „Но насочвайки ви в това измерение, ние се опитваме да поддържаме в него и верското измерение на света, уви, най-често пренебрегвано или обезмисляно в научната спекулация, преобладаващо атеистична и още повече в сферата на туристическите страници.

Религиозната архитектура не е просто място, където можем да полюбопитстваме, за да прекараме някой кратък почивен сезон под формата на „културен туризъм". Това са местата, където ние отправяме нашите най-искрени молитви към Бога, и които са единствано неосквернени от всички попълзновения на „глобализацията". Това са единствените места, където всъщност живеем"[34].

Надявам се, че все по-често ще срещаме такива книги, написани и достъпни за широк кръг от обществото.

Историческата литература остава в един затворен кръг изследователи и е недокосната от останалата част от обществото, което, засипано от ежедневието, търси едно по-леко за възприемане четиво. Мисля, че сега, когато съвремието все повече ни провокира, когато са отворени вратите на нашето настояще, когато се разчупват стереотипите и нахлува младото, далеч по-информирано поколение, когато се създават нов тип отношения творец–общество, преплитането на историята с политологията, социологията, демографията и геополитиката ще допринесе за все по-задълбоченото и обърнато към човека историческо изследване, все по-често ще се търси пътят за по-широкото популяризиране на историята в отделния дом, в отделното селище, защото само това е гаранцията за запазването на нашите национални корени.

Бележки

[1] *Иванов, Ив.* Северна Македония. С., 1906, с. 420.

[2] *Пак там*, с. 185.

[3] *Пак там*, с. 188–189.

[4] *Пак там*, с. 186.

[5] *Пак там*, с. 190.

[6] *Меджидиев, Ас. Хр.* История на град Станке Димитров (Дупница) и покрайнините му от XIV век до 1912–1963 г. С., 1969, с. 463.

[7] *Меджидиев, Ас.* Принос към историята на гр. Дупница и околията. II [фототипно] издание с допълнение 2004. – Дупница 2004. Съставител Тихомир Ас. Меджидиев.

[8] *Пак там*, с. 14.

[9] *Пак том*, с. 55.

[10] *Пак там*, с. 98–99.

[11] *Меджидиев, Тих. Ас.* Кратък промишлен търговски рекламен алманах XIV–1944 г. Дупница, 2005.

[12] *Пак там*, с. 30.

[13] *Меджидиев, Тих.* Дупница. Икономика и бит в миналото 1878–1944 г. Дупница, 2000.

[14] *Меджидиев, Тих.* Слава вам дупнищки герои 1912–1918. Дупница, 2008, с. 192. 2 издание.

[15] *Пак там*, с. 5.

[16] *Пак там*, с. 37.

[17] *Пак там*, с. 43.

[18] *Пак там*, с. 50.

[19] *Пак там*, с. 81.

[20] *Пак там*, с. 88.

[21] *Хаджийски, Ив. Ст.* Видни дупничани през XX в. (Стопански дейци, архитекти и строители). Дупница, 2004, с. 1120.

[22] *Хаджийски, Ив. Ст.* Дупнишките писатели през XX в. Дупница, 2003.

[23] *Хаджийски, Ив. Ст.* 70 години Педагогически колеж „Св. Ив. Рилски", гр. Дупница. Дупница, 2005, 482 с.; *Хаджийски Ив. Ст.* 45 години организация на слепите в гр. Дупница 1961–2006. Дупница, 2006, с. 56.

[24] *Хаджийски, Ив. Ст.* Съдбата на еврейското население от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Югозападна България през 1941–1944 г. Бл., 2004, с. 166; *Хаджийски, Ив. Ст.* Съдбата на евреите от Югозападна България през 1940–1944 г. Бл., 1998, с. 64.

[25] *Билярски, Яне.* Станке Димитров (Дупница) и краят на Освободителнвата война 1877–1878 г. С., 1968.

[26] *Лазарков, Н.* Спомени за робското минало на Дупница. Дупница, 1924.

[27] *Костенцев, А.* Спомени. – Във: Сборник на БАН. С., 1916.

[28] *Иречек, К., М. Сарафов.* Рапорт на комисията, изпратена в Кюстендилски окръг да изучи положението на безземлените селяни. С., 1880.

[29] *Вичев, Н.* Тютюнопроизводството в Дупнишко. Дупница , 1925; *Кепов, Ив.* Минало и сегашно на Бобошево. С., 1936; *Харбова, М.* Три храма, три религии. С., 1990.

[30] *Витошанска, М.* Христаки Павлович Дупничанин и неговите потомци. С., 2004; *Иванов, М.* Христаки Павлович. С., 1991; *Константинова, Г.* Книжовната дейност на Христаки Павлович през 30-те–40-те години на XIX в. С., 2002; Те управляваха Дупница, 1878–2008.

[31] 135 години читалище „Зора", 1993.; Юбилеен сборник 145 години читалище „Зора". Дупница, 2003; *Кастелов, Б.* Аблум за гр. Станке Димитров. С., 1980.

[32] *Димитров, Т.* Кюстендилски окръг. Главна четническа база за Македония 1895–1912. Кюстендил, 2004; Изданията на ДА „Архиви" – „Архивите говорят" и ИДА (Известия на държавните архиви), в които са поместени многобройни документи за историята на Дупница и Дупнишко.

[33] Пътеводител на културата архитектура в България. Християнски, еврейски, мюсюлмански паметници. Ч. I. Западна България. С., 2006.

[34] *Пак там*, с. 5.

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА (1877–1878 г.) И АГРАРНИЯТ ВЪПРОС В ДУПНИШКО

Гл. ас. д-р Пенчо Пенчев – УНСС, София

Руско-турската война от 1877–1878 г. довежда до възстановяване на българската държава върху част от българските земи. В резултат на подписания Берлински договор се определят много от тенденциите в развитието на балканските народи – техните стремежи, конфликти, съюзи, отделни аспекти от вътрешнополитическите борби и т.н. Икономическите резултати от войната за държавите от Балканския полуостров също са значителни. Предизвиканите бежански вълни, външните заеми за модернизация и превъоръжаване на бедните държави от полуострова, появата на нови митнически граници са само част от стопанските последици, пряко или косвено, свързани с Руско-турската война от 1877–1878 г.

Икономическият ефект от Освобождението за Княжество България доскоро се оценяваше в историческата книжнина като безспорно положителен[1]. Няколко съвременни изследвания обаче поставят под въпрос тази оценка и се опитват да търсят по-балансиран подход към стопанските резултати от Освободителната война[2]. Детайлните изследвания за състоянието на отделни отрасли или за икономически и социални процеси в конкретни региони на страната ще позволят оценките на тази война да станат по-обективни и безпристрастни. Настоящата разработка си поставя за цел да проследи хода на аграрния въпрос и резултатите от разрешаването му в Дупнишко по време и след Руско-турската война. За целта са използвани малкото налични изворови данни и резултатите от краеведски проучвания. Ограниченият изворов материал (и по-специално липсата на турски извори) ни дава основание да смятаме, че отделни оценки и анализи подлежат на корекция от бъдещите изследователи.

* * *

Преди началото на Руско-турската война немюсюлманското население е преобладаващо в Дупнишка каза. Немюсюлманите по данни на В. Теплов са 33 756 души, а мюсюлманите – 2751 души[3]. Казата се състои от общо 73 села, преимуществено български. Макар и в неголям брой, турци живеят в общо 39 села на района. Две от селата – Семчин и Шарбан, са заселени с черкези. Черкезки семейства са били заселени и в още седем села. Турското население е съсредоточено главно в казалийския център. От общо около 7000 души жители на гр. Дупница приблизително две трети са турци, остаалите са българи, евреи, цигани, гърци и цинцари[4].

На базата на природо-географските си особености Дупнишкият край се дели на три области: Горно поле, в което са разположени 16 от селата, Долно поле, в което са разположени градът и 36 села, и Разметаница с 21 села. Об-

работваемата земеделска площ е ограничена поради планинския и полупланински характер на терена и поради значителните горски площи, които силно намаляват след Освобождението.

От гледна точка на производствената структура селското стопанство в региона не се отличава особено от това в останалите български земи със сходни климатични и физикогеографски дадености. Преобладава растениевъдството, като навсякъде се отглеждат зърнени култури. Относително слабо развити са овощарството и зеленчукопроизводството, продуктите от които служат главно за консумация от страна на производителите. От гледна точка на производствената специализация към технически култури трябва да се отбележи постепенното разпространение на тютюна в последните години преди Освобождението. Отглеждането на тютюн обаче все още е предимно за лична употреба, а не за продажба. Животновъдството е сравнително добре развито поради наличието на обширни пасища[5]. Тази производствена структура свидетелства за ограниченото разпространение на пазарните отношения в селското стопанство на района. Много от домакинствата консумират произведенията си и рядко излизат на пазара като потребители или като продавачи на отделни стоки.

Сред най-специфичните особености на Дупнишкия край преди Освобождението трябва да се посочи големият брой чифлици, които са създадени от местни турци (в много случаи бивши спахии) през първата половина на XIX в. Ако се приеме по аналогия, че процесите в Дупнишко са сходни с тези в Кюстендилско (нещо напълно възможно и логично), то чифлиците са образувани главно чрез заграбване на селски земи от страна на влиятелни турци. Не трябва да се пренебрегва напълно и твърдението на турските собственици на чифлици, че те са закупували земята на селяните или че са я получили срещу определен дълг на изпаднали в затруднение български селяни[6].

Основание за приемане на това предположение ни дава фактът, че комисията, изпратена от Народната събрание да проучи положението на безземлените селяни в Кюстендилски окръг, не посочва някакви радикални разлики между Кюстендилско и Дупнишко, особено що се отнася до кесимджийските села.

В наличните изследвания и извори се сочат различни цифри за броя на чифлиците в казата. Местният краевед Ас. Меджидиев смята, че чифлиците са 145, докато във вестник „Независимост“ от 1880 г. е отбелязано, че чифлиците са 120[7]. Липсата на автентични извори от османотурски произход не дава възможност да се приеме някое от горните твърдения или да се посочи ново, което да отразява по-точно разпределението на поземлената собственост. В изследването си Ас. Меджидиев твърде често не посочва изворите, въз основа на които базира твърденията си, освен това в отделни случаи той използва терминът чифлик доста произволно – например приема за чифлик един имот в близост до Дупница, който е голям 8 декара[8]. Поради малката времева дистанция с периода преди Освобождението авторът на дописката във вестник „Независимост“ вероятно е по-коректен. Поради това може да се приеме, че посочената там бройка е по-близко до реалното положение.

Историческата наука не разполага с каквито и да е податки, които да дадат поне приблизителна представа за съотношението между чифлишкото и раетското земевладение. Краеведските изследвания установяват наличие на чифлици в 41 села от региона и около град Дупница. Понякога земята, от която се състоят чифлиците, е пръсната на отделни парчета – подобно владение е регистрирано в с. Джерман. Това положение често е умишлено търсено от собствениците, понеже в случай на природни бедствия вероятността да се загуби цялата реколта е по-малка[9]. Срещат се и случаи, при които един собственик разполага с няколко чифлика. Така чифличкията от с. Стоб Тефик е разполагал с друг чифлик в с. Зелен дол, Горноджумайско[10]. Подобни примери могат да се посочат и за други чифликчии.

Повечето от едрите земевладелци живеели постоянно в Дупница. Прякото ръководство на стопанските дейност те поверяват на свои пълномощници. Данните за размерите на чифлишките стопанства са малобройни и не винаги достатъчно достоверни. Можем да приемем за добър ориентир твърдението във вестник „Независимост“, че общо чифлиците в Дупнишко заемат между 25 и 28 000 дюнюма от обработваемата площ[11]. Турският дюнюм (или дюлюм) е различен в различните краища на България. Съществени разлики съществуват дори между Дупнишко и Кюстендилско, като дюнюмът в Кюстендилско е доста по-голям. За Дупнишко един дюнюм се равнява на 1225 квадратни метра[12]. При цялата относителност на изчислението това означава, че средният размер на чифлишките стопанства е между 208,3 и 233,3 дюнюма или между 255,2 и 285,8 декара.

Посочените данни за размерите на чифлиците поставят под съмнение твърденията на Ас. Меджидиев за наличие на чифлици от 4600 декара (при с. Паничарево), за това, че в Разметаница имало чифлици, които надхвърлят 2000 дка площ, а в Горното поле чифлик от 3500 дка и дори за чифлик, собственост на българина Раде Мазник, с размер от 8000 дка[13]. Очевидно е, че ако тези цифри се приемат, то останалите „чифлици“ ще бъдат с размер от няколко десетки декара. Тези приблизителни изчисления не отхвърлят възможността за наличие на големи чифлишки владения, те обаче навярно са били малко на брой и надали са надхвърляли 1000 декара площ. Такива стопанства могат да се открият в околностите на Сапарева баня[14]. Относително неголемите размери на чифлишките стопанства се отразяват негативно върху възможността повечето от тях да се превърнат в изцяло стокови стопанства.

Експлоатацията на чифлиците се осъществява чрез отдаването им под аренда и чрез използване на наемници. Ясно се разграничават два вида аренда – изполичарство (исполджийство) и кесим. При първият селянинът арендатор дава половината от продукцията, която е изкарал от арендуваните земи на чифликчията, а при вторият селянинът е дава предварително определена от чифликчията арендна вноска, по-често в натура и по-рядко в пари. Четири села в Дупнишко със сигурност са кесимджийски – Горна Козница, Долна Козница, Мърводол и Блато. Арендаторите от кесимджийските села са принуждавани да работят безплатно определен брой дни (ангария) по нивите на

чифликчията[15]. Ползването на ангария в чифлишките стопанства явно ги отдалечава от представата за капиталистическа ферма.

Останалите чифлици се обработват от изполичари и от наемни работници, наричани момци. Последните са наемани главно от собствениците на помалки чифлици за период от 6 месеца до една година. Заплаща им се обикновено в натура. Момците обикновено са изцяло безземлени селяни, а ако имат по 1–2 дюнюма земя, те я отдават под аренда (изполица) на свои съселяни. Много от момците са такива по наследство, което означава, че в региона има трайно обезземлени селяни[16].

Трудно е да се установи доколко е икономически ефективен този вид експлоатация на едрите поземлени владения в Дупнишко. Наблюдателите обаче констатират, че земеделието в навечерието на освобождението и непосредствено след него е на ниско техническо равнище. При обиколката си в района К. Иречек отбелязва, че селата, произлезли от турските чифлици, се отличават със своята „одърпаност и сиромашия". В сравнение със средноевропейското земеделско производство селското стопанство в Дупнишко е силно изостанало. Затова когато един чех наема чифлик до с. Баня, населението е учудено от това, че той използва плугове и коне вместо волове[17].

Изнесените данни показват, че сред българското население на Дупнишкия край преди началото на Руско-турската война през 1877 г. определено съществува „глад за земя". Причините за това се крият не само в широкото разпространение на чифликчийското земевладение (което ограничава обработваемата земя за селяните), а най-вероятно и в прираста на българското население и в ограничените възможности за използване на общинските мери, горите и други земи за производителни цели. Натискът от страна на увеличаващото се като брой българско население в съчетание с ограничените възможности за разработка на нови площи поражда напрежение в сферата на аграрните отношения. Още преди освобождението по-заможни българи закупуват имоти от турски чифликчии. Същото правят и богати власи[18]. Тези случаи са изолирани, те илюстрират тенденцията за превръщане на земята в стока, но не решават проблема с липсата на земя за бедното население от чифликчийските села (кесимджии, момци и изполичари).

Поради географското положение на региона в началото на Освободителната война (1877–1878 г.) той остава встрани от бойните действия и свързания с техния ход бежански въпрос. Едва към края на 1877 г., когато става ясно, че Османската империя ще бъде победена, местното турско население започва да се подготвя да напусне Дупница и региона. Това дава възможност на местните българи да се снабдят със земя. Процесите на смяна на собствеността се проявяват под най-разнообразни форми. Чифлиците, разположени в плодородните земи около дн. Сапарева баня например, са закупувани от местни заможни българи, от богати жители на Самоков и от търговци евреи. По други места земята на турските чифлици е разграбвана от обикновените български селяни. В изземането на турски чифлици участва населението на селата Овчарци, Самораново и Ресилово[19].

До края на военните действия сравнително малко българи от района обаче успяват да се снабдят със земя (чрез закупуване или чрез заграбване на турските чифлици). Турското население на Дупница напуска града, но имотите, които притежава, си остават негови[20]. Руските окупационни власти, след като през януари 1878 г. се установяват в казалийския център, нямат готовност да реагират адекватно на възникващия аграрен проблем[21]. Липсата на средства не позволява на чифлишките селяни да закупят имотите на бягащите турци в момент, когато поради неприключилите военни действия, цената им навярно е била доста ниска. Несигурността относно бъдещите граници и близостта на избягалите собственици (част от тях се съсредоточват в Горноджумайско и в Св. Врач) ограничават и стихийното завладяване на чифлиците.

С подписването на Берлинския договор на практика се възстановява собствеността на избягалите чифликчии и те започват да се връщат или чрез упълномощени лица да събират арендните вноски от селяните. С разпокъсването на българските земи този договор допълнително затруднява местното българско население в стремежа му за придобиване на земя, тъй като в Дупнишко започват да приижат бежанци от станалите под турска власт територии. Първите бежанци пристигат в района още след разгрома на Кресненско-Разложкото въстание и въпреки че не всички се установяват за постоянно там, те при всички случаи увеличават търсенето на земи. Известно, но далеч недостатъчно, облекчаване на глада за земя е постигнато с изселването на черкезите от района. Двете черкезки села Семчин и Шарбан са обезлюдени поради забраната за завръщане на черкезките заселници в българските земи[22].

Така очертаната ситуация в региона се оказва благоприятна за заможните българи от Дупница. Във вестник „Независимост" през януари 1881 г. се съобщава, че двама чорбаджии от града ходели постоянно до Горна Джумая с цел „да купуват турски чифлици, за да ги продават скъпо на селяните"[23]. Макар че цитираните сведения за тази практика са от времето, в което управлява Либералната партия, то тя може да се приеме за отзвук от вижданията на консерваторите относно пътя за разрешаване на аграрния въпрос в страната. Турците продават свои чифлици в Дупнишко още след образуването на първото българско правителство (5 юли 1879 г.) начело с Тодор Бурмов[24]. В историческата наука е установено, че те насърчават покупко-продажбите на турски земи, като се надяват по този начин да създадат благоприятни условия за развитието на капитализма в българското селско стопанство и в икономиката като цяло[25].

Част от българите се възползват от допуснатата процедура на задочно осъждане на избягалите турци. Така чрез съдебно решение те успяват да се сдобият със земя като компенсация за мними или за действителни дългове на избягалите турци. По този начин българите в Дупница правят опити да се сдобият със земи, принадлежащи на представители на други етнически групи[26]. Тази процедура се запазва няколко години след Освобождението, но от нея успяват да се възползват сравнително малък брой българи. В този смисъл тя няма особено важно значение за разрешаването на аграрния въпрос.

Невъзможността българското население от Дупнишкия, Кюстендилския и Радомирския край да се снабди със земя (поради отбелязаната от съвременниците бедност) е сред главните причини за изпращането там на специална комисия, която да проучи състоянието на аграрния въпрос и да предложи средство за разрешаването му. В състава ѝ влизат П. Каравелов, К. Иречек и М. Сарафов. Тази комисия посещава Кюстендил и от 10 до 21 август 1880 г. проучва проблемите, свързани с чифлишкото земевладение. Публикуваният Рапорт и до днес е сред най-качествените автентични документи за чифликчийството по българските земи[27]. Въз основа на нейните заключения е разработен и гласуван от Народното събрание Закон за подобрение състоянието на земеделческото население по господарските и чифлишките земи[28]. Целта на този законопроект е да се спрат спекулациите от страна на богатите български чорбаджии с чифлишки земи и да се даде възможност на бедното население да си закупи земя при възможно най-изгодни за него условия. Краткото управление на либералите (на 27 април 1881 г. те са свалени от власт) след приемането на закона не позволява на бедното население от Дупнишко да се оземли.

По време на режима на пълномощията (април 1881–септември 1883 г.) е възстановена практиката от времето на консерваторите за насърчаване на покупко-продажбите на чифликчийски земи. Това дава възможност на заможни българи от Дупнишко до се сдобият с турски чифлици. В някои случаи те употребяват насилия, за да принудят турците да им продадат земите си. Сред лицата, които успяват да спечелят от спекулациите с турски имоти, са Хаим Асеов, Васе Мазников, Иван С. Чапрашиков, Вангел Янков и др.[29]. При правителствата на умерените и на крайните либерали отделни дупнишки чорбаджии са принудени да предадат на селяните турски чифлици, които са „наели“ от собствениците им. Така Стоимен х. Ангелов от Дупница предава на местните жители турски чифлици в селата Мало село, Долистово, Голям Върбовник и Яхиново. В крайна сметка докъм 1886 г. почти всички български селяни от Дупнишко успяват да узаконят собствеността си върху бившите турски чифлици, главно като ги заплащат на сравнително умерени цени[30].

Според изследователите така завършва аграрният преврат в Дупнишко[31]. В специализираната историческа литература, а също и в различни справочни издания съществува известна неяснота относно съдържанието на понятието „аграрен преврат“ (по-рядко аграрна революция) в България. Повечето от авторите, които са се занимавали с този въпрос, смятат, че основното му съдържание е премахването на османските феодални отношения, носители на които били турските земевладелци, чифликчии, и създаването на условия за капиталистическо развитие на селското стопанство[32]. По-умерени са характеристиките на аграрния преврат в публикациите на проф. Л. Беров, а също и в някои по-нови справочни издания[33]. По същество обаче те не се различават коренно от горните. Съпоставянето на тези определения с разгледаните процеси в Дупнишко позволява да се определи тяхната точност. Съмнително е дали простата смяна на собствеността върху бившите чиф-

лишки земи в Дупнишко сама по себе си създава възможности за капиталистическо (модерно) развитие на селското стопанство. Характеристиките на „феодалното“ стопанство от времето преди Освобождението се запазват. Наличните данни показват, че в чифлиците, които след Освобождението преминават в български ръце, без да бъдат разпокъсани (около 20 на брой), се запазва изполичарството. Новите чифликчии са точно толкова безмилостни по отношение на изполичарите, колкото са били и бившите господари турци. Продължава и ползването на безплатен труд на селяни в имотите на Рилския манастир. Безплатен труд на селяни след 1879 г. се използва и на централно ниво от държавата (например пътната повинност, която дори според съвременниците не е нищо друго освен остатък от турската ангария)[34].

На базата на известните факти за постепенното разпадане на чифлиците в Европейската територия на Османската империя[35] може да се приеме, че утвърдилото се дребно земевладение в Дупнишко не влошава, но и не подобрява съществено икономическото положение и перспективи на региона. Земеделското производство в района си остава слабопродуктивно и на ниско техническо равнище. През първите години след Освобождението силно запада животновъдството, което по принцип носи в себе си потенциала на капиталистическото селско стопанство[36].

Безпристрастният прочит на събитията в Дупнишко по време и през първите години след Освободителната война дава основание да се направи извод, че в този регион протичат успоредно два процеса. Единият включва изселване на турците, т.е. една предизвикана по различни начини и проведена без познатите в съвремието ексцесии етническа чистка, а вторият – преминаване на земята им в български ръце и частично раздробяване на чифлишките владения. Чисто теоретично е трудно с категоричност да се твърди дали едрите чифлишки стопанства превъзхождат дребните и дали раздробяването на земята е влошило ефективността на експлоатацията ѝ[37].

Направените анализи и изнесените факти показват, че процесите в Дупнишко трудно се вместват в рамките, които са поставени от историческата наука. Обобщаващите твърдения за аграрния преврат в България очевидно се нуждаят от прецизиране, за което обаче е необходимо да се разшири изворовата база и на тази основа да се направят голямо количество конкретни изследвания върху аграрната история на българските земи през разглеждания период.

Бележки

[1] *Беров, Л.* Икономическите последици от Руско-турската война през 1877–1878 г. – В: Освобождението на България от турско иго 1878–1958. Сборник статии. С., 1958, с. 415–447; Икономика на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 261–322; История на националното и световното стопанство. С., 2002, с. 189–209 и др.

[2] *Паларе, М.* Балканските икономики 1800–1914: Еволюция без развитие. С., 2005, с. 183–213; *Иванов, М.* Какво би станало, ако...Конструиране на хипотезата

„развитие без Освобождение". – В: Балканският XIX век. Други прочити. С. 2006, с. 182–201; *Пенчев, П.* Полемично за икономическите последици от Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.). – В: Исторически преглед (под печат).

[3] *Теплов, В.* Материал для статистики Болгарии, Фракии и Македонии. С.- Петербург, 1877, с. 18–19.

[4] *Лазарков, Н.* Спомени из робското минало на Дупница. Дупница, 1924, с. 5; *Билярски, Я.* Станке Димитров (Дупница) и краят по време на Освободителната война 1877–1878 г. Ст. Димитров, 1970, с. 5–7.

[5] *Попов, Ж.* Кюстендилски окръг – Икономика, партии и борби 1878–1918 г. Кюстендил, 1992, с. 21; *Билярски, Я.* Цит съч., с. 23–25.

[6] *Иречек, К., М. Сарафов.* Рапорт от комисията, изпратена в Кюстендилския окръг да изучи положението на безземелните селяни. С., 1880, с. 16–18.

[7] *Меджидиев, А.* Икгория на град Станке Димитров (Дупница) и покрайнината му от XIV век до 1912–1953 г. С., 1969, с. 294; Независимост, г. V, 17 септември 1880 г., бр. 6, с. 2–3.

[8] *Меджидиев, Ас.* Цит съч., с. 283. В случая или става въпрос за част от по-голям чифлик, който е разпокъсан, или авторът е в явна заблуда.

[9] Очевидно чифликчиите от района на Дупница се отличават от едрите поземлени собственици в Западна Европа, които се стремят целенасочено към обединяване на всичките си земи в един общ парцел. Това им дава възможност да увеличат печалбите си чрез различни технически нововъведения (вж.: The Cambridge Economic History of Europe, volume VI, The Industrial Revolutions and After: Incomes, Population and Technological Change (II). Cambridge at the University Press, 1965, p. 626–631). Разбиранията на посочените дупнишки чифликчии са доказателство за това, че те не могат да се разглеждат като капиталистически ориентирани едри поземлени собственици.

[10] *Билярски, Я.* Цит. съч., с. 19–20; *Меджидиев, А.* Цит. съч., с. 284.

[11] Независимост, г. V, 17 септември 1880, бр. 6, с. 2–3.

[12] Пространството на стария дюлюм в турско време и до въвеждането на новите мерки в България. – В: СпБИкД, 1897, кн. 6–7, с. 307.

[13] *Меджидиев, Ас.* Цит съч., с. 284, 294.

[14] *Коритаров, В.* Сапарева баня. С., 1990, с. 140.

[15] Ангарията в Дупнишко преди Освобождението обаче не е само народностно обусловена (т.е. българи да работят на турските си господари). Регистрирани са и случаи на безплатен труд от страна на български селяни в полза на Рилския манастир (вж.: *Меджидиев, Ас.* Цит. съч., с. 291).

[16] *Иречек, К., М. Сарафов.* Цит. съч., с. 6–8; Независимост, г. V, 17 септември 1880, бр. 6, с. 2–3.

[17] *Иречек, К.* Пътувания по България. С., 1974, с. 764, 678, 688. Селата, които К. Иречек посочва като бедни, поради това че са били чифлишки, са Големо село, Слатина и Смочево.

[18] *Меджидиев, Ас.* Цит. съч., с. 292.

[19] *Коритаров, В.* Сапарева баня. С., 1990, с. 139–141.

[20] *Меджидиев, Ас.* Цит. съч., с. 297.

[21] История на националното и световното стопанство. С., 2002, с. 179.

[22] *Билярски, Я.* Цит. съч., с. 9.

[23] Независимост, г. V, бр. 36, 24 януари 1881, с. 4.

[24] *Тодоров, Г. Д.* Уреждането на аграрния и бежанския въпрос в Княжество България в първите години след Освобождението (1879–1881 г.). – В: ИП, 1961, кн. 1, с. 33.

[25] *Тодоров, Г. Д.* Уреждането на аграрния и бежанския въпрос в Княжество България в първите години след Освобождението (1879–1881 г.). ..., с. 26–37; История на националното и световното стопанство. С., 2002, с. 213.

[26] Така например през 1883 г. дупнишкият мирови съдия призовава Расиен Дечельов с неизвестно местожителство (вероятно евреин) да се яви в съда да отговаря срещу заявлението на Д. Я. Радев (жител на Дупница) „за осигуряване продажбата на едно лозе" (вж.: Държавен вестник, г. IV, бр. 81, 29 юли 1882, с. 631). За въведената още от руските окупационни власти практика на задочно осъждане вж.: Икономика на България, т. 1, С., 1989, второ издание, с. 275–276.

[27] *Иречек, К., М. Сарафов.* Цит. съч., с. 3–39.

[28] ДВ, бр. 93, 17 декември 1880. За закона вж. още: *Стефанов, И.* Господарски и чифлишки земи (преглед на законоположението). – В: СпБИкД, 1909, кн. 6, с. 516–517; *Тодоров, Г. Д.* Уреждането на аграрния и бежанския въпрос в Княжество България в първите години след Освобождението (1879–1881 г.)..., с. 42–48; История на националното и световното..., с. 216–218.

[29] *Тодоров, Г. Д.* Политиката на българските буржоазни правителства по аграрния и бежанския въпрос след държавния преврат от 1881 г. (1881–1886 г.). – В: ИП, 1961, кн. 2, с. 3–9; *Меджидиев, Ас.* Цит. съч., с. 283, 297–298; *Попов, Ж.* Кюстендилски окръг..., с. 14.

[30] *Тодоров, Г. Д.* Политиката на българските буржоазни правителства по аграрния и бежанския въпрос след държавния преврат от 1881 г..., с. 16, 22.

[31] *Попов, Ж.* Цит. съч., с. 9–16.

[32] *Натан, Ж.* Изследвания върху стопанското минало на България. – В: Избрани трудове в два тома, т. 1, С., 1977, с. 302; *Тодоров, Г. Д.* Дейността на Временното Руско управление по уреждане на аграрния и бежанския въпрос през 1877–1879 г. – В: ИП, 1955, кн. 6, с. 27; *Митев, Й.* За аграрния преврат у нас, извършил се в резултат на Освободителната война през 1877–1878 г. – В: ИП, 1953, кн. 6, с. 642. Привърженици на тезата за антифеодалния характер на аграрния преврат се срещат и в доста по-нови публикации: Българска енциклопедия. Трето осъвременено издание. С., 2005, с. 21.

[33] Вж. напр.: *Беров, Л.* Икономическите последици от Руско-турската война през 1877–1878 г. – В: Освобождението на България от турско иго 1878–1958. Сборник статии. С., 1958, с. 422; История на България. Т. VII. Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Националноосвободителни борби (1878–1903). С., 1991, с. 79; Икономическа енциклопедия. С., 2005, с. 21.

[34] *Тодоров, Г. Д.* Политиката на българските буржоазни правителства..., с. 16; *Меджидиев, Ас.* Цит. съч., с. 292, 295; *Данаилов, Г.* Нашата данъчна система. – В: СпБИкД, 1896, кн. 7, с. 484.

[35] *Аданър, Ф.* Македонският въпрос. С., 2002, с. С. 41–51; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 2. С., 1995, с. 16–29; *Кънчов, В.* Град Скопие. Бележки за неговото настояще и минало. – В: Периодическо Списание на Българското Книжовно дружество, г. XI, кн. XL–XLI, 1898, с. 24.

[36] *Билярски Я.* Цит. съч., с. 25.

[37] *Federico, G.* Feeding the World. An Economic History of Agriculture 1800–2000. Princeton University Press, 2005, p. 140, 142.

ПЪРВОТО ОСВОБОЖДЕНИЕ НА ГР. ГОРНА ДЖУМАЯ НА 12 ФЕВРУАРИ 1878 г.

Елена Чалгънова, РИМ–Благоевград

На 3 март 2008 г. се навършват 130 години от Освобождението на България от турско иго. 130 години от първото си освобождение чества и град Благоевград (тогава гр. Горна Джумая), освободен на 12 февруари 1878 г. от руски отряд с командир майор Иван Павлович Орлински.

Към въоръжена намеса Русия пристъпва след жестокото потушаване на Априлското въстание от 1876 г. и безуспешното приключване на Цариградската посланическа конференция (1876 г.), която се опита по дипломатически път да разреши възникналата криза в сложния Източен въпрос, породена от въстанието[1]. Официално Руско-турската война е обявена на 12 април 1877 г. с Манифест на император Александър II.

На 15 юни 1877 г. авангардът на главните сили на руската армия под командването на генерал М. И. Драгомиров преминава река Дунав при Свищов. От прехвърлените основни сили на руската армия се формират три отряда – Източен отряд, командван от престолонаследника Александър Александрович, Западен отряд, командван от генерал Н. П. Криденер, и Преден отряд, в чийто състав влиза и Българското опълчение, начело с генерал Й. В. Гурко[2]. В хода на самата война настъпват нови прегрупирания на руските войскови сили, действащи на Балканския боен театър, и се формират нови бойни отряди. Същевременно в сраженията, водени по време на Освободителната война (1877–1878 г.), участват също румънски и финландски войскови части, действащи в състава на руската армия[3].

Решителен поврат в Руско-турската война настъпва след епичните боеве при връх Шипка, Шипка–Шейново, обсадата и превземането на Плевен и зимното преминаване на Стара планина, завършило с овладяването на Одрин[4].

Трябва да се обърне специално внимание на обстоятелството, че през цялата Руско-турска война българското население оказва на настъпващата руска армия разнообразна и многостранна помощ, подпомагайки всеотдайно и безрезервно нейното придвижване към крайната цел – Цариград. Много българи доброволно се поставят в разположение на руското командване като водачи в непознатите за русите планински пътища, събират разузнавателни сведения и ги предоставят на руските офицери, осигуряват транспорт (коли, коне, товарни животни) за пренасяне на военни материали и боеприпаси, полагат грижи за болни, ранени и измръзнали войници.

Във войната се включват и десетки български доброволчески чети, предвождани от известни войводи – Цеко Петков, Ильо Марков, Георги Пулевски, Панайот Хитов и други, някои от които действат съвместно с настъпващата руска армия, а други предпазват местното българско население в незаетите от руските войски селища от турските издевателства и нападени-

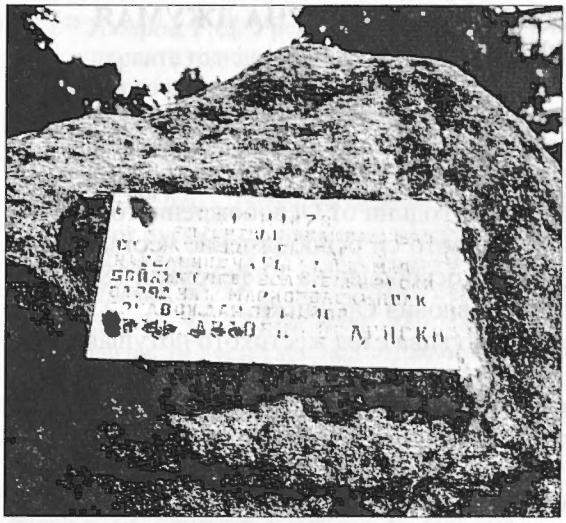

Паметна плоча за посрещане на руските войски

ята на многобройните башибозушки орди[5].

Най-значителна военна помощ на русите българското общество оказва посредством формираното и действащо в състава на руската армия Опълчение[6]. Първоначално числеността на Българското опълчение възлиза на около 7500 доброволци, впоследствие с присъединяването на нови доброволчески групи надхвърля 10 000 души[7]. От този състав на опълчението, командвано от ген. Н. Г. Столетов, 75 доброволци са от Пиринския край, а конкретно от Горна Джумая са 12. Поименно това са: Антон Георгиев, Филип Иванов, Стефан Трифонов, Ангел Христов, Иван Банчев, Тодор Георгиев, Дончо Николов, Лука Христов, Панайот Стойков, Георги Василев, Тончо Витанов и Стоян Георгиев[8].

Сформираното Българско опълчение участва успешно във войната, показвайки завидна храброст и героизъм в бойните действия при Стара Загора, Шипка и Шейново, като по този начин дава своя принос за победния изход и за освобождението на България от вековното иго.

Военните действия между воюващите страни – Русия и Турция, се прекратяват с Одринското примирие от 19 януари 1878 г., което открива път и за сключване на мирен договор. Според решенията на сключеното примирие град Горна Джумая влиза в зоната, която трябва да бъде окупирана от руските войски (демаркационната линия минава по склоновете на Източните и Средните Родопи и през Рила достига градовете Горна Джумая и Кюстендил), но поради военни и дипломатически съображения русите не пристъпват към освобождаването на града[9].

По същото време в Горноджумайско вилнеят многочислени банди, формирани от черкези и башибозук, допълнително градът е препълнен от бежанци – турци и черкези, от произволите на които страда местното българско население, ограбвани са храната, добитъкът, покъщината му, а съпротивляващите се жители са убивани. Башибозушките орди вършат безчинства и всяват страх сред мирното българско население, като нападат и селата по коритото на Рилската река, числящи се към съседната Дупнишка каза[10].

За противодействие и защита на местното българско население тук се създават чети, като център на разгърналото се съпротивително движение става с.

Рила – оперативна база на революционните дейци от Горноджумайско още от драматичната 1876 г. По обективни причини тук въстание през паметната 1876 г. не избухна, но градът също даде своя принос в усилията на априлци за извоюване политическа свобода за целокупния български народ. Имената на видните горноджумайски граждани Георги Измирлиев Македончето и Димитър Марков, са пряко доказателство в защита на тази теза.

Високоинтелигентният и ерудиран юнкер от Одеското пехотно училище Георги Измирлиев е определен през 1875 г. от Гюргевския централен революционен комитет за помощник-апостол и военен инструктор на I Търновски революционен окръг с главен апостол Стефан Стамболов. В качеството си на апостол в продължение на три месеца Македончето развива активна дейност по подготовката и организацията на предстоящото въстание в I революционен окръг, но в резултат на предателство и настъпилите разкрития в комитетската мрежа е заловен и на 28 май 1876 г. обесен в гр. Горна Оряховица[11].

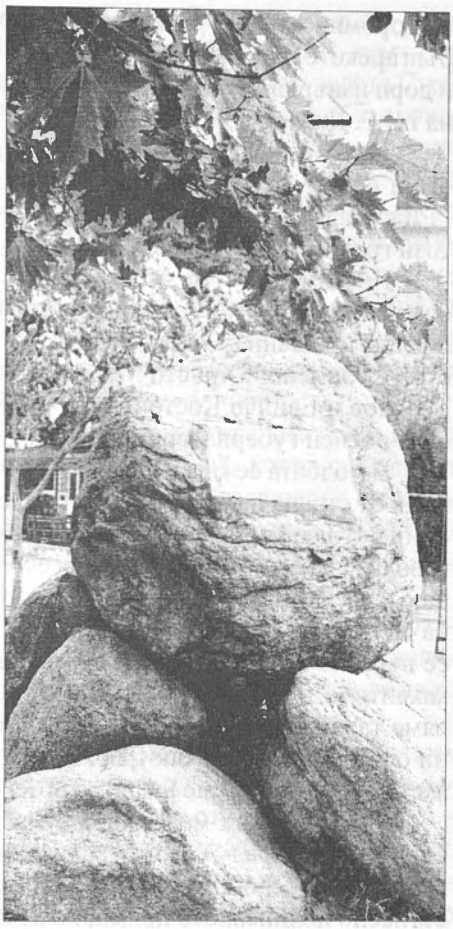

Паметна плоча за посрещане на руските войски в Горна Джумая

Другата свидна жертва, дадена от гр. Горна Джумая по време на Априлските събития – учителят Мите Марков, е също заловен по време на революционната си дейност (в с. Падеж) и през октомври 1876 г. обесен на моста на р. Бистрица[12].

Както вече се отбеляза, за център на съпротивителното движение в Горноджумайско през 1877–1878 г. е определено с. Рила. Тук се сформират две чети, в чийто състав влизат жители от околните села, засегнати от турските набези, и граждани на самия град Горна Джумая. Същевременно в тях се включват и редица доброволци, пристигнали от Радомирско, Самоковско и Трънско. Начело на първата чета застават Иван Андреев от София и Иванчо Костов, а втората се оглавява от видния просветен и революционен деец на гр. Горна Джумая (роден в с. Ново село, Щипско) Арсени Костенцев, тук са също Петър Рафаилов от с. Рила и самоковският учител Михаил Векилски[13]. Четите водят няколко успешни сражения (такова е сражението при

с. Пороминово) с турските мухаджири, черкези и башибозуци, заграбили от българското население по долината на р. Струма голям брой добитък – 6000, и дори извършват няколко безуспешни акции за овладяване и освобождаване на гр. Г. Джумая[14].

Тези активни действия на българските чети „се търпят от руската войска и власт" в Дупница и в Софийската губерния, към която е причислен и Г. Джумая, тъй като според Одринското примирие тя има правото да завземе този град и настани своя власт[15].

Невъзможността на действащите български чети сами да осъществят освобождаването на града принуждава джумайските жители да съставят специално прошение-молба, подписано от изтъкнатите местни граждани – Георги Стоименов, Христо Марков, Стоян Николов, Стефан Манолов, Христо Траянов и Евинчо Костов, което на 7 февруари 1878 г. е връчено на софийския военен губернатор генерал А. Арнолди.

В молбата се казва: „Ваше Превъзходителство, Долуподписаните пратеници от страна на българското население на Дупнишка Джумая с настоящето смирено наше прошение смеем да помолим Ваше Превъзходителство да благоволите да се помогне колкото се може по-скоро на незавидното положение на отечеството ни, което се забавиха досега да вземат доблестните войници на Негово Величество Всерусийския цар и български освободител. Турците се върнаха в огнищата си и правят всякакви грабежи, убийства и насилства, каквито може да си позволи само грубият азиатски фанатизъм. Като представяме тази наша просба, с надежда сме, че Ваше Превъзходителство няма да ни оставите без многопотребната ни в тези обстоятелства помощ, така да се завърнем и зарадваме нашите съотечественици в Дупнишка Джумая"[16].

Настойчивата молба на джумайските жители до софийския военен губернатор генерал Арнолди улеснява значително руския полеви щаб в решението да освободи град Горна Джумая, който, както бе вече отбелязано, съгласно подписаното примирие влиза в руската окупационна зона. За целта се сформира отряд в състав: три батальона от 124-ти пехотен полк, два ескадрона от Мариопулски хусарски полк, един взвод от 4-ти Донски казашки полк и четири оръдия от Осма конна батарея на 31-ва артилерийска бригада под общото командване на флигел-адютант подполковник граф Щакелберг[17].

На 8 февруари 1878 г. отрядът се съсредоточава в град Дупница, след три дни потегля за Горна Джумая. Командир на авангарда е майор Иван Павлович Орлински.

В спомените за своя баща Христо Алексиев Дяковски най-малкият негов син Иван Христов Дяковски споменава фактът, като същевременно се позовава и на твърденията на жител от Горна Джумая, че по време на освобождаването на града неговият баща опълченецът Христо Дяковски (родом от с. Дяково, Дупнишко) е изпълнявал длъжността ординарец на руския командир, предвождащ отряда. Това твърдение се обяснява и с обстоятелството, че Христо Дяковски е владеел много добре руски и турски език и вероятно това е една от причините да бъде назначен на този пост[18].

Придвижвайки се към крайната цел – гр. Горна Джумая, отрядът води краткотрайни и откъслечни сражения с турски аскер и башибозук, които се движи по Рилското корито с 200 празни коли за грабеж и ограбва селата Стоб и Пороминово[19]. Такова сражение се води на височината при с. Бараково, при което в завързалия се оживен бой взема участие и руската артилерия. В резултат на последвалите успешни действия русите успяват да изземат от бягащия турски башибозук по-голямата част от пълните с плячка коли, след което поради настъпилата нощ се установяват за нощувка в близкото с. Кочериново. Същевременно при това краткотрайно, но успешно сражение руската страна дава двама убити и ранени също двама войници от състава на Воронежкия полк. На следващия ден рано сутринта убитите руски войници са погребани с тържествена церемония и в присъствието на голяма част от местното население в българските гробища на с. Кочериново[20].

Междувременно в разгара на сражението една руска граната „пада всред чаршията на гр. Г. Джумая и причинява голема паника", която се засилва вследствие преминаването на разбития и бягащ в пълен безпорядък башибозук. След като местните турци установяват, че настъпващият отряд „не са български комити", а редовна руска войска, „всичко живо хуква да бега и да се спасява по пътя за Кресна и Серес, като оставя на произвол имота си"[21].

Отбелязвайки тези събития, трябва да се посочи и фактът, че към състава на руския отряд, който се придвижва по Рилското корито, се присъединяват и действащите български чети, и те също вземат дейно участие в разгърналите се сражения.

Руският отряд приближава гр. Горна Джумая, междувременно напуснат от полицията, администрацията и самото турско население[22]. Всъщност до вечерта на 11 срещу 12 февруари 1878 г. в града остават само единици турци – „старци, недъгави и болни, които не са имали възможност да побегнат"[23].

Според някои изследователи преди предприемането на военната операция по освобождаването на гр. Горна Джумая руската власт в лицето на майор Орлински изпраща парламентьор – поручик Мешковато при каймакамина на гр. Горна Джумая – Рашид бей, с предложение за доброволно изтегляне на турците зад установената от сключеното Одринско примирие демаркационна линия. Категоричният турски отказ довежда до последвалото руско настъпление и бързото овладяване на гр. Горна Джумая[24].

Междувременно на 11 февруари руският отряд наближава града и спира за нощувка на височината Баларбаши.

На 12 февруари 1878 г. освободителите влизат в град Горна Джумая, тържествено посрещнати от признателното българско население[25].

Всъщност първи в града влиза един взвод кавалерия, за да разузнае действителното положение, след него пристига и аванагардът, предвождан от майор Иван Павлович Орлински.

За тези незабравими дни в историята на града, свързани с вълнуващото посрещане на руския освободителен отряд, разказва очевидецът Никола Лазарков: „Мнозина младежи от българите из града още в зори бяха наизлезли

Паметна плоча на майор Орлински

по разни пътеки по рида, за да видят ще ли пристигнат русите. И като видяха, че наближават, тръчаха на към тях гологлави, държейки фесовете си в ръце, и с поклони викаха: „Няма турци, братушки, няма, те всички нощес избягаха“[26].

Военната акция по овладяването на гр. Горна Джумая завършва успешно и флиге.і-адютант полковник граф Щакелберг в рапорта си от 17 февруари 1878 г. до военния губернатор на София генерал-майор А. И. Арнолди докладва следното: „Донасям на Ваше превъзходителство, че въз основа на предписание № 305 от 7 февруари аз с поверения ми отряд, на 11 февруари излязох от гр. Дупница, като изпратих в авангард дивизион от поверения ми полк и стрелковата рота от 124-ти пехотен Воронежки полк с парламентьорски флаг. В 2 часа след пладне, като достигнах село Кочериново, получих донесение от командира на авангарда, че от с. Пороминово по направление към Горна Джумая се е проточил турски обоз, натоварен предимно с фураж, състоящ се приблизително от 1000 коли под прикритието на конни и пеши башибозуци, които, като видели авангарда, излязъл от с. Бараково и достигнал на пушечен вистрел, необръщайки внимание на парламентьорския флаг, открили силен огън; като чула това неприятелската пехота, стояща пред Горна Джумая, веднага започнала настъпление... На 12 февруари 9 часа сутринта аз с отряда, назначен от мене за гарнизон, влязох в град Г. Джумая, а отрядът, предназначен да се върне в София, остана на бивак на една от командующите височини, северно от града. За комендант на града назначих командира на 4-ти ескадрон от поверения ми полк майор Орлински“[27].

Същевременно за окръжен началник на освободения град руското военно командване назначава щабскапитан от гвардията Йосиф Вартоломеевич Шевченко, който изгражда и първата местна административно-полицейска власт съгласно Временните правила за управление на българския край[28].

Всъщност гр. Горна Джумая единствен от селищата на Пиринския край е освободен от руски войскови части и неговите жители макар и временно се

докосват до дългоочакваната свобода. Този исторически факт се потвърждава и в спомените на съвременници от 1878 г., които с нескрита тъга отбелязват, „че руските войски стигат до Горна Джумая и тук спират своето настъпление“[29].

Йосиф Вартоломеевич Шевченко

Първоначално при административното устройство на освободения гр. Горна Джумая се създава „мирна полицейска власт“ (пеши и конни стражари), избрана от състава на „по-първите юначни и грамотни граждани“. Тя се състои от един полицейски пристав и двама старши стражари. За началник на този полицейски орган е избран Костадин Г. Динко от гр. Дупница, впоследствие на тази длъжност е назначен местният гражданин Андон Д. Мициев (по-късно той става адвокат, градски кмет и народен представител)[30]. Избран е и старши конен стражар – Китан Грънчаров от Разлог[31].

Първоначално полицейската стража, която се ползва с особена почит от местното население, което безпрекословно изпълнява заповедите ѝ, носи свое собствено домашно облекло, като за отличаване от останалите служби носи на гърдите си тенекиен знак с буквата „П“. Въоръжението на същите се състои от различни видове турски пушки, а също и от техни собствени револвери, саби, ятагани. С необходимата униформа и еднакво въоръжение стражарите се сдобиват едва през следващите няколко месеца. Същевременно конните стражари разполагат със собствени коне, с които обикалят окръга, „за да вардят реда и да разнасят правителствените разпореждания“[32].

Важно обстоятелство в процеса на усиленото изграждане на местните органи на управление е фактът, че в гр. Горна Джумая не се създава околийско административно ръководство, а окръжно – с оглед присъединяването на Пиринския край към Българската държава[33].

През март 1878 г. в присъствието на софийския губернатор Алабин и неговият помощник видния български общественик Марин Дринов в гр. Горна Джумая се провеждат местни избори за съставяне ръководни органи на административната власт. На тези избори се налага ценз – до участие се допускат само жители над 25-годишна възраст, при това състоятелни и имотни. Определя се и ден за тяхното провеждане – „в края на втората половина на м. март 1878 г.“[34]. Любопитен факт в този процес е обстоятелството, че самото гласуване се извършва със зърна от боб и царевица, пускани в пръстени съдове[35].

В резултат на успешно проведените местни избори в управлението на града влизат видни горноджумайски граждани и дейци от други градове, изявени културно-просветни българи и заслужили обществеици. Така напри-

мер за председател на Градския управителен съвет е избран Иван Стоименов с помощник – Илия Лазаров, за секретар или както тогава се нарича тази длъжност – писар, е определен Костадин Николов от Мехомия.

В Окръжния управителен съвет освен Й. В. Шевченко влизат – председателят Мане Марков и Воин Николов, и членовете – Иван Мишков и Г. Димитров. Съставя се и Окръжен съдебен съвет с председател Васил Разсолков от гр. Дупница и членове Арсени Костенцев от с. Ново село, Щипско (учител в Г. Джумая) и Коте Чорбаджигошев от гр. Горна Джумая. Тези трима членове на Окръжния съдебен съвет се утвърждават лично от императорския руски комисар в България и се назначават за постоянно. Освен тях в съда вземат участие и т.нар. непостоянни или почетни членове, които заседават поред (съдебни заседатели). За секретар на Окръжния съдебен съвет, който от началото на втората половина на 1878 г. се преименува на Окръжен съд, е назначен дотогавашният селски учител Спас Харизанов от с. Влахи, Мелнишко[36].

Формира се също така акцизна служба със завеждащ Георги Димитриев Годжо – виден деец от с. Сърбиново, Горноджумайско[37], свиква се и първият набор от младежи за войската[38].

По сведение на В. Караманов окръжният началник на Горна Джумая щабскапитан Й. В. Шевченко се ползва с голям престиж сред местното българско население, като успява особено да спечели уважението и почитта на хората вследствие на грижите, които полага за „облекчение участта на надошлите в града и окръга миролюбиви бежанци", дошли от Царево село, Малешевско, Мелнишко, Петричко и Разложко след безуспешно приключилото Кресненско-Разложко въстание. Същият автор отбелязва още, че Й. В. Шевченко е почитан и от ръководните дейци на самото въстание, тъй като „им съчувствува и ги улеснява във всичко възможно за благополучното му изкарване и освобождение на поробена Македония"[39].

В хода на усилената дейност по изграждането на местните органи на управление вследствие на заразите, плъзнали от измрелия многоброен едър домашен добитък от глад, студ и болести, през зимата на 1879 г. градът е обхванат от епидемия – тифус. Сред многобройните жертви на смъртоносната болест от различен социален състав и възрастова граница е и майор И. П. Орлински.

Жителите на гр. Горна Джумая отдават последна почит и засвидетелстват своето уважение пред доблестния руски офицер, който е погребан с подобаваща тържественост в двора на местната черква „Въведение Богородично". Впоследствие (не е установена точната година на това събитие) със съдействието на монаси от Рилската света обител тленните останките на майор Орлински са пренесени в Русия[40].

Паметната плоча, издигната в двора на черквата „Въведение Богородично" в чест на майор И. П. Орлински, съществува и до днес като символ и незабравим спомен за Първото освобождение на гр. Горна Джумая през 1878 г.

В знак на признателност за освобождаването на България, в частност и на града (макар и временно) от руските войски през 1878 г., жителите на гр. Горна Джумая съставят и изпращат благодарствен адрес до „Цар Осво-

бодителя". Благодарственият адрес е подписан от общо 56 жители на Горна Джумая, като от тях 10 души са свещеници, учители – 3, от състава на Градския съвет – 10, от Окръжния съвет – 14, от Съдебния съвет – 10, „граждани и гражданки" – 9[41]. Дали този адрес, изпратен от признателните горноджумайци, успява да пристигне по предназначение, т.е. до самия руски император, досега не е установено с категорична точност.

Междувременно двете враждуващи страни – Русия и Турция, подписват мирен договор в историческото селище Сан Стефано, разположено близо до Цариград. Благодарение на дипломатическия такт и настойчивост на руския пълномощник граф Н. П. Игнатиев на 3 март 1878 г. (19 февруари 1878 г.) се подписва и самият *Санстефански мирен договор*. Клаузите на договора предвиждат създаването на автономно трибутарно Българско княжество, чиито граници обхващат цяла Северна България, без Северна Добруджа, която минава към Румъния, цяла Тракия, без Гюмюрджинско и Одринско, които остават в Турция, и цяла Македония, без Солунската област и Халкидическия полуостров[42].

Следователно подписаният договор включва в Българската държава с малки изключения земи, населени предимно от българския етнос, и почти същите територии, очертани на международната Цариградска конференция от 1876 г. и Султанския ферман за възобновяване на Българската екзархия от 1870 г.[43]. Същевременно с договора се уреждат редица придобивки и за другите балкански държави. Румъния, Сърбия и Черна гора получават пълна независимост и редица териториални разширения.

Но Санстефанският договор се оказва прелиминарен, тъй като руското правителство още преди започването на военните действия поема ангажимент към Англия и Австро-Унгария, че уреждането на всички въпроси, свързани с резултатите от войната, които засягат техните интереси, окончателно ще се решават на общ форум с участието на всички Велики сили.

Поради това обстоятелство, както и поради категоричното настояване на Англия и Австро-Унгария, които решително се обявяват против подписания Санстефански договор, през лятото на 1878 г. в Берлин под председателството на Ото фон Бисмарк се провежда конгрес с участието на всички Велики сили и Турция.

На Берлинския конгрес, на който за пореден път се сблъскват в остро противоборство интересите на Великите сили, конкретно между Русия и Англия, решенията на подписания между Русия и Турция договор на 3 март 1878 г. се ревизират[44].

Берлинският конгрес и подписаният на него договор жестоко разпокъсват възстановената след векове робство Българска държава. Предвидените за включване в нейните граници територии се разделят на няколко части. Северна България се организира като политически автономно, но зависимо от султана Княжество, обхващащо земите на Северна България и Софийския санджак; Южна България под наименованието Източна Румелия остава в границите на Османската империя с права на административна автономия; Северна Добруджа се дава на Румъния в замяна на Южна Бесарабия,

която конгресът приема да бъде върната на Русия. Част от западните български земи, влизащи в диоцеза на Българската екзархия – Нишко, Пиротско, Вранско, съгласно решенията на конгреса преминават към Сърбия. Останалите земи също с преобладаващо българско население се връщат под пряката политическа и военна власт на султана със задължение за въвеждане в тях на административни реформи. Конгресът съкращава пребиваването на руските войски в България от две години на девет месеца[45].

Установяват се също така основните положения по избора на български княз и по устройството и управлението на Източна Румелия. Освен годишния данък, който Българското княжество трябва да плаща на Турция, за него остават в сила неравноправните договори, сключени между Високата порта и западните държави[46].

На практика Берлинският конгрес изработва „мирен" договор, който чуствително намалява резултатите от Освободителната Руско-турска война (1877–1878 г.). Той разрушава националното единство на българския народ и оставя значителни български земи отново под османско владичество.

Берлинският договор се оказва съдбоносен и за гр. Горна Джумая, който съгласно неговите клаузи се връща на Османска Турция и следователно остава извън пределите на Българското княжество. Същевременно още по време на провеждането на самия конгрес и особено след него българската общественост от всички краища на етническата територия организира мощна петиционна кампания за запазване на националното единство, т.е. на Санстефанска България. Многобройни изложения, молби и протестни писма (с хиляди подписи) се изпращат до Великите сили, руския император и представителите на Временното руско управление в освободените земи.

Жителите от Горноджумайско също изразяват открито своя протест и неодобрение от наложения Берлински диктат и изпращат специална делегация до столицата на България начело с видния просветен и революционен деец Арсени Костенцев. Със застъпничеството на Марин Дринов делегацията е приета и успява да изрази непосредствено пред самия княз Дондуков желанието на населението град Горна Джумая да остане в пределите на Българската държава[47].

На отправената гореща молба за съдействие и помощ княз Дондуков отговаря следното: „Господин председателю, идете и кажете на джумайското население, че със скръб в душата си и с горест на сърцето си му заявявам, че е невъзможно вече Джумая да остане под България, защото сам господар Императорът е подписал Берлинския договор. Предайте му и думите на Императора: „Аз поставих оградата на България в Сан Стефано. Берлинският договор развали тая ограда, но белезите на оградата останаха"[48].

Берлинският конгрес и неговите решения, пряко рефлектирали върху Горна Джумая, поставят населението на града пред трудна дилема – да „преклони глава пред турците, или пък да се изсели, като напусне завинаги родното място, имот и т.н."[49]. По този повод на площада в града според Арсени Костенцев в полицейския двор се провежда специално събрание, на което след обстойно разискване на възможните варианти се взема единодушно решение – горно-

джумайци да напуснат своите родни места, само да не се върнат отново под османска власт[50]. Въпреки съветите на княз Дондуков спрямо жителите на града да не се изселват масово в свободното Българско княжество при създалото се безизходно положение, допълнително усложнено и от напиращите турци, да се завърнат по домовете си в Горна Джумая, жителите на града, както и много семейства от селата на околията „с тъга почнали да товарят покъщина, дрехи на дошлите коли (колите са отпуснати от княз Дондуков) и да се отправят оттатък Рилската река – гранична линия"[51].

Българското население на Горна Джумая напуска града съвместно с изтеглящия се руски отряд, като по родните си домове остават само около 80 български семейства. Същевременно изтегляйки се от града, някои от „кресненските комити" запалват християнската махала, за да не остане в ръцете на турците[52]. Русите успяват да овладеят и потушат пожара, обхванал изоставената християнска махала, единствено къщата на Арсени Костенцев „изгоря съвършено"[53].

Съвременникът на тези драматични за Горна Джумая дни – дядо Янко Николов Гицов, тогава 9-годишно момче, и един от малцината останали в града българи, пише: „С голема мъка се разделихме с братята освободители, когато те напуснаха Горна Джумая"[54].

Бежанците от Горноджумайско се настаняват в различни селища на Княжество България, като най-голям брой семейства се заселват в гр. Дупница. Сред установилите се в Дупница горноджумайци е и семейството на апостола от Априлското въстание – Георги Измирлиев[55].

По същото време в Горна Джумая се завръща избягалото още при идването на руския отряд в града през февруари 1878 г. турско население.

Свободата на гр. Горна Джумая е краткотрайна като времетраене (от 12 февруари 1878 г. до началото на месец юли 1879 г.), но това освобождение има важно значение за последвалите борби и национални стремежи на населението от града и региона[56].

В последвалото Кресненско-Разложко въстание (1878–1879 г.), което се явява и първият въоръжен протест срещу решенията на Берлинския конгрес (1878 г.), гр. Горна Джумая и околията изиграват водеща роля и се превръщат в основни изходни бази на разгърналото се мощно съпротивително движение.

С влизането в сила на злощастния за цялото българско общество Берлински договор гр. Горна Джумая преминава отново в прякото подчинение на турската военноадминистративна и политическа власт. Това положение се запазва и продължава до 1912 г., когато гр. Горна Джумая, както и цяла Пиринска Македония получават окончателно своето политическо освобождение.

Бележки

[1] РИМ–Благоевград, 2.3/1026 – *Генов, Г.* Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. С., 1926, ч. II, с. 256–288; РИМ–Благоевград, 2.3/801 – *Генов, Г.* Устреми към свободата. С., 1938, с. 45–76.

[2] Кратка военна история на България 681/1945. С., 1977, с. 163–166.

[3] РИМ–Благоевград, 2.3/929 – *Василе, Хр.* Румънският народ в Освободителната война 1877–1878. С., 1957, с. 39–45.

[4] РИМ–Благоевград, 2.3/489 – *Недев, Н.* Освободителни войни 1877–1878, 1885, 1912–1913, 1915–1918. С., 1937, с. 29–44, 45–57.

[5] РИМ–Благоевград, 2.3/137 – *Караманов, Вл.* Няколко народни или волни (доброволчески) чети през Освободителната Руско-турска война 1877–1878 год. с войводи и първоначален кадър от македонски българи. Кюстендил, 1937, с. 2.

[6] РИМ–Благоевград, 2.3/1381 – *Бендерев, А.* История на Българското опълчение и Освобождението на България 1877–1878. С., 1930, с. 62–82.

[7] История на България. С., 1987, т. VI, с. 450.

[8] *Ненов, Б.* Пиринският край и Руско-турската Освободителна война 1877–1878 г. Бл-д, 2006, с. 29–33.

[9] История на България. т. VI, С., 1987, с. 459.

[10] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 41 – *Караманов, В.* Първото освобождение на гр. Г. Джумая през 1878 г. – В: Илюстрация Илинден, С., 1939, кн. 3, с. 8.

[11] *Ванчев, В.* Младостта на апостола. – В: Свобода и Отечество. С., 1972, с. 321–324.

[12] *Ненов, Б.* Априлското въстание 1876 г. и Пиринският край. Бл-д, 2006, с. 12–13.

[13] *Дойнов, Д.* Руско-турската Освободителна война и македонските българи. – В: Македонски преглед, С., 1998, кн. 1, с. 33; *Цветков, Б.* Благоевград. Страници от миналото. Бл-д, 2000, с. 94.

[14] *Пак там.*

[15] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 41. – *Караманов, В.* Първото освобождение на Горна Джумая през 1878 г. – В: Илюстрация Илинден, 1939, кн. 3, с. 8.

[16] *Ненов, Б.* Пиринският край и Руско-турската Освободителна война 1877–1878 г. Бл-д, 2006, с. 58–59.

[17] РИМ–Благоевград, 2.3/395 – *Шарков, В.* Град Горна Джумая – минало и днес. С., 1930, с. 122.

[18] РИМ–Бл-д, 2.2/2443 – *Даковски, Ив.* Кратък биографичен очерк за Христо Алексиев Дяковски, опълченец от Освободителната Руско-турска война през 1877–1878 г. Станке Димитров, 1962, с. 4–5.

[19] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 41. – *Караманов, В.* Първото освобождение на Горна Джумая през 1878 г. – В: Илюстрация Илинден, 1939, кн. 3, с. 9; РИМ–Благоевград, 2.3/676 – *Костенцев, А.* Спомени. С., 1917, с. 94.

[20] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 41. – *Караманов, В.* Първото освобождение на гр. Горна Джумая. – В: Илюстрация Илинден. С., 1939, кн. 3, с. 9.

[21] *Пак там.*

[22] *Дойнов, Д.* Националноосвободителните борби в Пиринския край и Освобождението на град Благоевград през 1878 година. – В: Свобода и Отечество. С., 1972, с. 124–125.

[23] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 41. – *Караманов, В.* Първото освобождение на гр. Горна Джумая. – В: Илюстрация Илинден. С., 1939, кн. 3, с. 9.

[24] *Ненов, Б.* Пиринският край и Руско-турската Освободителна война 1877–1878 г. Бл-д, 2006, с. 59; *Шарков, В.* Град Горна Джумая – минало и днес. С., 1930, с. 120.

[25] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 41. – *Караманов, В.* Първото освобождение на Горна Джумая през 1878 г. – В: Илюстрация Илинден, 1939, кн. 3, с. 8–10.

[26] *Лазарков, Н.* Спомени из робското минало на гр. Дупница. Дупница, 1924, с. 106.

[27] *Ненов, Б.* Пиринският край и Руско-турската Освободителна война 1877–1878 г. Бл-д, 2006, с. 59–60.

[28] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 42. – *Караманов, В.* Кратковременната свобода на гр. Горна Джумая. – В: Илюстрация Илинден. С., 1939, кн. 4, с. 11.

[29] РИМ–Бл-д, 2.3 475 – *Даскалов, С.* Бележки из близкото минало на гр. Разлог. С., 1972, с. 163; РИМ–Благоевград, 2. 2/727 – *Томов, Л.* Материали за Разложкото въстание от 1878 г., с. 5.

[30] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 42. – *Караманов, В.* Кратковременната свобода на гр. Горна Джумая. – В: Илюстрация Илинден. С., 1939, кн. 4, с. 11.

[31] *Юруков, М.* Благоевград. С., 1964, с. 64–65; КМНП – гр. Разлог, *Попадийн, Ат.* История на гр. Разлог до 1912 г., б. д.

[32] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 42. – *Караманов, В.* Кратковременната свобода на гр. Горна Джумая. – В: Илюстрация Илинден. С., 1939, кн. 4, с. 11.

[33] *Ненов, Б.* Величаво народно дело. Кресненско-Разложкото въстание 18[illegible]8–2008 г., Бл-д, 2008, с. 17.

[34] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 42. – *Караманов, В.* Кратковременната свобода на гр. Горна Джумая. – В: Илюстрация Илинден. С., 1939, кн. 4, с. 12.

[35] *Пак там.*

[36] *Пак там.*

[37] *Пак там.*

[38] *Цветков, Б.* Благоевград. Страници от миналото. Бл-д, 2000, с. 96.

[39] ТДА–Бл-д, ф. 1122, оп. 2, а.е. 42. – *Караманов, В.* Кратковременната свобода на гр. Горна Джумая. – В: Илюстрация Илинден. С., 1939, кн. 4, с. 12.

[40] *Цветков, Б.* Благоевград. Страници от миналото. Бл-д., 2000 , с 96.

[41] РИМ–Бл-д, 2.2/2318 – Списък на фамилиите, подписали се под благодарствен адрес до Цар Освободител от 1878 г., ръкопис.

[42] *Генов, Ц.* Освободителната война 1877–1878 г. С., 19[illegible]8, с. 272–274.

[43] РИМ–Бл-д, 2.3 769 – *Райнов, Б.* Нашето Освобождение. С., 1928, с. 11–14, 53–55.

[44] История на България. Т. VI. С., 1987, с. 476.

[45] РИМ–Бл-д, 2.3 944 – *Муратов.* Документи за дейността на русите по уредбата на Гражданското управление в България от 1877–18[illegible]9 год. С., 1905, т. 1, с. 24–25, РИМ–Бл-д. 2.3 651 – *Икономов, Т.* Протоколите на Берлинския конгрес. С., 1885, с. 227–246.

[46] *Пак там.*

[47] РИМ–Бл-д. 2.3 395 – *Шарков, В.* Град Горна Джумая – минало и днес С., 1930. с. 123; *Костенцев, А.* Спомени. С., 1984. с. 96.

[48] *Пак там.*

[49] *Пак там*, с. 124.

[50] РИМ–Бл-д, 2.3 676 – *Костенцев, А.* Спомени. С., 1917, с. 100.

[51] *Пак там.*

[52] *Пак там*, с. 102.

[53] *Пак там.*

[54] ТДА–Бл-д, ЕП. 240 – Освобождението на Горна Джумая (Благоевград от турско робство през 1912 година по спомени на съвременници, 1962, с. 126–127.

[55] *Юруков, М.* Благоевград. С., 1964. с. 68.

[56] ТДА–Бл-д. ф. 1122, оп. 2, а.е. 42. – *Караманов В.* Кратковременната свобода на гр. Горна Джумая. – В: Илюстрация Илинден. С., 1939, кн. 4, с. 11

УЧАСТИЕТО НА МИТРОПОЛИТ НАТАНАИЛ ОХРИДСКИ В ПОДГОТОВКАТА НА КРЕСНЕНСКО-РАЗЛОЖКОТО ВЪСТАНИЕ (1878–1879 г.)

Елена Александрова – Регионален исторически музей – Благоевград

Санстефанският мирен договор от 3 март 1878 г. дава на българския народ дългоочакваната политическа свобода в пълните му етнически граници. За българите от Македония и Одринско настават „черни“ дни през лятото на същата година, тъй като дипломатическите представители на Великите сили подписват в Берлин един диктат, който ги връща в Османската империя като поданици на султана.

В книгата „Строители на съвременна България“ Симеон Радев анализира политическите настроения в навечерието на Берлинския конгрес сред част от българската интелигенция и най-вече – духовни лица: „В своето упоение българите мислеха, че няма на света сила, която да посегне на резултатите, добити от руското оръжие. Мълвата обаче за намеренията на Европа почна да става все по-настойчива и въпреки силната вяра в Русия терзаеше по-прозорливи умове“[1].

На 19 април 1878 г. представители на българската църква в Македония връчват изложение на главнокомандващия руската армия княз Николай Николаевич с молба за изпълнение клаузите на Санстефанския договор. Изложението е подписано от жители на Солун, Струмица, Гевгели, Демирхисар, Сяр, Скопие, Щип, Куманово, Велес, Петрич и Прилеп. С писмо от 7 юни 1878 г. Охридският митрополит Натанаил се обръща към граф Левашов с молба за съдействие за освобождаването на Македония и за запазване на националното единство на българския народ[2].

Въоръжената съпротива срещу несправедливите решения на Берлинския конгрес се проявява още през есента на 1878 г., изявена в Кресненско-Разложкото въстание, целта на което е отхвърляне на вековния османски гнет и присъединяване на Македония към свободното българско отечество.

Начело на организираната съпротива застават група интелектуалци, сред които изпъква фигурата на митрополит Натанаил Охридски и комитетите „Единство“, в които членуват бивши революционери. Първият комитет „Единство“ се учредява в Търново на 29 август 1878 г., а скоро след това – и в София, Пловдив, Горна Джумая, Кюстендил и др., с основна цел – подготовка на въоръжен отпор на решенията на Берлинския конгрес.

Митрополит Натанаил, със светско име Нешо Стоянов Бойкикев, е роден в с. Кучевища, Скопско, на 26 октомври 1820 г. Учи в селското килийно училище и в Скопие (1834–1835 г.), а след това продължава образованието си в Самоков и Прилеп, където се запознава с библиотеката на манастира Трескавец и прави първи опити за преводи. През 1837 г. приема монашество в Зографския манастир, а през 1838 г. заминава за Кишинев и Бесарабия, за да продължи

образованието си в Духовното училище, а по-късно – в Одеската духовна академия. В Южна Русия Натанаил попада в средите на патриотичните емигрантски български кръгове. Тук се среща с Васил Априлов, Николай Палаузов и други одески българи. Пише писма до Азиатския департамент към руското правителство с молба за защита на българите в Македония.

По време на Кримската война (1853–1856 г.) Натанаил е въвлечен в чисто политически дела. В Цариград се запознава с Георги Раковски, а в Зограф два пъти е посетен от Павел Грамадов, с когото обсъждат проект за българско въстание в подкрепа на руската армия.

Митрополит Натанаил Охридски

От 1857 до 1869 г. Натанаил е игумен в Добровецкия манастир в Молдова. През 1872 г. е назначен за първи екзархийски митрополит в Охрид след издаването на фермана за Българската екзархия, но встъпва в длъжност две години по-късно. Отзован е по настояване на турските власти след избухване на Руско-турската война 1877–1878 г.[3].

След разпокъсването на българската нация в Берлин 1878 г. митрополит Натанаил Охридски става един от най-дейните борци срещу решенията на конгреса на Великите сили.

След сключване на Берлинския договор митрополит Натанаил, който през 1877 г. по време на Руско-турската война е отзован от Охрид и е изпратен в Цариград, за да бъде контролиран от турските власти, заминава заедно с екзарх Йосиф за Пловдив. И тук, както в Цариград, София в други градове, още по време на конгреса дипломатическите представители на големите държави, и най-вече Русия, са обсипвани с петиции, в които се описва бедственото положение на българите в Македония. Наред с това са отправяни молби към руското главно командване за завземане на областта от руските войски и освобождаването ѝ от османско господство[4]. На 15 юли 1878 г. митрополит Натанаил изпраща писмо до княз Дондуков-Корсаков, руски императорски комисар в България, в което го уведомява за турските жестокости в Битолско, Охридско и Прилепско, за насилията над свещеници, за убийствата на мъже, жени и деца там[5]. Няколко дни по-късно, на 24 юли, изпраща друго писмо до Аксаков, който от 1858 до 1878 г. е председател на Славянофилския благотворителен комитет в Москва, в което също изтъква тегобите на българите в Македония и цели да привлече славянофилските кръгове, а чрез тях – и руското правителство в подкрепа на българската кауза: „Тези

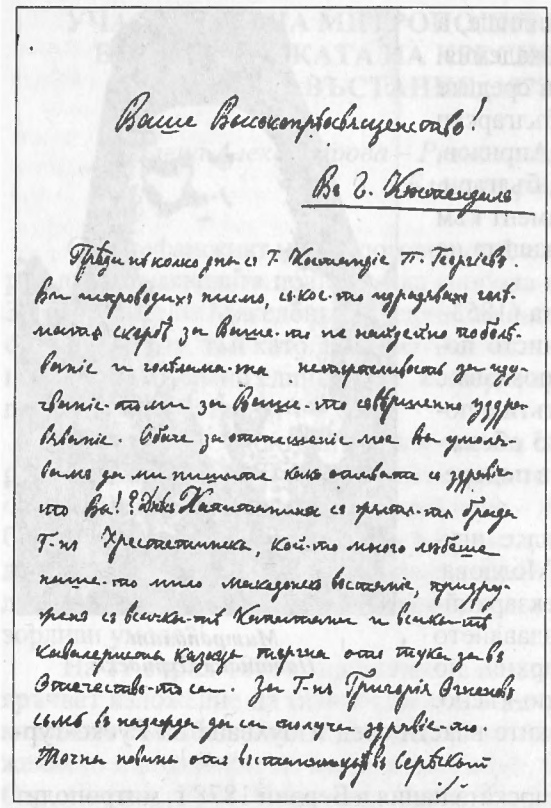

Ваше Високопреосвещенство!

Въ Г. Кюстендилъ

Придружи ме колегата г. Константинъ П. Георгиевъ. Вие запознавате съ писмото, съ което ви изпращам голѣмата скърбъ за Ваше-то не напълно побѣдоносно и голѣмата-та неизразимостъ за чудовищ-ната-та за Ваше-то совершенно чудодѣйствие. Обаче за отстраняване-то на умозаключението ви, пишущата ваша особа и здравето ви! Отъ Пловдивъ Пазарджикъ съ христол-ната бригада Г-нъ Христостомика, Кой-то много любеше нашие-то мило македонско възстание, пристигнахъ съ всичк-ите Капитани и всичк-ите Кавалеристи. Казахъ тѣрпча още тука да въ Отечество-то сит-о. Зи Г-нъ Григорій Овчаровъ съмъ въ надежда да си получи здравие-то. Точни новини отъ възстанието въ Сербиѣ

./.

българи, казвам, сега се лишават от всичко и се поставят в още по-лошо положение и поробване при своите петвековни кръвопийци...Конгресът лиши македонските българи от права и от наименованието им българи“[6].

На 3 август 1878 г. Натанаил заминава за София, където е посетен от българи, емигранти от Македония – В. Диамандиев, Д. Каранфилович и др. Те му излагат плана си за съставяне на комитет под председателството на софийския митрополит Мелетий за подготовка „на едно македонско въстание въ пределите македонски и въ кюстендилский и дупнишкий окръзи“[7].

От София Натанаил се отправя за Кюстендил, за да се срещне с тамошните дейци на освободителното движение – старите войводи, начело с Ильо Марков, да се запознае с направената до момента организация, да разбере нуждите на въстаниците[8]. „Отидох в Кюстендил – отбелязва Натанаил, – найдох Иля войвода и неговите четници с четите си, между които имаше от изпратените от Цариград. Събрах ги всичките в двора при църквата „Св. Мина“, държах им приличната за това реч със заключение, че аз решавам да бъда с них , както и да им бъда предводител и управител, ако ме приемат...“[9]. По това време се устройват и комитетите „Единство“ в Кюстендил, Дупница и Джумая като подразделения на Софийския комитет. При съставянето им митрополит Натанаил извършва активна дипломатическа дейност. Свързва се и получава одобрението на руските окръжни управители на Джумая и Кюстендил – Шевченко и Овсянний. Благоприятните резултати от тези срещи подбуждат местните дейци на комитетите „Единство“ към сериозни стъпки за въоръжено въстание. През септември 1878 г. се свикват две съвещания на комитетските дейци – в Рилския манастир и в Джумая, на които се решават важни въпроси по подготовката и ръководенето на въстание[10]. На съвещанието в Рилския манастир на 8 септември присъстват митрополит Натанаил, Ильо Марков, Димитър Попгеоргиев и окръжните управители на Джумая и Кюстендил. Разискват се въпроси, свързани с организацията на

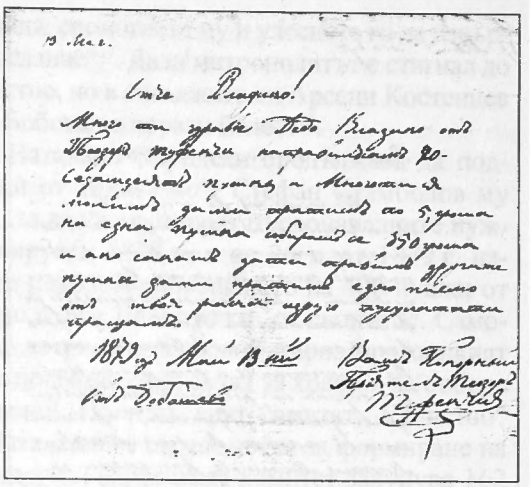

въстаническите части, с военната подготовка и въоръжаването. Още тогава Димитър Попгеоргиев е определен за първи помощник и заместник на Натанаил в ръководенето на делото в Джумайско, а в Кюстендилско Ильо войвода. На 9 септември в манастира пристига Михаил Сарафов с писмо от търновския комитет до митрополит Натанаил, „в което ми се казваше, че този комитет във всичко ми съчувства и ми обещава всякаква помощ за въстанието“[11]. Рилският манастир не случайно е избран за място за вземане на решение за въстание: най-голямата ни духовна обител на територията на страната в годините на османското господство е притегателен център за стотици миряни, които търсят духовно спасение, а след Освобождението се превръща в сборен пункт на всички четници и войводи, които от Княжество България се отправят към въстаническите райони.

Митрополит Натанаил осъзнава необходимостта от съгласуване на подготвящата се въстаническа акция със съществуващото вече съпротивително движение срещу Берлинския диктат в Княжеството и в Източна Румелия. За тази цел на 10 септември 1878 г., придружен от Ильо войвода и сина му Никола, заминава за Самоков и организира тук „клон на комитета от няколко учители и чиновници“[12].

Призован от екзарх Йосиф I, на 25 септември 1878 г. митрополитът пристига в Пловдив, където прави опит за връзка с тракийските войводи. В писмо до Петко войвода го приканва да обединят усилията си в борбата за отвоюване на свобода за останалите под османска власт българи от Македония и Тракия. За съгласуване на съвместните действия Натанаил кани Петко войвода в Джумая , където да координират плановете си за действие с Димитър Попгеоргиев, но ако Петко не успее лично да отиде – да изпрати свой представител.

Среща между Петко войвода и дейците на македонското освободително движение не се състои, тъй като по това време той организира отбраната на българите в Родопите срещу турските башибозушки безчинства, освен това е временно задържан от руските власти по настояване на чуждите дипломатически мисии и най-вече на английския представител[13].

След приключване на съвещанието в Рилския манастир започва трескава подготовка на въстание в Македония. Първоначално в Джумайско, а след това и в района около Кресна започва организирането на пограничните

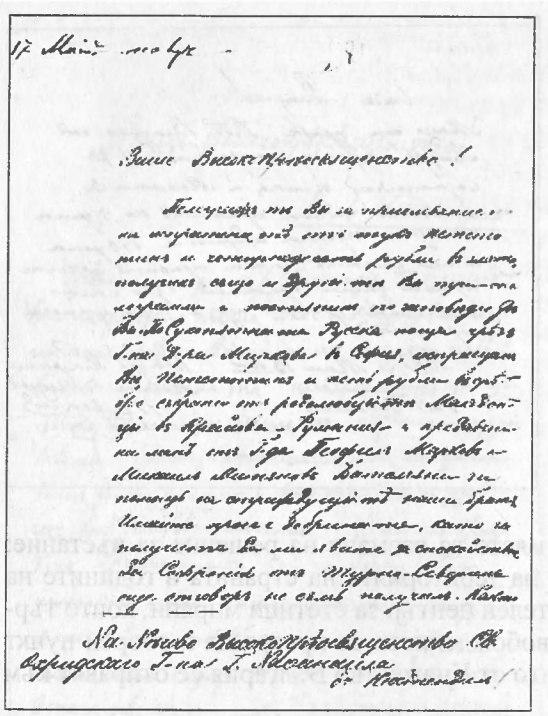

стражеви постове и стражеви отряди във вътрешността. От Княжеството се изпращат оръжие и боеприпаси. Джумайският комитет „Единство“ организира пренасянето на оръжие, снаряжение, медикаменти, както и прехвърлянето на чети и доброволци от свободните български земи.

В спомените си Арсени Костенцев отбелязва, че от София в Кресна пристига една делегация начело със Стефан Стамболов, още Ильо войвода, Стателов, Андрей Георгов, Димитър Попгеоргиев и Натанаил Охридски с цел да съгласуват бойните действия със стария Стоян войвода и да го привлекат в услуга и на разположение на комитетите „Единство“[14].

След близо едномесечна подготовка, с финансовата помощ на комитетите „Единство“ в свободните български земи, с борческата готовност на някогашните войводи и доброволци от Княжеството и Македония на 5 октомври Кресненско, а на 8 ноември 1878 г. Разложко пламват в огъня на революцията.

В хода на бойните действия митрополит Натанаил продължава да направлява въстаническите акции, да установява дипломатически контакти в подкрепа на разрастващото се революционно движение. В писмото си до Константин Босилков в Джумая на 12 ноември 1878 г. Димитър Попгеоргиев споменава, че Натанаил пристигнал в Кюстендил, „но като не можа да се срещне с комисията, нема положителни изследвания за състоянието на работите, само това ми каза, че срещнал г-на Войткевича с някой си сръбски офицер, и че бил упълномощен от софийския комитет да приеме той управлението“[15].

В началото на декември 1878 г. в София за среща с Натанаил пристига от Белград херцеговският войвода Мирослав Хубмайер, който е привлечен за българската кауза[16].

Софийският комитет „Единство“ изпраща митрополит Натанаил в Джумая в края на месец декември 1878 г., за да координира действията между въстаналите райони и комитетите в Княжеството, да разбере нуждите на въстаниците и да ги удовлетвори. За посещението му е уведомен председателят на местния комитет Константин Босилков: „Замоляваме Ви прочее, да се съобразявате с

неговите наставления и разпореждания, спомогнете му и улеснете го да извърши по-скоро това тежко и трудно послание“[17]. Дали митрополитът е стигнал до Джумая зимата на 1878 г., не е известно, но в спомените си Арсени Костенцев отбелязва, че Натанаил е останал в Бобошево поради болест[18].

В хода на бойните действия Натанаил Охридски продължава да поддържа връзка с комитетските дейци от „Единство“. Стефан Стамболов му изпраща от Търново 5000 франка, „за да удовлетворят първоначалните нужди“, както пише в писмо от 20 февруари 1879 г., а на 26 март 1879 г. изпраща 1500 рубли[19]. Драган Цанков подготвя изпращането на 400 пушки от Пловдив, 50 000 патрона от Габрово и още 1000 пушки „от своите“[20]. Самоковският митрополит също обещава да помогне с пари. Татарпазарджишкият комитет „Единство“ се ангажира да подготви един склад за храни и да събере доброволци за освободителното дело[21]. Пловдивският комитет „Единство“ изпраща уведомително писмо до Натанаил, че ще спомогне за формиране на Чепинската чета в подкрепа на Разлог[22]. Габровският комитет закупува 162 пушки и 2000 патрона и ги изпраща във въстаналите райони[23].

Митрополит Натанаил влиза във връзка и с българските емигрантски среди. Чрез Видинския епископ Панаретий на Натанаил са изпратени 505 сребърни рубли, „събрани от родолюбивите македонци в Крайова – Румъния... за помощ на страдующите наши братя...“[24].

Прехвърлянето на оръжието и боеприпасите във въстаническите райони също е отговорност на митрополит Натанаил. В телеграма от 16 март 1879 г. Г. Манов го уведомява, че са получили 3000 франка и още 200 пушки[25]. На оръжейния майстор Никола Тюфекчи от с. Бобошево Натанаил поръчва да ремонтира 70 пушки[26]. За невъоръжените четници от с. Падеш, Джумайско, Натанаил подготвя изпращането на нужните пушки. В писмо до Константин Попгеоргиев в Джумая от 12 март 1879 г. апелира: „Гледай по-скоро да се поправят пушките и да се наредят патроните така, каквото имахме разговор тука, за да можем да ги изнесем на Падеш и да въоръжим неуроженитe чети. Също да кажеш на селяните да бъде брашното готово, за да не срещаме мъчнотии за храна, като пристигнат четите там“[27].

Безспорният лидерски авторитет на митрополит Натанаил личи и от писмото на жителите на Джумая до него от 18 февруари 1879 г., в което го молят: „...прочие час по-скоро сторете добрината да дойдете тука, за да подкрепите делото, като в същото време доведете и потребните ръководители“[28].

Митрополит Натанаил влиза и във връзка и с официалните власти в Княжеството с надежда, че ще получи морална и материална подкрепа за разрастващото се освободително движение в Македония. На 14 март 1879 г. изпраща писмо-апел до Учредителното събрание за запазване на народното единство според Санстефанския договор[29]. На 14 април 1879 г. отново се обръща с молба до Учредителното събрание: „Моля Ви да дадете на Вашите братя, потънали в сълзи и кръв, време и средства за последната и отчаяна борба с наший вековен притеснител и мъчител“[30].

След разгрома на въстанието митрополит Натанаил продължава да поддържа връзки с Охрид и да се грижи за развитието на просветното дело в цяла Македония. Но компрометиран пред турските власти, губи възможност да застане отново начело на своята епархия. През 1879 г. поема управлението на Ловчанска епархия, а от 1891 г. е избран за Пловдивски митрополит и остава на този пост до края на живота си. Оттук митрополит Натанаил подпомага морално и материално обучението на българчета от Македония в чужбина и макар в напреднала възраст, продължава да действа за освободителното движение на своите поробени събратя. При подготовката на следващата мащабна въстаническа акция – Илинденско-Преображенската, домът на отец Натанаил в Пловдив е превърнат в пункт за съхранение на динамита за Солунските атентати от април 1903 г.[31].

Митрополит Натанаил умира през 1906 г. и е погребан в църквата „Св. Богородица" в Пловдив редом до своя предшественик Панарет Пловдивски.

През целия си съзнателен живот Натанаил Охридски отстоява българската кауза в Македония. Радетел за новобългарска просвета и култура, борец за независима от гръцкото духовенство църква, организатор и подбудител на освободителното движение след Берлинския конгрес 1878 г. – митрополит Натанаил остава една от най-достолепните фигури в Българското възраждане.

Бележки

[1] *Радев, С.* Строители на съвременна България, т. I, С., 1973, с. 26.

[2] *Христов, Хр.* Освобождението на България и Кресненско-Разложкото въстание. – В:Исторически преглед, кн.6/1968, с. 21; *Христов, Хр.* Българската национална революция и Кресненско-Разложкото въстание. – В: Сб. Кресненско-Разложко въстание 1878. С., 1970, с. 26.

[3] *Ванчев, Й.* Кресненско-Разложкото въстание. С., 1968, с. 19; Енциклопедия „България", т. 4. С., 1984, с. 473; Енциклопедия „Пиринski край", т. 2, Бл-д, 1999, с. 37; Енциклопедия Българска възрожденска интелигенция. С., 1988, с. 446–447; Кой кой е сред българите. С., 2000, с. 181.

[4] *Български патриарх Кирил.* Съпротивата срещу решенията на Берлинския конгрес. Кресненско-Разложкото въстание. С., 1955, с. 117–119.

[5] Сб. Кресненско-Разложкото въстание. С., 1970, с. 108.

[6] *Български патриарх Кирил.* Цит съч., с. 138–140.

[7] Жизнеписание митрополита Охридо-Пловдивского Натанаила. – В: СбНВУНК, кн.VII, 1909, с. 73.

[8] *Дойнов, Д.* Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879 г. С., 1979, с. 31; *Дойнов, Д.* Комитетите „Единство" и Кресненското въстание 1878–1879 г. – В: Исторически преглед, кн. 5/1978, с. 26; *Дойнов, Д.* Въстанически институции и организации на Кресненско-Разложкото въстание. – В: ВИСб, кн. 3/1977, с. 21; *Дойнов, Д.* Националноосвободителните борби в Югозападна България в навечерието на Кресненско-Разложкото въстание. – В: Сб. Кресненско-Разложкото въстание 1878. С.,

1970, с. 38, 46; *Ванчев, Й.* Битка за свобода. – В: Родопи, кн. 1/1969, с. 14; *Ванчев, Й.* Кресненско-Разложкото въстание. С., 1968, с. 21.

[9] Жизнеписание..., с. 73.

[10] *Пандев, К., Дойно Дойнов.* Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879 г. Принос за неговия обхват и резултати, за вътрешните и външнополитическите условия, при които избухва, протича и стихва. – В: Исторически преглед, кн. 1/1980, с. 131.

[11] Жизнеписание..., с. 73.

[12] *Пак там*, с. 74.

[13] Документи и материали за историята на българския народ. С., 1969, с. 233; *Дойнов, Д.* Кресненско-Разложкото..., с. 33.

[14] *Костенцев, А.* Спомени. С.,1984, с. 97.

[15] *Кацаров, Г., Ив. Кепов.* Документи по Кресненското въстание от 1878 г. С., 1940, с. 72.

[16] *Цветански, С.* Ролята на комитетите „Единство" в Горна Джумая и Кюстендил за подготовката и провеждането на Кресненско-Разложкото въстание. – В: Сб. Кресненско-Разложкото..., с. 97.

[17] *Пак там*, с. 94.

[18] *Костенцев, А.* Цит. съч., с. 98.

[19] Регионален исторически музей – Благоевград (РИМ–Бл-д), 2.2/672.

[20] История на българския политически живот. Извори. С., 2000, с. 560; *Кацаров, Г., Ив. Кепов.* Цит. съч.

[21] РИМ–Бл-д, 2.2/609.

[22] РИМ–Бл-д, 2.2/614.

[23] РИМ–Бл-д, 2.2/609.

[24] РИМ–Бл-д, 2.2/667.

[25] РИМ–Бл-д, 2.2/670.

[26] РИМ–Бл-д, 2.2/683.

[27] *Пашев, Ив., Т. Димитров.* Новооткрити документи за Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879 г. – В: ВИСб, кн. 3/1988, с. 192.

[28] РИМ–Бл-д, 2.2/647.

[29] Сб. Кресненско-Разложкото въстание. С., 1970, с. 147.

[30] История на българския политически живот. С., 2000, с. 564.

[31] *Манджуков, П.* Предвестници на бурята. С., 1993, с. 571–572.

ПЪРВИТЕ БЪЛГАРСКИ ВОЙСКОВИ ЧАСТИ В КЮСТЕНДИЛ (1878–1886)

Тодор Димитров

Дислоцирането на войскови части в гр. Кюстендил не е случайно, а се налага най-малко по две важни обстоятелства. Както при други човешки дейности, така и военното дело е подвластно на географското месторазположение. Кюстендил и принадлежащият му окръг съгласно клаузите на Берлинския договор, подписан на 1 юли 1878 г., без някой да пита българите, е с орязано задземие, стегнато от границите на две държави. Западната – от връх Букова глава в Колуничка планина до връх Патерица в планината Стръмна, е със сръбската държава. Оттам пак в южна посока през Предосоговието и Осоговието стига седловината Черната скала, откъдето почти перпендикулярно се насочва на изток и опира до прохода Демиркапия в Рила планина. Та между връх Патерица и Демиркапийския проход от запад и юг, застрашително над Кюстендилски окръг, вклинено в неговото задземие, е надвесена недоубитата Османска империя.

Ала географията, извън националните цели на България, е отвлечена категория. Само в тясна връзка с тях тя има своя първопричинен смисъл. Тогава, та и до днес, геополитиката налага на нашата страна две главни национални задачи – защита на държавния суверенитет и обединение на разпокъсаното етническо землище на българите в една държава. А не може на един от предните подстъпи към Македония и Българското Поморавие, какъвто е Кюстендилски окръг, да липсва въоръжена сила, готова, когато тръбата затръби и войсковото знаме се развие, да парира и отрази вражеско нашествие било от запад, било от юг. Поне първоначално, до пристигането на подкрепления от вътрешността на страната. Всичките пет войни след Освобождението, наложени на България от геонационално естество, го доказват категорично.

Втората приоритетна национална цел – обединение на Отечеството с останалите извън него значителни български територии и население, се нуждае от боеспособна армия, в състава на която заема полагащото ѝ се място войсковата част, формирана и базирана в гр. Кюстендил.

Още при освобождението на града от турско робство, та до първата половина на 1878 г. на гарнизон в него са руски войскови части: Четвърти уларски Харковски полк, Сто двайсет и четвърти пехотен Воронежки полк, две сотни от Девети Донски казашки полк и две батареи от Трийсет и първа артилерийска бригада[1]. Последователно означените руски части напускат Кюстендил и в него се установява наследницата на Втора опълченска дружина, Кюстендилската № 2 пеша (пехотна) дружина[2]. Тя впоследствие става гръбнака на първия кюстендилски полк.

За формирането, местоустановяването и функционирането на дружината, а и не само на нея, са приети и приложени съответните нормативни доку-

менти. От 28 април 1878 г. влизат в сила „Временни правила за създаването на Българската земска войска“[3]. Съгласно Правилата българските въоръжени сили се организират в пехотни, артилерийски и сапьорни роти и конни сотни (ескадрони). Те от своя страна са основата на следващото войнско стъпало – дружината[4]. По-нататък дружините се обединяват при нужда в бригади, дивизии или отряди[5]. Обучението на редовия състав първоначално се води изключително от руски офицери и унтерофицери (подофицери)[6]. Значи те са, които полагат основите на българската войска, и то здрави и непробиваеми при вражи натиск, доказано убедително в първата следосвобожденска война на България – Сръбско-българската (1885 г.).

С Приказ (Заповед) № 3, 12 юли 1878 г., издадена в гр. Пловдив от руския императорски комисар княз Александър Дондуков – Корсаков, се преименуват дружините на миналото през огъня на Руско-турската война Българско опълчение. Втора опълченска дружина става Кюстендилска № 2 пеша (пехотна) дружина[7].

Нека не прави впечатление използването на русизми, защото отначало командният език в българската войска е руски, а също уставите, правилниците, инструкциите и другите войскови документи.

За формирането обаче на по-големи войскови единици, каквито са полковете, по тогавашните правила са нужни още две дружини. Правилото важи и за Кюстендилския полк. Наблизо до Кюстендил, в гр. Радомир, също е разположена дружина. В цитираната заповед се уточнява, че тя наследява Трета дружина на Българското опълчение под името Радомирска № 3 пехотна дружина (по-нататък заменям руските думи с български, макар и с риск да се отдалеча от оригинала). Прочутото Самарско знаме е в нея[8]. Другата – Самоковската № 4 пехотна дружина, е обявена със Заповед № 5, 12 юли 1878 г. на руския императорски комисар[9]. С Указ № 36, 6 септември 1879 г., на княз Александър I Батенберг се препотвърждава номерацията на посочените дружини[10]. Малко преди това с Княжески указ № 19, 3 август, те се включени в Софийския военен отдел, а от втората половина на 1880 г. в Западния военен отдел[11].

Нека отново се върна към Кюстендилската № 2 пехотна дружина. Както се спомена, командният ѝ кадър в първите години е изцяло от руски офицери и подофицери[12]. За първия дружинен командир в използваните източници се сочат две имена. Според съставителите на биографичния и библиографски справочник за Българското опълчение това е майор Константин Михайлович Куртянов, който заема длъжността, всъщност продължава да я заема, като титуляр на Втора опълченска дружина от 19 април 1877 и след трансформирането ѝ – от 12 юли до 10 декември 1878 г.[13]. Владимир Караманов сочи за такъв капитан Маслов[14]. Следващият е капитан Боцеевич, който според Караманов изпълнява длъжността от началото на 1879 г.[15]. Пак по негови думи той командва дружината до 1880 г., когато е заменен с капитан Данилов[16]. Заповед № 115, 8 октомври 1880 г., уточнява датата на уволнението на капитан Боцеевич, а със Заповед № 117, 18 октомври с.г., се потвърждава датата на заемане длъжността от капитан Данилов, който до тази дата служи

в Софийската № 1 на Негово височество княза пехотна дружина[17]. Със Заповед № 47, 25 август 1881 г., той е повишен в звание майор[18]. А със Заповед № 83, 22 декември 1881 г., е назначен за командир на Варненската № 20 пехотна дружина[19]. Между него и заместника му капитан Михаил Григориевич Пещерев, т.е. за половин година, не откривам името на друг дружинен командир. Вероятно временно изпълняващ длъжността е командирът на първа рота щабскапитан Цанев. Назначаването на капитан Пещерев е фиксирано в Заповед № 65, 19 юни 1882 г.[20]. В Заповед № 12, 21 февруари 1884 г., е вписан новият дружинен командир капитан Фотий Андреевич Дорохин, преместен от Самоковската дружина[21].

Както всяка пехотна дружина, и Кюстендилската има четириротен състав[22]. Ротни командири също са руски офицери на: Първа – щабскапитан Цанев, Втора – поручик Скорняков, Трета – поручик Богошевич и Четвърта – поручик Чилищев[23]. Взводовете също се командват от руснаци. В началото на юли 1879 г. някои от тях са заменени от завършилите първия випуск на Софийското военно училище подпоручици – кюстендилците Йосиф Ангелов и Георги Иванов Докторски, и още, родени другаде[24].

Дружината има лекар. Като такива фигурират имената на д-р Георги Доганов от гр. Копривщица, със завършено военномедицинско училище в Цариград, и д-р Зимбилев[25]. От 19 юли 1882 г. със Заповед на военния министър № 137 длъжността е заета от кюстендилеца д-р Йосиф Петров Любенов, награден със Заповед № 305, 30 август 1883 г., по Военното министерство с орден за заслуга[26].

Към дружината функционира музикантски състав с капелмайстор (диригент) чеха Венцеслав Кауцки[27].

При сформирането си Кюстендилската дружина има знаме, наследено от предшественицата си – Втора опълченска. По сведения на Кирил Попов знаменното платно е от коприна с бяла, зелена и червена ивица[28]. На едната страна със златиста сърма е извезан лъв и надпис „От българските общини в Русия и Румъния“, а от другата – образът на Св. Николай Чудотворец и надпис „II дружина от Българското опълчение“.

За въвеждане ред при изработването и връчването на бойните знамена Военното министерство изработва през 1881 г. образците[29]. На 30 август с.г. при тържествен ритуал във военния лагер край столицата върховният главнокомандващ Българската войска княз Александър I Батенберг връчва знамената, включително и на Кюстендилската дружина. От източника не може да се разберат цветът, знаците и надписът на дружинното знаме.

Във Временните правила за създаването на Българската земска войска фиксираният състав на една рота е 250 души и при четири роти Кюстендилската № 2 пехотна дружина наброява 1000 военнослужещи[30].

Шест години след създаването на Българската земска войска назряват условията за изменение в организационната ѝ структура. От дружинна се минава на полкова организация. За това по предложение на военния министър генерал-майор княз Михаил Александрович Кантакузин е приет и издаден в

София Княжески указ № 41, 12 октомври 1884 г.[31]. В съответствие с указа от съществуващите 24 български дружини се формират 8 пехотни полка с тридружинен състав всеки. В Кюстендилския – именуван Втори пеши Струмски, се включват: Кюстендилската № 2, Радомирската № 3 и Самоковската № 4 дружина. Съгласно съпровождащия указа щат и първият кюстендилски полк има тридружинен състав с по четири роти всяка[32]. Нестроевите войници служат в отделна нестроева рота, причислена към полковия щаб. Във военновременна обстановка се предвижда формирането на две нови дружини към всеки полк.

Съставът на ротите в мирно време е 135 редници и подофицери, а във военно – 229 души. Целият полкови щат с командирите на полка, дружините, ротите, взводовете, фелдфебелите, подофицерите, лекарите, фелдшерите, санитарите, музикантите, редниците и други по мирновременните списъци възлиза на 1602, а по военновременните – 3957 души[33]. Полковият командир следва да бъде подполковник (може и полковник), дружинните – майори или капитани, ротните – капитани и по-нататък званията са според заеманата длъжност.

Щабът на новосформирания полк се установява в Кюстендил, регламентирано със Заповед № 141, 12 октомври 1884 г.[34]. За пръв командир на полка от същата дата на основание Заповед № 63 е определен руският подполковник Михаил Августович Рихтер, дотогава командир на Радомирската дружина[35]. Същевременно е направена преномерация на дружините. Кюстендилската № 2 става Първа, Самоковската № 4 – Втора, Радомирската № 3 остава със същия номер[36]. Дружинните командири са назначени със Заповед № 67, 1 ноември 1884 г., на Военното министерство. Те са: на Първа – майор Михаил Григориевич Пещерев, на Втора – капитан Павел Осипович Беляев и на Трета – капитан Франц Едуардович Симонов[37]. Със същата заповед за завеждащ полковото домакинство е определен капитан Попов, дотогавашен началник на Сметководното отделение във Военното министерство[38].

Следва назначаването и на ротните командири, като в Заповед № 70, 2 ноември 1884 г., четем имената и на първите българи – ротни командири в Струмския полк: поручиците Георги Марчин, Стоян Филипов, Йосиф Ангелов и Стоян Тодоров[39].

До разформирането на Втори Струмски полк трите му дружини квартируват поотделно. Първа – в Кюстендил, Втора – в Самоков (една рота в Дупница) и Трета – в Радомир[40].

В първите години след установяването на българска войскова част в Кюстендил няма специално построена за целта сграда. Войниците на оставената в града дружина се помещават на различни места, предимно бивши бейски конаци и текета[41]. Това води до редица проблеми от гледна точка на комуникациите на полковия щаб с дружините, особено с двете отдалечени от него на 40 до 80 км. Нарушена е координацията при провеждане на бойната подготовка и сглобяването на полка в единен войскови организъм. По тези причини се замисля строителството на казарма за побиране на целия полкови личен състав на едно

място. Владимир Караманов смята, че идеята е реализирана още преди създаването на полка през 1881 г.[42]. Едва ли е така? По-близо до истината е Кирил Попов. За начална дата по полагане основите на бъдещата казарма той сочи 17 април 1884 г.[43]. Новото казармено помещение е изградено в западната част на града, в землището на тогавашното село Колуша (сега квартал на града). Наречено е „Александровска казарма" по името на българския княз Александър I Батенберг[44]. Но и това помещение не може да побере дори кюстендилската дружина. Проблемът се решава в следващите години, но на Струмския полк не е съдено да го дочака. Останалата част от дружината е настанена в стаи на Винарското училище, изградено през 1884 г. в източния край на Кюстендил между двете шосета за Радомир и Дупница. Ползвани са и други сгради[45].

Войнишкият състав се рекрутира предимно от Кюстендилска, Изворска (от 1 януари 1890 г. Босилеградска), Дупнишка, Самоковска и Радомирска околия[46].

Въоръжението на войниците и подофицерите е еднозарядната пушка „Бердана", а на фелдфебелите и офицерите – револвер от системата „Смит и Уесън" и шашка (сабя)[47].

За полкови празник е определен 20 юли – денят на Св. Илия[48].

В близост до м. Св. Троица, в землището на с. Лозно, е оборудвано полковото стрелбище[49].

През лятото на 1885 г. трите дружини са събрани на първия общополкови лагерен сбор в района на изграденото казармено помещение[50]. В съответствие с програмата на сборовете се провеждат взводни, ротни и дружинни занятия. Сборът започва на 15 август със Заповед № 37, 25 юли 1885 г., и приключва с полково учение в околностите на Кюстендил[51].

Мирновременната обстановка е смутена от отзоваването на руските офицери след Съединението на Княжество България и Източна Румелия. Този факт е санкциониран със Заповед № 91, 10 септември 1885 г., на военния министър генерал-майор княз Михаил Кантакузин[52]. В заповедта е уточнено, че вследствие подадената от него оставка е издаден Княжески указ № 14, по силата на който той е уволнен от служба и предава делата на Военното министерство на капитан Константин Попконстантинов Никифоров. Оставката на военния министър е сигнал към останалите руски офицери да напуснат българската войска. Актът съвсем не е джентълменски и продиктуван от тогавашната имперска политика на Русия спрямо България в това изключително трудно и опасно за нейното съществуване време.

Точно тогава с оглед на евентуалната агресия на Османската империя е предприета мобилизация на българската армия, в т.ч. и на Струмския полк. За успешното ѝ провеждане, а и за по-нататъшната бойна подготовка и сглобка на полка е наложително незабавно назначаване на полкови командир. Временно длъжността е заета от капитан Аврам Иванов Гуджев, който е командир на 12-а рота в полка[53]. От 21 септември 1885 г. полковото командване е поверено на капитан Стефан Иванов Кисов, а капитан Гуджев става началник на Западния отряд на армията[54].

Всъщност капитан Кисов е първият български офицер, титулярен командир на Кюстендилския полк. Роден е на 12 декември 1849 г. в Болград, Бесарабия. Завършва военно училище в Одеса. Доброволец от Сръбско-турската война (1876 г.). През Освободителната война (1877–1878 г.) е ротен командир в Трета опълченска дружина. Участва в боевете при Стара Загора, Шипченския проход и Шейново. Командва Струмския полк в Сръбско-българската война (1885 г.) в сраженията из Босилеградско, Брезник, хребета Келташ и превземането на Пирот. След войната командва Девети Пловдивски полк и Първа пехотна Софийска бригада. Умира на 24 ноември 1915 г.[55].

При мобилизацията Струмският полк се развръща в четири бойни дружини, нестроева рота, музикантска команда, медицинска група и запасна дружина[56]. Дружините се командват от капитаните: Първа – Стоян Филипов Филипов, Втора – Александър Георгиев Фудулаки, Трета – Никола Колчев Генев, Четвърта – Попов и Пета запасна (резервна) – Стоян Тодоров[57].

По-нататъшната съдба на Струмския полк, участието в Сръбско-българската война и превратът срещу княз Александър I Батенберг, разформироването и заличаването от войсковите списъци няма да проследявам. Те са добре проследени в публикуваните и непубликуваните трудове[58].

В останалата част на изложението до края на Втори пехотен Струмски полк ще маркирам накратко промените в командния кадър, демобилизацията, последните дни на съществуване и някои други моменти, които, мисля, са по-малко известни.

Със Заповед № 44, 20 ноември 1885 г., на княза и началник-щаба на армията, капитан Кисов е произведен в майор, а със Заповед № 49, 30 ноември с.г., е утвърден в заеманата длъжност[59]. В Заповед № 70, 12 януари 1886 г., е конкретизирано, че производството на майор Кисов е в отличие за сражението при Пирот[60]. От 11 март 1886 г. със Заповед № 14 е преведен за командир на Девети пехотен Пловдивски полк, а неговото място се заема от майор Петър Стоянов[61]. До поемане на длъжността временен командир е капитан Никола Генев.

Демобилизацията на Струмския полк започва още преди обявяването на Заповед № 112, 10 април 1886 г. Там е конкретизирано, че се разформират от 21 ноември предишната година Пета, а от 22 март 1886 г. – Четвърта дружина[62].

Загиналите през Сръбско-българската война поручик Загорски и подпоручиците Сокеров и Цанков са изключени от списъците на полка в съответствие със Заповед № 89, 31 декември 1885 г.[63].

След войната и демобилизацията на полка от дружинните командири остава само този на Втора – капитан Генев. Нови командири на дружини са капитан Мосинов – на Първа, и капитан Георги Марчин – на Трета[64]. Дотогавашните дружинни командири – капитаните Стоян Филипов и Стоян Тодоров, са преместени в Десети пехотен Родопски полк, а капитан Александър Фудулаки е назначен за воински началник на Кюстендилски окръг[65].

не на опълченски дружини[84]. Командният кадър е осигурен от Втори пеши Струмски полк. Командири на дружини са младши офицери, ротни – фелдфебели или старши подофицери и взводни – редници. По време на Сръбско-българската война е обособен самостоятелен Кюстендилски опълченски отряд под командването на капитан Йосиф Ангелов, който влиза и Кюстендилската дружина на подпоручик Христо Йорданов. Отрядът действа в Изворска (Босилеградска) околия[85].

Налага се споменаването на още една войскова част, имаща отношение към Кюстендил. Става дума за пограничния батальон, създаден с Указ № 30, 27 август 1879 г., на княз Александър I. Батальонът има за задача охрана на българско-турската граница в Самоковски, Дупнишки, Кюстендилски и Трънски окръг (по тогавашната административна уредба)[86]. За формирането и дейността на батальона пише и Владимир Караманов[87]. Основната дейност по формирането му е извършена от тогавашния подпоручик Анастас Бендерев. Според Караманов функциите на батальона са прекратени в края на 1880 г.[88].

В изложението е направен опит за проследяване механизма по създаването и числото на първите български войскови части в Кюстендил след Освобождението. Документалната база, върху която се стъпва, позволява да се представят в едри щрихи командният кадър, обучението на воинския състав и други факти, без навлизането в подробности. За нещо по-мащабно са нужни много повече усилия, време и средства.

Със сформирането, бойната подготовка и действията на кюстендилските войскови части през периода 1878–1886 г. е изпълнена по подобаващ начин първата национална цел – въоръжена защита на териториалната цялост и другите елементи на държавния суверенитет от чуждо нашествие, в случая Сръбско-българската война. Другата жизненоважна национална цел, заложена в близка перспектива, е освобождението и обединението в общо отечество на останалите под робство български земи и население, за която тепърва предстои да се воюва.

А не може за осъществяването на заложените национални цели да не се разчита на Кюстендил и дислоцираните в него войскови части като преден пост на подстъпите към поробените западни български краища.

Бележки

[1] Държавен архив (ДА) – Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 31, л. 34 (*Владимир Караманов.* Материали за историята на Кюстендил от Освобождението на България 1878 г. до края на Първата световна война 1918 г. Част III–IV. Военно управление – войскови части и учреждения).

[2] *Пак там.*

[3] *Колектив.* Под редакцията на акад. Христо Христов. Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. С., 1984, с. 26–27.

[4] *Пак там.*

[5] *Пак там*, с. 27.

[6] *Пак там.*

[7] *Пак там*, с. 33–34.

[8] *Пак там.*

[9] *Пак там*, с. 34.

[10] Държавен вестник (ДВ), № 9, 29 септември 1879.

[11] ДВ, № 5, 25 август 1879; № 69, 6 септември 1880.

[12] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 31, л. 34 (*Владимир Караманов.* Материали за историята...).

[13] *Колектив.* Българското опълчение 1877–1878. Първа, Втора и Трета дружина. Биографичен и библиографски справочник. Т. 1. Казанлък, б. д., с. 20.

[14] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 31, л. 34 (*Владимир Караманов.* Материали за историята...).

[15] *Пак там.*

[16] *Пак там*, л. 36.

[17] ДВ, № 81, 25 октомври 1880.

[18] ДВ, № 64, 5 септември 1881.

[19] ДВ, № 99, 29 декември 1881.

[20] ДВ, № 19, 26 юни 1882.

[21] ДВ, № 19, 25 февруари 1884.

[22] *Колектив*... Българска военна история... Т. 2, с. 26–27.

[23] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 31, л. 34–35 (*Владимир Караманов.* Материали за историята...).

[24] *Пак там.*

[25] *Пак там*, л. 35; *Енциклопедичен* речник Кюстендил А–Я. С., 1988, с. 121; ДВ, № 26, 19 април 1881.

[26] ДВ, № 139, 4 декември 1882; № 99, 17 септември 1883.

[27] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 31, л. 31 (*Владимир Караманов.* Материали за историята...).

[28] *Енциклопедичен* речник..., с. 121.

[29] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 238, л. 1–4 (*Владимир Караманов.* Раздаването на първите бойни знамена в Българската армия).

[30] *Колектив*... Българска военна история... Т. 2, с. 26–27.

[31] ДВ, № 95, 16 октомври 1884; *Колектив*... Българска военна история..., Т. 2, с. 102.

[32] ДВ, № 95, 16 октомври 1884.

[33] *Пак там.*

[34] *Пак там.*

[35] *Пак там.*

[36] *Пак там*; *Колектив*... Българска военна история... Т. 2, с. 102.

[37] ДВ, № 102, 6 ноември 1884.

[38] *Пак там.*

[39] ДВ, № 110, 27 ноември 1884.

[40] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 53, л. 3–4 (*Владимир Караманов.* Кратки сведения за някогашния Струмски полк).

[41] *Пак там*, а.е. 31, л. 34–38 (*Владимир Караманов.* Материали за историята...).

[42] *Пак там*, л. 38.

[43] *Енциклопедичен* речник..., с. 121.

[44] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 31, л. 38–39 (*Владимир Караманов*. Материали за историята...); *Енциклопедичен* речник..., с. 121.

[45] *Пак там*, л. 39; а.е. 53, л. 4 (*Владимир Караманов*. Кратки сведения...).

[46] *Пак там*, а.е. 31, л. 34 (*Владимир Караманов*. Материали за историята...); а.е. 53, л. 1–2 (*Владимир Караманов*. Кратки сведения...).

[47] *Пак там*, а.е. 53, л. 4 (*Владимир Караманов*. Кратки сведения...).

[48] *Пак там*.

[49] *Пак там*.

[50] *Пак там*, л. 3.

[51] ДВ, № 54, 1 август 1885.

[52] ДВ, № 95, 19 септември 1885.

[53] *Димитър Бошнаков*. Струмският полк. – В: Сръбско-българската война – сборник спомени. С., 1985, с. 8; *Йосиф Ангелов*. Струмският полк. Кюстендилският отряд. – В: Сръбско-българската..., с. 131; ДА – Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 53, л. 10–11 (*Владимир Караманов*. Кратки сведения...).

[54] *Пак там*.

[55] *Румен Руменин*. Съставител. Офицерският корпус в България 1878–1944. Т. 3–4. С., 1996, с. 101; *Енциклопедичен* речник..., с. 296.

[56] *Димитър Бошнаков*. Струмският полк..., с. 80; *Йосиф Ангелов*. Струмският полк..., с. 131; ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 53, л. 10–11 (*Владимир Караманов*. Кратки сведения...).

[57] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 53, л. 11 (*Владимир Караманов*. Кратки сведения...).

[58] *История* на Сръбско-българската война 1885. С., 1925, с. 82–84, 137, 138, 146, 193, 221, 228, 229; *Лазар Нишков*. Струмский полк във войната и превратa (1885–1886 г.). С., 1898, с. 1–116; *Стефан Паприков*. Мобилизацията. Кюстендилският...– сборник спомени, с. 21–24; *Стоян Филипов*. Изворският и Брезнишкият отряд... – сборник спомени, с. 41–45; *Иван Попов*. Сражението при Сливница... – сборник спомени, с. 56–78; *Йосиф Ангелов*. Струмският полк. Кюстендилският отряд... – сборник спомени, с. 131–137; *Георги Димитрашев*. Рилската опълченска дружина... – сборник спомени, с. 179–180; ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 31, л. 37; а.е. 34, л. 1–116 (*Владимир Караманов*. Материали за историята..., част V. Кюстендил през време на няколко исторически събития. Съединението и Сръбско-българската война на 1885 и превратът на 9 август 1886 г.); а.е. 54, л. 1–67 (*Владимир Караманов*. Принос към най-новата история. Няколкодневното царуване в гр. Кюстендил на войските на детронаторите през месец август 1886 г.).

[59] ДВ, № 115, 14 декември 1885.

[60] ДВ, № 6, 21 януари 1886.

[61] ДВ, № 25, 20 март 1886; ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 53, л. 26 (*Владимир Караманов*. Кратки сведения...).

[62] ДВ, № 26, 22 март 1886; № 27, 27 март 1886; № 28, 29 март 1886; № 40, 6 май 1886.

[63] ДВ, № 2, 9 януари 1886.

[64] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 53, л. 27 (*Владимир Караманов*. Кратки сведения...).

[65] ДВ, № 2, 9 януари 1886.

[66] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 53, л. 26 (*Владимир Караманов*. Кратки сведения...).

[67] *Пак там.*

[68] *Пак там*, а.е. 31, л. 41 (*Владимир Караманов*. Материали за историята...).

[69] *Лазар Нишков*. Струмский полк..., с. 114–116.

[70] *Пак там*, с. 116.

[71] ДВ, № 91, 25 септември 1886.

[72] ДВ, № 93, 30 септември 1886.

[73] ДВ, № 95, 7 октомври 1886; № 100, 18 октомври 1886; № 101, 21 октомври 1886.

[74] ДВ, № 101, 21 октомври 1886.

[75] ДВ, № 106, 1 ноември 1886.

[76] *Колектив*... Българска военна история... Т. 2, с. 26–27.

[77] ДВ, № 89, 6 декември 1880.

[78] ДВ, № 120, 19 октомври 1882.

[79] ДВ, № 50, 14 май 1883.

[80] ДВ, № 61, 11 юни 1883.

[81] ДВ, № 9, 10 декември 1880.

[82] ДВ, № 77, 20 юли 1882.

[83] ДВ, № 25, 5 март 1883; № 45, 30 април 1883.

[84] *Димитър Бошнаков*. Струмският полк... – сборник спомени..., с. 80.

[85] *Йосиф Ангелов*. Струмският полк. Кюстендилският отряд... – сборник спомени..., с. 136–137.

[86] ДВ, № 7, 19 септември 1879 (притурката).

[87] ДА–Кюстендил, ф. 269 К, оп. 1, а.е. 148, л. 1–16 (*Владимир Караманов*. Пограничният батальон...).

[88] *Пак там*, л. 13.

ЖЕЛЕЗОПЪТНОТО СВЪРЗВАНЕ С МАКЕДОНИЯ В КЮСТЕНДИЛСКО-ДУПНИШКИЯ ОБЩЕСТВЕН СПОР В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX в.

Н.с. д-р Ангел Джонев – РИМ–Кюстендил

Железопътното свързване на България с географската област Македония присъства в политиката на правителствата през първите десетилетия след Освобождението. През управлението на Ст. Стамболов е приет закон за изграждане на линията Каспичан–София–Кюстендил и са започнати преговори с Османската империя за свързване по направлението за Скопие. Скоро от страна на Високата порта идва предложението за съединяване на железниците по долината на р. Струма. Кабинетът на Ст. Стамболов приема предложението и до края на неговото управление то се превръща в държавен приоритет. Турция спекулира с двете направления, без да даде категорично предпочитание към единия от двата проекта. От българския участък е построена линията София–Перник, открита на 8 декември 1893 г. Правителството на К. Стоилов продължава да следва утвърдените приоритети. Уклончивостта на Портата принуждава управляващите да не определят направлението и крайната точка за свързване. В приетите закони за разширяване на железопътната мрежа на страната най-общо се фиксира турската граница като място за съединяване между двете държави. Дипломатическите усилия не дават необходимия резултат, а на територията на Княжеството е изградена и на 6 февруари 1897 г. е открита отсечката Перник–Радомир. Продължаването на юг предизвиква широка обществена дискусия, включително и между населението на Кюстендил и Дупница[1].

Кюстендилско-дупнишкият обществен спор също се проявява през първите десетилетия след Освобождението, защото Кюстендил е избран за окръжен център. Противопоставянето има редица аспекти, сред които основно място заема административното изравняване на двата града. Стремежът е обособяването на отделен окръг, включващ Дупнишка и Радомирска околия. Друг вариант е издигането на Дупница в окръжен център и подчиняването на съседните околии на него, а трети предвижда отделянето на Дупнишко и включването му към Софийски окръг. Освен за административна власт най-много се спори за откриването на Окръжен съд в Дупница, но има и редица други конфликтни точки[2].

В края на 1896 г. въпреки пропуснатите пусковите срокове се очаква откриването на линията Перник–Радомир. В няколко заседания през декември 1896 г. и през януари 1897 г. Кюстендилският общински съвет изработва своята тактика за осигуряването на необходимото лоби жп линията да премине през града. Подготвя се специална делегация, която да посети княз Фердинанд I и Министерския съвет. Очаква се присъствието им при откриването на жп линията Перник–Радомир. Затова се издават в отделни брошури статията

на Стоимен Сарафов „Железопътната линия София–македонската граница“ и „Конкурсът по овощарство“ от В. Атанасов. Допълнително се отпечатва специално обръщение до княза и до кабинета. Мнението на специалистите се използва за пропагандирането на местния интерес[3].

От дупнишка страна също се предприемат действия. На 1 февруари 1897 г. трима народни представители, двама от които от Дупнишка околия, изпращат специално писмо до председателя на парламентарната комисия по Министерството на обществените сгради. Заедно с общите постановки за значението на железопътния транспорт те предлагат линията да премине през Дупница. Основните им мотиви са свързани с положителните параметри на това направление – по-евтино, по-късо, икономически и стратегически по-изгодно. Това са известни характеристики, като за доказателство също се споменават подкрепящи тяхната кауза разработки от инженерите П. Николов и П. Мончов[4].

На 6 февруари 1897 г. е открита жп линията Перник–Радомир. За тържествата в Радомир, както се очаква, пристигат князът, Министерският съвет и много народни представители. Събитието е използвано от кюстендилската общественост да привлече на своя страна необходимото лоби. Подготвени са пирамиди с кюстендилски ябълки и минерали от пределите на окръга[5]. На управляващите фактори са връчени подготвените обръщения, сред които и молба на Окръжната постоянна комисия жп линията на юг да продължи по течението на р. Струма[6].

Размножените пропагандни материали са изпратени до редакции на периодични издания с искане да бъдат отпечатани в подкрепа на проектите за линия Радомир–Кюстендил–Крива паланка или Радомир–Кюстендил–Кочериново. От Списанието на Българското инженерно-архитектурно дружество отхвърлят подобна възможност: „Ако гонимата, с тази постъпка, цел беше да се изучи въпросът всестранно, за да се дойде до едно разрешение съобразно с истинските интереси на страната, въпросното кметство не можеше да намери никого по-разположен от нас да му помогне с всички сили, но да поддържаме преднамерено едно известно разрешение на въпроса в полза на тогоз или оногоз, това не е нито наша цел, нито наша задача“[7].

Въпреки декларацията именно техническите списания са трибуната на специалистите, защитаващи проектите през Кюстендил и Дупница. В тях намира място статията на инж. Стоимен Сарафов „Железопътната линия София–македонската граница“, която е отпечатана впоследствие като брошура от Кюстендилското общинско управление. Авторът ѝ също е кюстендилец, което го прави уязвим, защото може да бъде упрекнат в липса на обективност. Основният му стремеж е да препоръча проект, обединяващ двете направления. Той предлага вариант, който следва течението на р. Струма. От Радомир проектът използва строеното през 70-те г. на XIX в. от Турция трасе през с. Белово (дн. Земен) до Кюстендил. След това през селата Четирци и Бобошево достига до границата при с. Кочериново, където прави връзка с турската линия при Г. Джумая (дн. Благоевград). Той предвижда и един

теснопътен клон от Бобошево до Дупница. Ст. Сарафов изчислява общата дължина на главната линия и отклонението на 108 км. При сравнение с друг обединяващ вариант, по трасето Радомир–Дупница–Кочериново с отклонение Дупница–Кюстендил, разстоянието достига до 121 км, или е по-дълго с 13 км от другия. Авторът е наясно с факта, че без клоновете проектът през Дупница е по-къс с 21 км от този през Кюстендил. Той използва редица доказателства, предимно от икономически характер, за да защити своята идея: „Тъй например: то услужва на житните богатства на Радомирската околия, овощията и житните произведения на Кюстендилската околия, дава възможност да се десервират много лесно разните видове минерални рудници, констатирани напоследък в Босилеградска околия, обема всичко що произвежда Дупница, а именно: нейните лозя, тютюн, ориз и пр., то дава също най-лесната възможност за експлоатирането на Рилските гори и най-после то отваря на София едно място за разходка, която всякой столичанин би си платил, без да съжалява за разноските, които ще му коства". Според направените изчисления проектът през Дупница би струвал 11 130 000 лв., а през Кюстендил 12 960 000 лв., или препоръчваният от него вариант се оказва по-скъп с около 1 800 000 лв. Въпреки този недостатък Ст. Сарафов счита подобна жертва за необходима при целите, които се преследват с тази жп линия[8].

На страниците на Списанието на Българското инженерно-архитектурно дружество инж. П. Мончов дискутира същия проблем, още повече той е член на комисията, проучвала трасетата на терена. Направен е обстоен разбор на мнението на Ст. Сарафов. В основата и на двамата специалисти е свързването да се реализира при Г. Джумая. П. Мончов обаче защитава варианта Радомир–Дупница–Кочериново с клон Дупница–Кюстендил. Педантично са анализирани икономическите и техническите характеристики на местността. Според него проектът би струвал 7 246 000 лв., докато вариантът Радомир–Кюстендил–Кочериново с клон до Дупница има стойност 12 800 000, или се оказва по-скъп с 5 554 000 лв. Установена е разлика в разстоянието на трасето, като през Дупница то е с обща дължина 106 км, а през Кюстендил 117 км. Съществен факт, който не пропуска да изтъкне и лисва в разработката на Ст. Сарафов, са залежите на висококачествени каменни въглища край с. Бобов дол. Жп връзката с този басейн е по-лесно осъществима през Дупница, което засилва позициите на трасето през този град. Под сериозно съмнение поставят рудните залежи в Босилеградско. Отхвърля като нерентабилен проектът Радомир–Кюстендил–Куманово[9]. Сериозното разминаване в изчисленията се дължи на различните базисни оценки, които двамата автори приемат за километър жп линия. При двете изследвания проектът Радомир–Кюстендил–Кочериново с клон за Дупница има по-висока цена. И двамата специалисти обаче не излизат от икономическите и технически характеристики и предпочитат да запазят мълчание за мотиви от политическо или военностратегическо естество.

Различни мнения се споделят и в междуведомствената комисия, натоварена с изучаването на железопътните трасета в държавата. На 4 март 1897 г.

се провежда заседание, на което след изказване на всички членове се стига до решението да се изгради свързващата железница по направлението Радомир–Кюстендил–Бобошево–Кочериново. Това решение също е стремеж да се постигне компромис. Отделните специалисти боравят с познати доводи, като отстояват и другите две трасета – Радомир–Дупница – границата с два варианта за свързане към Кюстендил – с теснолинейка от Бобошево по р. Струма или от Дупница през местността Разметаница. Второто предложение е изграждане на две независими линии – съответно от Радомир през Кюстендил до границата към Крива паланка и Куманово и от Радомир през Дупница до границата към Г. Джумая и Серес. Последното предложение се подкрепя от военните специалисти – полк. Ст. Паприков защитава проекта Радомир–Кюстендил и е допълнен от капитан Атанасов за проекта Радомир–Дупница. За тях продължението на линията към границата по независимо кое трасе няма стратегическо значение. Приетият от комисията вариант се оказва един от най-дългите, с разстояние от 108 км и стойност от 9 735 000 лв. Другият, с основна линия през Дупница и две теснопътни отклонения, съответно 112 км и 102 км, се изчислява на 7 524 000 лв. и на 7 050 000 лв., или с над 2 млн. лв. по-евтин[10]. В специалната комисия надделява становището за търсенето на най-удачно трасе, което независимо от по-трудните финансови и технически характеристики осигурява възможност за свързване по двете основни направления – към Скопие и Серес. Държавата борави с други данни за стойностите на направленията, които сериозно се разминават с тези на спорещите инженери. Направлението Радомир–Кюстендил–Кочериново безспорно е по-скъпо, но разликата се оказва не толкова фрапираща. Ст. Сарафов и П. Мончов явно са попрекалили в своите изчисления, като недотам обективно са завишили някои стойности. Така техните разработки губят необходимата обективност по отношение на финансовата страна. При реализацията на приетия проект Кюстендил се превръща в жп център на Югозападна България, през който преминава трафикът към и от Македония. Независимо че не виждат близка перспектива в Скопското направление, то не е изоставено окончателно. С решението си комисията се доближава до основната част от идеите на кюстендилеца инж. Ст. Сарафов.

Друг кюстендилец, Георги Колушки, приветства решението в обзорна статия. Той споделя оптимизма си за жп свързването по това трасе и се опитва да туширa демонстрираното недоволство – „Колкото се отнася до съществуващите тайни и явни агитации в полза на това или онова, от бившите досега спорни трасета на тази линия – през Дупница или през Кюстендил, – то ний сме уверени че те вече напълно ще престанат, тъй като няма никакви сериозни причини за губене на време в подобни борби между населението на две-три околии, интересите на които еднакво ще да бъдат удовлетворени с приетото от комисията трасе“[11]. Апелът му обаче не е послушан и противопоставянето продължава да се изостря.

Противоположна статия излиза в началото на май 1897 г. в специална притурка на официоза „Мир“. В нея се оспорват идеите на Ст. Сарафов и се

защитават вижданията на П. Мончов. Кюстендилската позиция е подложена на атака: „Положението беше трудно, но се намериха хора, които дадоха „сламката на удавения": господин Сарафов предложи „компромис" между двете линии и те се хванаха на този „компромис" с голяма надежда". И още – „Те искат да се прокара железницата през техния град, защото имали „въпиющи нужди"!... Като че ли другите градове и околии освен Кюстендил и околията му нямат въпиющи нужди!... Може би кюстендилци желаят да съсредоточат в ръцете си всички богатства на България, както са заграбили приходите на държавните учреждения и войската, благодарение на административния център, в който са случайно попаднали". На унищожителна критика са подложени всички основни аспекти от неговата разработка, като безкритично се позовават на проучването на инж. П. Мончов – „И тъй ако се реши да мине линията през Кюстендил, освен че не ще има какво да пренася, но тя ще бъде с 8 км по-дълга от Дупничката; ще остави без съобщение най-богатите с житни храни места между Дупница и Радомир; ще отдалечи София от Солун с 36 км; ще изисква и по-голям персонал, повече въглища, по-често поправка на пътя, а плюс това и 5,5 млн. лв. държавни пари, които ще трябва да се хвърлят в дефилетата и голите канари около реката Струма. ...Какви особено важни обстоятелства налагат на нашата малка и бедна държава да строи главната линия из непроходимите места в Кюстендилско? Никакви". – пише в заключение с голяма доза раздразнение в подписаната с инициали статия[12]. Публикуването на специална притурка в правителствения официоз не може да се приеме като случайно обстоятелство. Дадена е трибуна на едно сериозно ниво, което едва ли може да се прокара без положителното отношение на управляващите фактори. Още повече коментират се само факти преди решението на комисията от началото на март 1897 г., пропуск, който трудно може да се възприеме като случайност. При използването на този документ съвсем други характеристики биха излезли като действителни и проучването на П. Мончов няма да има шанс да се възприема толкова безкритично. Статията или е писана преди решението на комисията и публикувана по-късно, или тенденциозно подхожда, като сериозен аргумент в тази посока е скриването на името на автора зад инициали.

Словесната битка се прехвърля в редовните заседания на Кюстендилския окръжен съвет. Повдигнат е въпросът, защо от Постоянната комисия са подкрепили с молба и телеграма жп проектът да преминава по течението на р. Струма. Въпреки отлагането на този проблем от заседанието на 5 септември, той отново е повдигнат на следващото на 7 септември 1897 г. Оказва се, че дупнишкият представител в комисията П. Рафаилов не е реагирал на решението и е подписал без възражения. Противопоставянето довежда до предложение за отделяне на Дупнишка и Радомирска околия и присъединяването им към Софийски окръг. В дискусията на съвета мненията се разделят и се стига до „шумни разправии", довели до временно прекъсване на работата. Прието е решение, че се прави забележка на бившата Окръжна постоянна комисия, защото е взела страна при определяне на направленията[13]. Не е трудно да се

разгадае, че зад шумни разправии трябва да се разбира скандал с пререкания и обиди от двете страни. Окръжният съвет е място, където има представители на спорещите райони, и естествено става арена на сблъсък, още повече е намерен и конкретен повод в молбата на Постоянната комисия. Изход е потърсен в един от трите познати варианта на отхвърляне на административната власт на Кюстендил – отделяне и присъединяване към Софийски окръг.

В обществената дискусия се включват и автори, които подкрепят трасето към Скопие. Тяхното становище се базира на основните приоритети на България към отделни райони на Македония. С подобен подход се характеризира изследването на Васил Кънчов. Той анализира търговското значение на град Скопие и препоръчва изграждането на свързващата жп линия по направлението Кюстендил–Куманово. С това се засилва присъствието на български стоки като гайтани, сукна, шаяци, коприна и спирт на македонските и албанските пазари. В допълнение изтъква значението на един проект за жп линия от Черно до Адриатическо море, като се базира на турската идея за свързване на Скопие с Шкодренското пристанище през Феризович и р. Бели Дрин. Този маршрут на изток продължава от Варна до Батуми по море и отново чрез жп линия до Баку. Целта е да се насочи по него износът на каспийски нефт за Италия и Франция. Споделя се и идеята за привличането на румънския транзит през България за Бяло море и на сезонните работници от западните предели на Турция към Влашката низина. Авторът си служи с мнението на вестник „Кьолнише цайтунг“ за национално-политическото и на майор Христофор Хесапчиев за военното значение на тази връзка за българските интереси в Македония – „тя, построена веднъж, ще нанесе смъртоносен удар на сръбската пропаганда, която се движи по линията Ниш–Скопие“[14]. За разлика от другите специалисти, които разглеждат свързващите варианти в тясно инженерно отношение, В. Кънчов не се задълбочава да прави изчисления, а гледа много по-широко, с факти от стопанско, политическо и военно естество. Той схваща големия трансбалкански потенциал, който се крие в него, за движение на стоки между Каспийско море и Западното Средиземноморие. Националните и военностратегически преимущества, които липсват в инженерните анализи, са фактори, повишаващи цената на това направление. Те излизат от рамката на строгия финансов интерес и показват аспекти на най-важните цели, които трябва да преследва правителството на К. Стоилов.

Министерско постановление от 6 октомври 1897 г. определя направлението Кюстендил–Скопие като приоритетното трасе за свързване с Македония. Правителственият вестник „Мир“ публикува специално съобщение, като дава допълнителна информация за упълномощаването на министъра на обществените сгради да подготви необходимите документи за проекта Радомир–Кюстендил – границата към Куманово и скорошното провеждане на тръжна процедура. Предвижда се включването на клона до Дупница в допълнение към закона за железопътната мрежа на страната[15]. Разпространяването на тази информация провокира положителен отзвук сред кюстендилската общественост. На сесия на Общинския съвет кметът на града Георги

Ангелов е упълномощен да посети столицата и да проучи местоположението на проектираната гара. Целта е построяването ѝ да бъде максимално близо до града „съобразно интереса на населението“[16]. Кметът изказва специална благодарност от името на кюстендилските жители на министрите К. Стоилов и М. Маджаров[17].

След обстоен анализ и натиск от българските дипломати в Османската империя кабинетът преценява и приема като държавен приоритет направлението към Скопие. Всички предишни решения са отхвърлени. Въздействие в тази посока оказва писменото съгласие на Високата порта свързването да се осъществи по Скопското трасе. В края на 1897 г. Народното събрание приема закон, в който се предвижда построяването на жп линия Радомир–Кюстендил–турската граница към Куманово и клон от нея през Дупница до турската граница при Г. Джумая. Обявеният търг за обекта Радомир–Кюстендил–Гюешево е спечелен от събирателно дружество „Петров, Джумалиев и сие“, но започнатото строителство е преустановено от правителството на Д. Греков поради финансови и външнополитически причини. В началото на XX в. проектът е замразен и е започната процедура за обезщетяване на предприемача[18]. Обратите в политиката, провеждана от кабинетите на К. Стоилов и Д. Греков, се дължат на множество фактори, но явно надделяват геополитическите интереси. Свързващото трасе се разделя в две посоки, което се доближава до позицията на военните специалисти, представена на заседанието на комисията от началото на март 1897 г.

Липсата на активност от правителствата на П. Каравелов и на Ст. Данев в началото на XX в. провокира обществеността в Югозападна България. На публични събрания, митинги и чрез вестниците няколкократно се повдига въпросът за изграждане на свързващата жп линия с Македония. Подобна дискусия се провежда в Кюстендилското читалище, като се предлага изграждането и на двата проекта – Радомир–Кюстендил–Куманово и Радомир–Г. Джумая–Серес[19]. Значително се променя ситуацията, след като фирмата „Братя Балабанови“ получава концесията за експлоатация на рилските гори. Железниците се приемат като най-ефективното средство за транспортирането на дървения материал. Концесионерът Т. Балабанов обмисля два варианта – построяването на теснолинейка на парна тяга или на електрифицирана железница. Той възприема втория начин като икономически по-изгоден, позовавайки се на наличието на достатъчно водни ресурси за производство на електроенергия. Трасето на проекта преминава от Радомир през Дупница до с. Рила[20]. Заедно с инж. Трънка двамата обхождат терена, за да проучат най-изгодния вариант. Тези действия са посрещнати с нескрит оптимизъм от дупнишкото гражданство[21]. Т. Балабанов е известен строителен предприемач. Той изгражда жп линията Перник–Радомир. Наличието на достатъчно познания му позволява да търси най-изгодния и ефективен начин за строителство и експлоатация на проектираната линия. Трудно е да се приеме подобна железница да бъде теснолинейка, понеже съществуващите закони предвиждат изграждането ѝ с нормална широчина. Макар че електрифицираните жп

линии са авангардна технология, те все още не са въведени за експлоатация в България. Тези идеи имат предимно пропаганден характер и реализирането им трябва да се съгласува с държавата, която притежава последната дума, къде, кога и какви жп линии да се строят.

Изглежда, провокирани от тази активност, кюстендилските граждани провеждат на 6 декември 1902 г. общоградски митинг. Упълномощена е делегация, която със специално изготвено заявление да посети министър-председателя с цел подновяване на строителството на жп линията Радомир–Кюстендил–турската граница. Посочени са трудностите за селскостопанското производство, основно овощарство и лозарство, вследствие на липсата на линия до Кюстендил. Изброени са възможностите на района и значението на връзката за реализирането на българските национални интереси в Македония. Делегацията включва петимата кюстендилски депутати, кмета Михаил Давидов, председателя на окръжната постоянна комисия Д. Стоименов и гражданите Г. Ангелов, архимандрит Зинови Поппетров, Ст. Касабов, д-р Сиромахов, Йосиф Пешев и инж. Стоимен Сарафов[22]. В подкрепа на инициативата излиза вестник „Струма“. В редакционен коментар се напомня не само за стопанското значение на железницата: „Засега има по-важна страна – стратегическата. Не трябва обаче да забравим и политическата. Австро-Унгария и Сърбия са устремили своя поглед към Солун, а ний дремем. Възможно е да се събудим, но да не бъде късно“[23]. Част от делегацията познава тънкости и детайли от историята на свързващата жп линия. В нея участват бившият кмет Г. Ангелов, който управлява Кюстендил по време на обществената дискусия през 1897 г. Член е и железопътният специалист Ст. Сарафов, изготвил една от инженерните разработки при този дебат. Затова текстът на заявлението притежава всички известни и изтъквани до този момент позитивни предимства на Кюстендилско, отново използвани като убедително доказателство линията за Македония да премине оттам. Никъде обаче не се прави и най-малък намек срещу конкурентния вариант през Дупница. Възприетият подход много прилича на приложения преди години, за което говорят съставът на делегацията и резултатите, постигнати от подобни действия.

Предприетото от кюстендилци е посрещнато с остро недоволство от дупнишката преса. Като информира обществеността за проведения митинг и избраната делегация, вестник „Рилски балкан“ призовава за своевременна реакция. Посочени са предимствата на техния край, отново като доказателство свързващата жп линия да премине през Дупница за границата[24]. Характерният за двата града спор ескалира повторно по железопътната тематика. Без да има този път за повод колебанията на правителството, той се проявява по-скоро под формата на обществена инициатива. Ревнивостта показателно бързо взима връх, което не е изненада на фона на по-предишните противоречия.

Опитът за натиск този път не дава необходимите резултати. Едва следващият кабинет на стамболовистите се ангажира с железопътното свързване с Македония. В този период кюстендилската и дупнишката общественост не влизат в сериозна конфронтация. Приетата последователност е спазена и

първо е построен участъкът до Гюешево от Скопския проект. Направлението през Дупница първоначално е реализирано през Първата световна война под формата на дековилка, изградена до с. Рупел на няколко км от Демирхисар (дн. Сидирокастрон). До края на Втората световна война тя е заменена с нормална линия до с. Кулата, но едва през 1965 г. е реализирано свързването ѝ с гръцките железници. Скопското направление продължава да се изгражда[25]. Комплексът от фактори, който влияе върху българската железопътна политика към географската област Македония, предопределя функционирането на свързващото трасе. Икономически по-изгодният вариант по долината на р. Струма е реализиран за сметка на геополитически по-перспективния за България. Проектът към Скопие остава замразен до границата при с. Гюешево.

Споменът за противопоставянето показва голяма издръжливост, защото към средата на 20-те г. на XX в. дупнишкото мнение продължава да отдава липсата на нормална линия през града на кюстендилската намеса[26].

Железопътното свързване между България и географската област Македония намира отзвук в кюстендилско-дупнишкия обществен спор. С разнородни аргументи населението на двата града защитава своите интереси за преминаване на линията през техните райони. Използват се различни похвати, които да убедят управляващите фактори в правотата на отстояваната позиция. Фаворизирането на преимуществата е съпътствано от неглижиране на собствените недостатъци, което води до субективизъм. Използват се недотам точни прогнозни данни, което рефлектира върху точността на изводите. Противопоставянето води до засилване на недоверието и стремежа към обособяване и присъединяване към друга административна единица. Като цяло мнението на обществеността се има предвид, но върху държавната политика по-силно влияние оказват други фактори, които водят до определянето на основния приоритет. Железопътното направление по долината на р. Струма получава по-добра перспектива и е реализирано, с което през Дупнишко е осъществена връзката с Беломорието. Скопското трасе периодично получава актуалност, но не се пристъпва към довършването му. Спорадично се проявява ѝ кюстендилско-дупнишкият обществен спор. Те обаче не се съчетават отново в един контекст. Иначе показват завидна историческа жилавост като тлеещи и неразрешени проблеми.

Бележки

[1] *Джонев, А.* Македония в железопътната политика на България (1878–1918 г.). Дисертация. С., 2007, 58–110.

[2] *Джонев, А.* Кюстендилско-дупнишкият обществен спор в периода на Третото българско царство. – Трудове на научната група при Исторически музей – Кюстендил. Т. 1. Кюстендил, 2000, 70–86.

[3] ДА–Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 5, л. 4–5.

[4] ЦДА, ф. 173к, оп. 1, а.е. 975, л. 1–2.

[5] Мир, бр. 349, 11 февруари 1897 г.

[6] Протоколи на Кюстендилски окръжен съвет, първа редовна сесия, 1–23 септември 1897 г. Кюстендил, 1897, 35–36.

[7] СпБИАД, 1897, № 5–6, с. 220.

[8] *Сарафов, Ст.* Железопътната линия София–македонската граница. Кюстендил, 1896, 3–13.

[9] *Мончов, П.* Железопътната линия София–турската граница през Кюстендил или Дубница. – СпБИАД, 1897, № 5–6, 151–156.

[10] ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 1407, л. 13–18; а.е. 1465, л. 1–6; Железопътен сборник, т. 4, 1897, 156–160.

[11] *Колушки, Г.* Железопътната линия София–Радомир–македонската граница. – СпБИД, 1897, № 2–3, 123–125.

[12] Мир, бр. 383, 7 май 1897 г.

[13] Протоколи на Кюстендилски окръжен съвет, първа редовна сесия, 1–23 септември 1897 г. Кюстендил, 1897, 27–30, 33–36; *Попов, Ж.* Кюстендилски окръг – икономика, партии и борби 1878–1918. Кюстендил, 1992, с. 35; *Джонев, А.* Кюстендилско-дупнишкият обществен спор в..., с. 72.

[14] *Кънчов, В.* Търговската важност на железния път София–Кюстендил–Скопие. – СпБИД, 1897, № 8, 339–344.

[15] Мир, бр. 448, 10 октомври 1897 г.

[16] ДА–Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 5, л. 177.

[17] Мир, бр. 452, 19 октомври 1897 г.

[18] *Джонев, А.* Македония в железопътната политика на България..., 117–150.

[19] Изгрев, Кюстендил, бр. 27, 15 септември 1901 г.

[20] Рилски балкан, Дупница, бр. 9–10, 28 септември 1902 г.

[21] *Пак там*, бр. 16, 16 ноември 1902 г.

[22] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1814, л. 1–2.

[23] Струма, Кюстендил, бр. 16–17, 13 декември 1902 г.

[24] Рилски балкан, Дупница, бр. 20, 14 декември 1902 г.

[25] *Джонев, А.* Македония в железопътната политика на България..., 181–412.

[26] Светлина, Дупница, бр. 153, 18 декември 1923 г.

ГОРНОДЖУМАЙСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1902 г. И ВЪОРЪЖЕНИТЕ СИЛИ НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ В КЮСТЕНДИЛСКИ ОКРЪГ

Д-р Георги Георгиев – ИМ–Дупница

Избухналото през септември 1902 г. Горноджумайско въстание подлага на тежки изпитания международните отношения, сигурността и вътрешнополитическата стабилност на Княжество България като заинтересована страна в т.нар. македонски въпрос. Отговорът на тези предизвикателства измерва зрелостта и способността на държавните институции да се справят с подобни кризи, превърнали се в характерен белег на балканската действителност от края на XIX и началото на XX в. Същевременно свободна България е морално задължена да подпомага поробените сънародници в Османската империя. Ключово място в решаването на сложния комплекс от проблеми, породени от въстанието, има българската армия, чиято основна мисия е да постигне в обозрима перспектива на бойното поле идеала за национално обединение. Настоящата статия осветлява поведението на армията спрямо освободителното движение на македонските и тракийските българи в граничния Кюстендилски окръг, който е разположен непосредствено до епицентъра на въстаническите действия в Македония. Изложението разкрива и важен момент от предисторията на 7-а пехотна Рилска дивизия, създадена в резултат от Горноджумайското и Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.).

* * *

Съгласно приетия на 4 май 1901 г. Закон за административното деление територията на държавата Кюстендилски окръг е съставен от 3 околии: Дупнишка, Кюстендилска и Радомирска[1]. На запад и юг териториално-административните очертания на Кюстендилска и Дупнишка околия съвпадат с държавните граници между Княжество България, Османската империя и Кралство Сърбия. От стратегическа гледна точка окръгът е географска „врата“ за долините на реките Места, Струма, Брегалница, Пчиня и Вардар, оформящи инфраструктурния гръбнак на областта Македония. Сравнително удобен е и достъпът до долината на р. Българска Морава в Сърбия. Тези предимства на окръга са използвани подобаващо както от дейците на революционното движение в поробените области, така и от българското армейско командване по време на войните за национално освобождение и обединение 1912–1913 г. и 1915–1918 г.

Според преброяването от 31 декември 1900 г. населението на Кюстендилски окръг възлиза на общо 196 734 души, от които 191 477, или 97 %, са българи по народност. Около 4 % от жителите – 7019 души, са родени в Македония и Одринско (предимно българи от Македония). Те са съсредоточени главно в Кюстендилска – 3948 души (56 %), и Дупнишка околия – 2884 души

(41 %). В окръга е отчетено присъствието на общо 800 военнослужещи: в Дупнишка околия – 6 войници и 4 погранични поста с 34 души стража; в Кюстендилска – гарнизон от 440 души, лазарет с 24 души, нестроева рота с 22 души и 21 погранични поста с 111 души; в Радомирска – гарнизон от 163 души. Публикувано през 1903 г., преброяването се съобразява с промените в териториалната уредба на цивилната администрация, извършени след 1900 г. Сведенията за числеността и разпределението на военните лица вероятно са занижени по съображения от секретно естество[2].

С реформите във въоръжените сили на Княжеството през 1899–1900 г. се въвежда бригадна организация в 6-те налични пехотни дивизии „за мирно и военно време". Всяка пехотна дивизия се състои от 2 бригади с по 2 действащи и 1 резервен полк. Пограничните дружини в дивизионните области се редуцират до 12 погранични роти, слети с резервните пехотни полкове. Граничната зона се разделя на ротни участъци, взводни участъци (подучастъци), застави и постове. Структурните единици на пограничната стража се номерират поотделно от десния към левия фланг. Номерацията започва от 1-ва погранична рота (щаб в Трън) при 1-ви резервен пехотен полк (щаб в Брезник) на 1-ва пехотна Софийска дивизия и завършва с 12-а погранична рота (щаб в Белоградчик) при 12-и пехотен резервен полк (щаб във Видин) на 6-а пехотна Бдинска дивизия. Личният състав на стражата се набира от вътрешността на Княжеството и е изключително български по националност. Само в крайни случаи се допуска попълването с бойци от друга националност, „и то не повече от 10 %". Офицерският кадър се комплектува от пехотата, като ротните командири се назначават за две години, а младшите офицери се сменяват ежегодно. Първоначално офицерите в пограничните роти се вземат от действащите и резервните полкове на дивизията, но впоследствие смяната се затваря единствено в резервните полкове.

Войсковите подразделения в Кюстендилски окръг се числят основно към 1-ва Софийска дивизионна област. В Кюстендил са разположени щабовете на 2-ра бригада и 13-и пехотен Рилски полк, а в Радомир – щабът на 2-ри резервен пехотен полк при 1-ва пехотна Софийска дивизия. Охраната на българско-турската граница западно от р. Струма е поверена на 2-ра погранична рота при 2-ри резервен пехотен полк. Цялостният надзор над участъка се упражнява от Дупница, където се намира щабът на ротата. На изток от р. Струма се разполага 1-ви взвод от 3-та погранична рота с щаб в Лъджене (дн. Велинград) при 3-ти резервен пехотен полк (щаб в Пещера) на 2-ра пехотна Тракийска дивизия. Тъй като връзката с Лъджене е затруднена от голямото разстояние и високопланинския релеф на Рило-Родопския масив, взводът се подчинява „в строево отношение" на командира на 2-ра погранична рота[3]. В този вид военните части в Кюстендилски окръг посрещат събитията, свързани с Горноджумайското въстание.

Към подготовката на въстанието се пристъпва веднага след Деветия редовен конгрес на Македоно-одринската организация (МОО), състоял се от 29 юли до 5 август 1901 г., когато в новия състав на Върховния ма-

кедоно-одрински комитет (ВМОК) са избрани: писателят и доцентът във Висшето училище, бившият депутат Стоян Михайловски – председател; доскорошният командир на 2-ра бригада при 6-а пехотна Бдинска дивизия, началник на бригадно военно окръжие и комендант на Видинската крепост о.з. генерал-майор Иван Цончев – подпредседател; о.з. капитан Иван Стойчев от военносъдебното ведомство – секретар; учителят по математика Георги Белев – касиер; о.з подполковник Стефан Николов от 6-и пехотен Търновски полк и о.з. поручик Антон Бозуков от 1-ви пехотен Софийски полк – членове съветници. Действителните ръководители на комитета и организацията са генерал Ив. Цончев и подполковник Ст. Николов, които заедно с о.з. полковник Анастас Янков диктуват стратегията и тактиката на замисленото въстание[4].

Въоръженият курс конфронтира рязко Върховния комитет с Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) и с русофилските кабинети на Петко Каравелов (20 февруари – 22 декември 1901 г.) и на д-р Стоян Данев (22 декември 1901 г. – 6 май 1903 г.). Докато Вътрешната организация се стреми към дългосрочно, качествено революционизиране на българите от Македония и Одринско, посочените правителства, особено това на д-р Ст. Данев, следват поръченията на руската дипломация за твърди мерки срещу четническото движение в Европейска Турция и неговата база в Княжеството. Българските управляващи се надяват, че изпълнението на предявените изисквания би спечелило подкрепата на Русия за въвеждането в Македония и Одринско на реформите, обещани от чл. 23 на Берлинския договор (1878 г.). Отрицателното становище към акцията на Върховния комитет сближава конюнктурно ВМОРО и гражданските власти в Княжество България. В същото време ВМОК се насърчава внимателно от княз Фердинанд, чиито амбиции във външната политика на страната правят очакваното въстание подходящ инструмент за натиск върху Великите сили и Османската империя. Като върховен главнокомандващ князът е в състояние да употребява ефикасно този инструмент чрез военното ведомство, откъдето впрочем излизат 2/3 от членовете на комитета и мнозина командири на въстаническите отряди. Така комитетът и изобщо македоно-одринското движение попадат в капана на глухото съперничество между „гражданския“ и „военния“ сектор на българската политика, според определението на Светлозар Елдъров[5].

Една от първите стъпки на ВМОК Михайловски–Цончев е да смени заварените агенти на предишните комитети в различните райони на Княжеството със свои доверени лица. Пълномощията на дотогавашните постоянни комитетски делегати в Кюстендилски окръг Никола Малешевски и Никола Зографов (пунктови началници на ВМОРО) са отнети и на тяхно място са назначени съответно о.з. мичман Тодор Саев – в Дупница, и о.з. поручик Софроний Стоянов – в Кюстендил. По силата на т.нар. Майско съглашение, сключено с Вътрешната организация през 1901 г., те получават задачата да приемат от предшествениците си оръжието и материалите, складирани в окръга[6].

Комитетът създава в Кюстендилски окръг логистична структура за предстоящото въстание, като използва и доразвива устройствения модел на пограничната стража. Не е случайно, че новите делегати на Върховния комитет в окръга са запасни офицери, които могат да намерят и наистина намират общ език с колегите си от пограничната стража и пехотните полкове. Мичман Т. Саев отговаря за „II пограничен Рило-Родопски участък" с център Дупница. Ако се съди по цитираното название и запазената документация, участъкът обхваща целия сектор на 3-та погранична рота, подучастъка на 4-ти взвод от 2-ра погранична рота и нейния щаб в Дупница. Дейността на мичман Т. Саев засяга и Радомир, т.е. гарнизона на 2-ри резервен пехотен полк. Там той приема оръжейния склад от предишния председател на македоно-одринското дружество Иван Неврокопски и влиза в контакт с ръководителя на тайното офицерско братство в полка капитан Стойчо Гаруфалов. Съгласно правилата за обозначаване участъкът на поручик С. Стоянов с център Кюстендил, чието наименование не е посочено в наличните извори, би трябвало да се нарече I Осоговски (или Осоговско-Влахински). Така погледнато, „I Осоговски участък" покрива подучастъците на 1-ви, 2-ри и 3-ти взвод от 2-ра погранична рота. В 13-и пехотен Рилски полк също действа тайно офицерско братство начело с капитан Михаил Каранджулов[7]. На практика пограничните участъци на ВМОК се изграждат и функционират пълноценно само на територията на Кюстендилски окръг, в пространството между планините Рила, Осогово и Витоша. Това предопределя оперативните насоки на четническото настъпление, разгърнато от комитета в следващите месеци по долините на Струма и Брегалница.

От септември 1901 г. до март 1902 г. Т. Саев и С. Стоянов изпращат множество чети в Македония. Самият С. Стоянов повежда от Кюстендил такова формирование през февруари 1902 г., но главен изходен пункт на бойните групи е Дупница. Оттам се оборудват и тръгват за районите си четите на Миладин Тренчев, Дончо Златков, Алексо Николов – Пороилията, Иванчо Христов Орджанов – Карасулията, о. з. поручик Йордан Стоянов и др.[8]. До началото на март 1902 г. Върховният комитет установява солидно въоръжено присъствие в Поройско, Петричко, Гевгелийско, Струмишко, Радовишко, Кочанско-Малешевско, Горноджумайско-Мелнишко и Разложко. В ход е подготовката на чети за Воденско, Прилепско, Костурско и Серско-Неврокопско. Каналът за прехвърляне на хора, оръжие, боеприпаси и кореспонденция е прокаран до Воден. Във всички чети има запасни унтерофицери, които служат за секретари на войводите и за боеви инструктори на населението. На този ранен етап офицерите са само 2-ма – поручик Йордан Стоянов в Горноджумайско-Мелнишко и поручик Софроний Стоянов в Кочанско-Малешевско[9].

Пограничната стража на Княжество България в Кюстендилски окръг спомага активно за разрастването на революционното движение. Лично командирът на 2-ра погранична рота капитан Хараламби Тошков улеснява преминаването на Прилепската чета с войвода Григор Соколов Лямев в Македония през полосата между с. Фролош, Дупнишко (Юручка махала), и

с. Ветрен, Кюстендилско (седловината Черната скала). Струва си да се спомене, че секретарят на Прилепската чета е облечен в офицерска униформа и се представя като поручик Николов[10].

Ускореният трафик на чети и оръжие с подкрепата на пограничната стража не остава скрит от вражеския шпионаж. Командването на турската армия разполага с достоверни сведения за активността и намеренията на Върховния комитет да засили изпращането на чети в Македония[11]. В резултат от дипломатическите постъпки на Великите сили и протестите на Османската империя българското правителство е принудено да затегне охраната на границата и да даде доказателства за мирната си политика. Изпълнението на набелязаните мерки ляга върху войската и полицията на Княжеството.

Още през март 1901 г. Военното министерство (ВМ) забранява категорично участието на офицери на действителна служба в организациите на българите от Македония и Одринско[12]. На 28 март 1902 г. ВМ издава и секретна заповед до командирите на 2-ра, 3-та и 4-та гранична рота, в която се изтъква, че напоследък са зачестили оплакванията „на административните и полицейски власти", че стражата от визираните роти „твърде легко се отнася към пазенето на границата в смисъл, че стражата гледа твърде легко на преминаването пограничната линия откъм наша страна за в Турция на въоръжени лица и даже малки партии, които формируват разни чети в Македония". Същото важи и за прекарването на оръжие. „Трябва да се има предвид – се посочва в текста, – че редом с тия оплаквания се слага и убеждението какво Г. Г. офицерите от пограничната стража са се поставили в услужване на разните коммитети и техни[те] агенти...". Като признава неохотно, че обвиненията донякъде са верни, министерството предупреждава офицерите, „щото за всички случай за преминаване на границата вън от определените места (пропускателни постове) и за прекарване на оръжие ще се прави най-тщателно издирване и виновните за пропускание през границата ще бъдат предавани на съд и най-строго наказвани"[14].

Заповедите на военния министър разколебават някои офицери, които предпочитат да не се замесват в делата на МОО. През юни 1902 г. подпоручик Борис Сугарев, младши офицер от 13-и пехотен Рилски полк уведомява генерал Ив. Цончев, че ротните командири капитан Михаил Каранджулов, капитан Георги Софкаров и капитан Димитър Дойчинов не признават тайното офицерско братство и отказват да дадат финансова помощ за организацията. Освен подпоручик Сугарев само ротният командир капитан Климент Кръстев и младшият офицер капитан Димитър Пирузев се съгласили да гарантират с личните си средства излизането на вестник „Струма" (неофициален орган на ВМОК) в Кюстендил. По-късно обаче капитан Кръстев се отметнал от ангажимента си.

През март с.г. мичман Т. Саев и поручик С. Стоянов са арестувани и интернирани от полицията – първият в Габрово, а вторият – в Добрич; в Дупница и Чепеларе са изпратени по една допълнителна рота; задържан е вагон с купени от комитета муниции и пушки на Русенската гара; сменени са начал-

ниците на гарите в Цариброд (преместен в Търново) и Радомир (преместен в Мездра) заради „една афера“ с превозване на патрони; конфискувано е оръжие на ВМОК в Дупница и Радомир; забранена е продажбата на наличните пушки система „Крънка“ от фирмените складове на търговците братя Иванови в Кюстендилски окръг[15]. През април полицията отстранява насилствено от Кюстендил и полковник Ан. Янков, дошъл в града под предлог да лекува ревматизма си в тамошните минерални бани[16].

От този момент нататък противоречията между ВМОК и правителството на Княжество България се изострят до непознат по размерите си конфликт. МОО открито не се подчинява на правителствените разпоредби, а в кабинета се обмисля идеята за поставянето на Върховния комитет и македоно-одринските дружества извън законите. Както ще видим, макар че формално се придържа към политиката на кабинета, армията фактически взема страната на МОО и комитетските дейци разбират прекрасно това.

Действията на властите не са в състояние да попречат на въстаническата подготовка. През юни мичман Т. Саев се измъква от полезрението на полицията и влиза с чета в Горноджумайско, където заема района по десния бряг на р. Струма[17]. От средата на 1902 г. все повече чети на Върховния комитет проникват и отвъд р. Вардар[18]. Също през юни полковник Ан. Янков, определен от комитета за началник на „II военно окръжие“ (Западна Македония), пресича границата при с. Бураново, Дупнишко, с многочислен отряд и се отправя за местоназначението си – Костурско. Негов авангард са Костурската чета на „капитан“ Стефо Николов и Дебърската – на Максим Ненов. На съвещание в Геговската махала на с. Игуменец, Петричко, полковник Янков съобщава, че въстанието ще бъде провъзгласено през нощта на 7 срещу 8 септември с.г., разпределя районните войводи и привежда в бойна готовност въстаническите сили със специална заповед № 2. За началник на „I военно окръжие“ – районите на изток от р. Вардар, полковник Янков поставя поручик Йордан Стоянов[19]. Първоначалната „Обща идея“ на бойните действия предвижда, че въстаниците ще се укрепят във височините на Кресненското дефиле и в Мариховските планини[20].

От лятото на 1902 г. Кюстендилски окръг е в необявено военно положение. Съгласно устната заповед на военния министър генерал-майор Стефан Паприков началникът на 1-ва пехотна Софийска дивизия генерал-майор Никола Бочев нарежда на командира на 13-и пехотен Рилски полк полковник Димитър Минков да назначи нощни патрули „из града за запазване реда и тишината в гр. Кюстендил“. Командирът на полка е длъжен да организира ежедневно и дежурна част, „която да бъде винаги готова, за да може да се дава пълно и бързо съдействие на полицията, с която той трябва да действува в съгласие“. Една дружина от 13-и пехотен Рилски полк се изпраща в с. Невестино, Кюстендилско, а 1-ви резервен пехотен полк заминава от Брезник за Дупница, откъдето изпраща по една рота в с. Бобошево и с. Кочериново и по една полурота в с. Рила и Рилския манастир. Полковник Стефан Петров – командир на 2-ри резервен пехотен полк, е изпратен да инспектира 2-ра

погранична рота, „като внуши на всички воински чинове, че трябва да се следи внимателно да не пропущат да преминават границата въоръжени хора".

Генерал Н. Бочев се разпорежда уличеният в съпричастие към революционните приготовления капитан Ст. Гаруфалов да бъде преместен на служба в 8-и резервен пехотен полк, а поручик Владимир Коцев да се преведе в 2-ри резервен пехотен полк и на негово място в 2-ра погранична рота да се назначи способен офицер от 13-и пехотен Рилски полк. На командирите на пограничните роти в дивизионната област още веднъж се заповядва изрично „да развият по голяма деятелност по запазването на границите да не преминават въоръжени хора, като им се указа и где каква войскова част има изпратена, така щото, в случай на нужда, да се обръщат за съдействие към командира на съответствующата част". И накрая – командирите на частите, разположени в Кюстендил, Радомир и Брезник, са натоварени да повишат бдителността си за опазването на складовете с оръжие и боеприпаси[21].

Комитетският орган в. „Реформи" от 26 юли 1902 г. изразява увереността си, че българският войник ще отхвърли противната за него роля на пазител на Османската империя. „Не, българският войник не е достигнал до тая поквара. Той, зад турските стражарници, ще види кървавата снага на братска Македония и неговата чиста българска душа ще се потресе от неволята и страданията на братята роби, и сърцето му ще пламне от огъня на възмущението против жестоките български управници" – се подчертава в материала. В същия брой е публикувано и отвореното писмо на Върховния комитет до Министерския съвет (МС) от 5 юли, с което правителството се предупреждава, че комитетските членове, като „представители на едно високо, благородно и право дело", ще намерят „подкрепа и помощ в мощта на българския народ..."[22].

Оптимизмът на ВМОК относно чувствата на армията и на обществото не е лишен от основание. Военният министър обобщава в рапорт до княз Фердинанд от 12 юли с. г. , че мерките срещу четите нямат „особен успех, защото всичко помага на Комитета: чиновници, телеграфисти, съдии, учители, стражари, па даже и офицери помагат на Комитета. Всички съчувствуват на идеята, всички считат борбата в Македония за свещена...". За да се затвори границата, е необходимо да се обяви военно положение в Кюстендилски окръг и да се мобилизира една дивизия. Това обаче не е желателно, тъй като Княжеството само би се разобличило, че размириците в Македония се подклаждат от неговата територия. Ето защо правителството е длъжно преди всичко да препятства финансирането на ВМОК, „а това ние и правим". Министърът защитава офицерите от упреците в саботаж на действията, предприети от цивилната администрация, с мотива, че военнослужещите живеят в оскъдица и нямат достатъчно средства да подпомагат комитета[23].

Думите на генерал Ст. Паприков се потвърждават от хората на ВМОРО в Кюстендилски окръг. В Кюстендил Йордан (Юрдан) Нацов наблюдава как привържениците на Върховния комитет (т.нар. върховисти) водят редовни стрелкови занятия, необезпокоявани от полицията[24]. От Дупница Н. Мале-

шевски уведомява главния ревизор на четническия институт на Вътрешната организация Гоце Делчев, че „силни на деня" местни фактори се застъпват пред околийския началник да освободи задържана „генерална чета"[25]. На 26 юни поручик Йордан Стоянов се съвещава с командирите на 2-ра гранична рота и на временно квартируващата в града рота от 13-и пехотен Рилски полк капитан Х. Тошков и капитан Христо Ботев. „Види се, за някои преноски и патрони", коментира Малешевски. Малко по-късно той научава „от сигурно място", че капитан Ботев предава с разписка манлихерови патрони на поручик Стоянов[26]. Офицерите от ротата в Бобошево „съчувстват напълно" на комитета и един от тях, „като бил в добро настроение, казал, че на Цончев дал 2 сандъка патрони"[27]. Полицията извършва непрестанно обиски из града, „но дето няма, а дето има – нито помирисуват"[28].

Напрегнатата обстановка по границата тревожи силно властите и населението. Пропускливата отвътре гранична охрана показва, че е на мястото си при опити за пробив от турска страна. Размяната на изстрели между турските и българските гранични войски при пост „Факир" в Рила планина вследствие на четническите рейдове прераства в истинско сражение на 3–4 май 1902 г. В помощ на българските войници се притичва милиция от околните села Рила, Бозовая и Стоб. Аскерът отстъпва, като оставя 3-ма убити и отнася неколкина свои ранени. Стрелбата на войниците от поста и селяните не позволява на противника да прибере телата на загиналите[29]. По повод на Десетия редовен македоно-одрински конгрес (28 юли – 3 август 1902 г.) и разцеплението на МОО[3] издаваният в Дупница вестник „Рилски балкан" напомня на самозабравилите се „господа македонци и македонствуюши, че нам са достатъчни, сити сме вече на вашите ежбини и раздори...Частно от името на нашата околия двойна причина имаме да се възмутим от поведението ви. Географически близу до границата от една страна и оставени без един полк войска от друга, ний рискуваме всеки ден да бъдем изненадани и нападнати от дивите орди, които постоянно дразнени от четите, могат да изгубят всекой ред и международен такт"[3] .

Арестуването на генерал Ив. Цончев, подполковник Ст. Николов и поручик Христо Саракинов от полицията в Дупница, в къщата на Георги Зашов Сапунджийски, на 19 август и интернирането им във вътрешността на Княжеството провалят предварително изготвените планове за въстанието. На 21 август в околностите на с. Рила е заловен и поручик Петър Дървингов[32]. Твърде скоро подполковник Николов успява да избяга и да премине границата. На 18 септември 1902 г. в с. Градево, Горноджумайско, е проведено заседание на четническите ръководители под председателството на подполковник Николов. Събранието измества началото на въстанието на 25 септември, като определя за основни обекти на бойните операции градовете Горна Джумая, Мелник и Петрич, които следва да бъдат превзети и опожарени. Избрани са „Щаб на революционното движение" и „Централен Върховен революционен Македоно-Одрински комитет". Не е съдено да бъде осъществен и този план. На 22 23 септември въстанието пламва и се разпространява

стихийно с убийствата на турски данъчни чиновници в с. Железница и с. Сърбиново (дн. Брежани), Горноджумайско[33].

Ако в актива на армията практически липсват стълкновения с четите и симпатизантите на комитета, полицията и селските „контрашайки" проявяват все по-голяма старателност в тази насока, пришпорвани от заповедите на вътрешния министър д-р Александър Людсканов. Тъй като явно не разчита на чиновниците си в Дупнишка околия да изпълнят съвестно неговите предписания, министърът изпраща там полицейски служители от други околии. Драстичната разлика в поведението на цивилните и военните власти е отбелязана своевременно от в. „Реформи", който протестира остро срещу „безобразията на българската полиция". В броя на вестника от 20 юли 1902 г. се посочва, че Дупница е „обърнат на катилница за бежанците македонци. Отряд стражари от София, отряд стражари от Кюстендил сновят по града, по пътищата и по границата. Събрани са от кол и въже хора чак от Радомирско и са изпратени на границата". Полицията залавя, затваря и даже си позволява да малтретира бежанците. „Цяла олелия в Дупнишката околия и по границата. Къщите и колибите покрай границата [са] разтръсени и преровени, и в тия ровения някои български граждани са бити от полицията... Най-безобразно и жестоко е поведението на Кюстендилския окръжен управител Спас Соколов. Този български кърджалия, придружен с около 20 души стражари, търчи от горе на доле и горко на оня македонец, който куртулиса от турските куршуми и премине границата... Всичките тия диви разтърчвания – се казва в редакционната статия – нито ще обезсърдчат македонския роб, нито ще спасят турската империя. Ще остане само един спомен, тъжен спомен: че днешните български управници са били достойни султанови служители"[34].

Конфиденциалното писмо на д-р Ал. Людсканов до министъра на правосъдието д-р Александър Радев от 3 октомври с.г. говори недвусмислено, че инцидентите с „върховистки" четници и войводи са дължат изцяло на преследването им от полицията. Най-сериозното произшествие е регистрирано на 26 септември, когато отряд от 200 четници, предвождани от 3-ма офицери (поручик П. Дървингов, подпоручик Б. Сугарев и подпоручик Владимир Каназирев), ранява 1 стражар и пленява 6-ма други в престрелка край с. Рила[35].

Капитан Х. Тошков докладва пестеливо на дивизионния областен началник за стълкновение на пограничната стража с четата и твърди, че в нея никой не е ранен. Той отхвърля обвиненията на „административните власти", че някои чинове от стражата и сам командирът на взвода в Рила подпоручик Тодоров съдействат на четническия отряд. Анализът на документите води към заключението, че става дума или за недоразумение, или за фиктивна схватка, чието предназначение е да оправдае подпоручик Тодоров и неговото пряко началство. Доводите на капитан Тошков постигат целта си и от ВМ обясняват назидателно на министъра на вътрешните работи, че проверката не е потвърдила отправените обвинения и че не бива подчинените му да обръщат внимание на „улични клевети", уронващи честта на офицерите от стражата[36].

Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ), чийто титуляр е министър-председателят д-р Ст. Данев, е тормозено постоянно от оплакванията и протестните ноти на Османската империя. Съдържанието на нотите е стереотипно – граничната стража в Кюстендилски окръг и изобщо българската армия помага на четите, които се въоръжават от военните складове с услугите на разни търговци; офицерите вземат едномесечни отпуски, за да участват във въстанието и пр.[37]. Такова е убеждението и на дейците на Вътрешната организация, на цивилните министри и чиновници. Подозренията им, естествено, са насочени към княза: една телеграма на д-р Ст. Данев до Фердинанд от 10 юли 1902 г. е изпълнена с прозрачни намеци за неговия дял в окуражаването на офицерите да сътрудничат на Върховния комитет Михайловски Цончев. Заминалият в чужбина монарх снема отговорността от себе си и дава зелена светлина за разтурянето на комитета[38], още повече че подписаната през май с.г. неравностойна българско-руска военна конвенция въздържа Княжеството от провеждане на настъпателна политика спрямо Турция без подкрепата на Русия[39]. Реакцията на Фердинанд идва в момент, когато въстанието вече не може да бъде предотвратено. Очевидно е, че той желае не неговото осуетяване, а само ограничаването му до степента на контролирана въоръжена проява от типа на Четническата акция през 1895 г., за да се избегне „неминуемата катастрофа", заплашваща българското национално дело в Македония. При развитието на този сценарий за организацията на ВМОК Михайловски–Цончев няма вече място в политическите комбинации на княза, който развързва ръцете на кабинета да подготви забраната ѝ. Председателстван лично от Фердинанд, МС обявява за незаконни македоно-одринските комитети и дружества в страната на 30 януари 1903 г., т.е. два месеца след разгрома на Горноджумайското въстание[40].

Междувременно проверките във военното ведомство се протакат по най-дребни поводи и принципно завършват с оневиняването на посочените в турските ноти офицери, стига доказателствата да не са неоспорими. На 26 юни например капитан Х. Тошков изтъква в донесението си до началника на 1-ва Софийска дивизионна област, че разследваният командир на 3-ти взвод от 2-ра погранична рота подпоручик Георги Коев е безукорен офицер и не е „фаворизирал преминаването на чети", както настоява турският комисар. Капитан Тошков допуска, че някои чети са минали „незабелязано от наша страна" в Македония, поради малочисления състав на българските постове, които не са в състояние да покрият плътно граничната линия. Турските постове са разположени двойно по на гъсто от българските, съставът им е средно по 10–12 души при 4-ма, рядко 5-ма души в нашите. Срещу участъка на 2-ра погранична рота се издигат и 10 меркези (ротни щабове) с по 30–50 войници. Следователно турците имат доста по-големи възможности да охраняват границата, обаче не изпълняват своите задължения и даже вършат всякакви нарушения, вкл. и контрабанда. Те мразят особено силно подпоручик Г. Коев, чийто живот е изложен на опасност при всекидневните обиколки на граничната линия. По-добре е той да бъде преместен, счита капитан Тошков,

защото и бездруго е изтекъл срокът на службата му по границата. ВМ приема обясненията на капитан Тошков, преписи от които са изпратени на МВРИ[41].

Същият подпоручик Коев действително е ревностен сътрудник на въстаниците. През втората половина на октомври той не допуска полицията от участъка в с. Раково да обезоръжи и да арестува четниците (близо 50 души) на войводите Дончо Златков и Иван Пашалийски, завръщащи се от Петричко. Коев укрива пушките и патроните и с конвой от 5-ма войници изпраща четите в Кюстендил. Пътят им, избран нарочно по заобиколен маршрут, се превръща в триумфално шествие из селата, а в града са посрещнати от добре организиран митинг с патриотични речи. Уязвен, окръжният управител негодува, че подпоручик Коев е запазил човешкото и революционното достойнство на четниците, възхвалявани от населението като герои и борци за свобода. Управителят моли министъра на вътрешните работи да иска от ВМ отново да разследва офицера, за да му се наложи „нуждното наказание“[42].

Почти комична, ако нещата не бяха толкова сериозни, би изглеждала ситуацията с „идентифицирането“ на подпоручик Б. Сугарев от 13-и пехотен Рилски полк и на капитан Александър Протогеров от 5-и пехотен Дунавски полк, заминали за Македония с чети. На 19 октомври в МВРИ постъпва поредната вербална нота на турския комисар в София, който съобщава за двамата офицери. Сведенията на комисаря не са точни само в един детайл – че и Сугарев е капитан от 5-и пехотен Дунавски полк. Тъкмо от тази неточност се възползва ВМ, за да забави отговора си с 11 дни. На 30 октомври Оперативното отделение при Щаба на армията (ЩА) уведомява МВРИ, че не съществува капитан с фамилия Сугарев. Има подпоручик Сугарев, но той е в 13-и пехотен Рилски полк. След като изяснява служебното положение на подпоручик Сугарев, ВМ пита МВРИ дали нотата се отнася до въпросния офицер и така връща „разследването“ в началната му точка. През ноември с.г. ВМ вече отрича категорично, че Сугарев е преминавал някога границата, позовавайки се на рапорта на капитан Х. Тошков. Правителството обаче знае за влизането на подпоручик Сугарев в Македония през септември и връщането му в Княжеството през октомври[43].

Турските ноти, давлението на Великите сили и растящата несигурност в пограничната зона заставят правителството да предислоцира военните части в Кюстендилски окръг и да мобилизира някои поделения в 1-ва Софийска дивизионна област[44]. На 4 октомври три дружини от 13-и пехотен Рилски полк заемат различни възлови точки в Дупнишка околия: Дупница, с. Слатино, с. Сапарево, с. Бобошево, с. Кочериново, с. Рила и Рилския манастир. В Кюстендилска околия една рота от полка е разположена по линията с. Невестино–с. Четирци–Черната скала, а друга заминава за Самоков[45]. На 19 и 20 октомври са свикани за триседмично обучение запасните войници от набор 1894, 1895 и 1896 г. в 13-и пехотен Рилски полк, 1-ви конен на Н. Ц. В. полк и 1-ви кавалерийски дивизион[46].

На 30 септември ЩА командирова в Дупница причисления към Генералния щаб (ГЩ) капитан Иван Луков със задачата „да следи хода на инсурекционното (бунтовническото – *Г. Г.*) движение“. Имената на капитан Ив. Луков, капитан Х.

Тошков и генерал Ив. Цончев са вплетени в един показателен за реалното положение на нещата епизод от Горноджумайското въстание. През септември генерал Цончев се отскубва от полицейския надзор в Дряново, където е въдворен, и тръгва към Дупнишка околия, за да влезе оттам в Македония и да поеме ръководството на въстаническите сили. За това как е съумял да прекоси границата най-издирваният от полицията на Княжеството човек, свидетелства дупнишкият гражданин Д. Ничев в писмо до Михаил Маджаров, редактор на в. „Мир" (орган на Народната партия). Според Д. Ничев сутринта на 29 септември 70 конни стражари начело с пристава Митович пристигат от София в Дупница. Целта на полицейската акция става известна на следващия ден. Някои дупничани разпознават предрешения като войник вестовой генерал Ив. Цончев, който придружава капитан Луков. Капитан Тошков намира квартира за капитан Луков в близост до неговия дом в краен квартал на града. Оттам генералът войвода заминава „под строгото наблюдение и покровителствувание на капитана Тошкова" за с. Рила и на 3 октомври се прехвърля през границата с неколцина четници. „Тая тайна се знае само от 3–4-ма – пише Д. Ничев на 6 октомври, – но понеже представлява голям интерес, то реших да Ви съобщя, защото тук военните симпатизират и помагат на четите и въстаниците, а полицията пречи и преследва"[47].

Изложеното по-горе обяснява защо капитан Ив. Луков не третира четническия проблем така, както се иска на цивилната администрация. Сведенията в рапортите му говорят, че извън общите напътствия инструкциите от ЩА (писмени или устни) са били точно определени само във военноразузнавателен аспект, без да засягат задължително неговото сътрудничество с полицейските органи. По усмотрение на ВМ копия на някои от докладите са свеждани до знанието на МВРИ. Донесенията на капитан Луков обхващат всички страни на обстановката в Македония: развитието и тактиката на въстанието; концентрацията, числеността, въоръжението и боеспособността на турската армия; етнодемографския, конфесионалния и топографския облик на въстаналите краища; съдбата на българското население и бежанците; състоянието на съобщителните връзки и поселищната мрежа. Информатори на капитан Луков са войводи, редови въстаници и обикновени селяни. Изключително ценни са разказите на офицерите – участници във въстанието, заради професионалния им поглед върху въпросите, които интересуват ЩА[48].

Особено полезен за българското военно разузнаване е разговорът на капитан Ив. Луков с ръководителя на въстаническите действия в западния район на Горноджумайска каза мичман Т. Саев, проведен към средата на октомври. Мичман Саев разкрива недостатъците в подготовката на турската войска – залпов огън от твърде далечна дистанция, пръскане във верига без „никакви поддържки и резерви", непохватни обходни маневри, избягване на близък бой, панически страх от бомби. Въстаниците постигат надмощие чрез заемането на удобни позиции, които не позволяват на врага да ги обкръжи. Морално-психологическото и тактическо превъзходство на четите, командвани от български офицери, се демонстрира с няколко продължителни сражения, протекли без големи загуби за тях, но с многобройни жертви от страна

на аскера и башибозука. Мичман Саев изобщо не се притеснява да сподели с капитан Луков и намерението си да потегли с чета за Разложко[49].

Ниското мнение на Т. Саев за турската армия се подкрепя от записките на генерал Ив. Цончев във в. „Реформи", публикувани под надслов „Действията на въстаническите чети и турците", и двата обобщаващи труда на поручик П. Дървингов – „От Пловдив и София към Цариград и Скопие. Паралел на военните сили" (С., 1903) и „Пирин и борбата в неговите недра" (С., 1904). Предназначението на тези анализи е представено откровено от редакцията на „Реформи" – един ден българските войски неизбежно ще се сблъскат с турските, а в това отношение въстанието предоставя много поуки, които трябва да се имат предвид[50].

И все пак смазващият числен превес на турците казва своята дума. През октомври основните въстанически формирования постепенно са изтласкани на българска територия, последвани от над 3000 бежанци[51]. Усмиряването на въстаналия народ се извършва с обичайните за манталитета на поробителя варварски методи – убийства, изнасилвания, побои, грабежи, опожарявания на цели села. Благодарение на капитан Ив. Луков ЩА е винаги добре осведомен за броя и движението на турските въоръжени сили. В рапорт № 19 от 3 октомври например капитан Луков потвърждава сведенията на капитан Х. Тошков за тревожния дисбаланс между гъстотата и личния състав съответно на турските и на българските гранични постове, като посочва, че участъкът от връх Кадъница в Рила до връх Руен в Осоговската планина се пази от 6 турски роти (600 души). Към рапорта е приложена схема на постовете от двете страни на границата[52].

С рапорт № 26 от 14 октомври капитан Луков изпраща допълнителни данни за дислокацията на турските погранични полкове: 65-и полк с щаб и 3 батальона в Горна Джумая (дн. Благоевград) и 1 батальон в Мехомия (дн. гр. Разлог); 19-и полк с щаб и 2 батальона в Кочани, 1 батальон в Царево село (дн. гр. Делчево, Р Македония) и 1 в Пехчево, Малешевско; 20-и полк с щаб и 2 батальона в Крива паланка и 2 с неизвестно местоположение. Охранителна служба на границата изпълняват 5 роти от Горноджумайския гарнизон, 2 от Кочанския и 2 от Кривопаланечкия[53].

С рапорт № 34 от 23 октомври Луков съобщава, че в Царево село са дошли още 2 табора (2000 души) албанци и 10 полски оръдия; в Горна Джумая и околността му вече квартируват 4 табора (4000 души) редовна войска; в Кочани са пристигнали други 2 табора. Албанските табори в Царево село са докарани от Солунско през Демирхисар (дн. гр. Сидирокастрон, Гърция) и Горна Джумая. Въоръжени са със сравнително модерни пушки система „Маузер", но са облечени в собствени дрехи и са „много одърпани, почти голи, и съвършено недисциплинировани; на офицерите нито чест отдавали, нито пък се покорявали. Никакви учения не провеждали" – се подчертава в документа[54].

ВМ и МВРИ „засичат" цялостно информацията от Дупница с рапортите на българските търговски агентства в Македония и на дипломатическото агентство в Цариград. Агентът в Цариград Иван Ст. Гешов долага на 4 октомври, че турското правителство проектира „постройката на телеграфни „блокхаузи" по

цялата линия на Турско-Българската граница“[55]. На 28 септември и 7 октомври българският търговски агент в Сяр Данаил Юруков също докладва за усилено прехвърляне на аскер в районите на въстаническите действия, а на 22 октомври допълва, че от Цариград за Горна Джумая заминали Мехмед Февзи паша и 8 генералщабни офицери, чиято задача била да укрепят границата[56]. По данни на солунския агент Атанас Шопов само между 24 и 30 септември по жп линиите и шосетата за Демирхисар поемат 12 батальона от Солун, Воден, Битоля, Велес и Гевгели, а за Неврокоп (дн. гр. Гоце Делчев) – 2 батальона от Драма[57]. На 29 септември търговският агент в Скопие Тодор Недков известява МВРИ, че по 1 табор от Тетово и Скопие се придвижват бързо през Солун за Серско и Неврокопско; очаква се свикването на илаветата (опълчението)[58]. На 28 октомври Т. Недков съобщава още, че маршал Русти паша е тръгнал от Щипска каза на инспекторска обиколка из вилаетите, съпроводен от комендантa на Скопския гарнизон Риза паша[59] и т.н.

В услуга на ВМ е и в. „Реформи“ на комитета Михайловски–Цончев. Наред с бележките на генерал Цончев и подробното хроникиране на въстанието вестникът помества и дописката на руския кореспондент Михаил Юркевич, подадена на 26 октомври от поста „Лисия“ при с. Бураново, за съсредоточаването на турската армия. М. Юркевич пише, че в Сяр, Мелник, Неврокоп, Струмица, Щип, Кочани, Крива паланка, Горна Джумая и Мехомия пребиват 2 пехотни дивизии с 48 оръдия и 2 кавалерийски полка. По протежение на границата между Родопите и Руен е образуван кордон от 50 роти пехота. Общата численост на аскера в посочените райони е около 15–16 000 души. В граничния участък западно от р. Струма са преброени 34 поста и 9 пикета с над 2000 души, или 34 роти. Зад тях, на разстояние от 0,5 до 2 км, стои резерв от 14 роти в селата Саса, Косевица, Луковица, Драмче, Габрово, Клисура, Дреново, Лисия и Кърджево. На трета линия, с дълбочина 6–7 км, са войските в Царево село – 2500 души, и в Горноджумайския гарнизон – 1 бригада, 1 пехотен полк, 1 ескадрон кавалерия и 4 батареи. В отсрещния участък от българска страна, дълъг 95 км, са разположени само 18 поста с 82-ма войници и 2-ма офицери. М. Юркевич заключава, че не слабата българска стража, а огромните военни ефективи на Османската империя трябва да се държат отговорни за четническите нахлувания. Крайният адресат на Юркевич са руските меродавни кръгове, които хвърлят вината за въстанието върху България. Ето защо можем да приемем, че приведените статистически данни за турските сили са съзнателно преувеличени, въпреки че в общи линии отразяват обективно действителността в Македония[60].

При това положение въстанието е обречено. Последният значим опит да се удържи силно стеснената „свободна територия“ в Горноджумайско (около с. Бистрица) е направен от отряда на генерал Ив. Цончев, който е ранен в сраженията на 19–20 октомври[61]. С боя в м. Семково, Разложко, на 26 октомври приключва инициативата на мичман Т. Саев, подпоручик Константин Настев и запасния унтерофицер Никола Лефтеров да пренесат въоръжените действия източно от Пирин[62]. Същия ден турските войски отхвърлят обратно към гра-

ницата и достигналия до с. Бистрица отряд на подполковник Ст. Николов, капитан Ал. Протогеров и поручик Любомир Стоенчев[63]. На 27 октомври при с. Липец, Кочанско, е отблъсната четата на Стефо Попгеоргиев, придвижваща се от Кюстендил към района на р. Брегалница[64]. Схватките с аскера продължават със затихващи темпове през ноември, когато най-сетне всичко свършва[65]. Едва тогава българската войска се намесва решително във възпирането на четите, изчерпали и бездруго нападателния си устрем. Дори и символичният край на въстаническата акция в Македония е сложен от армията на Княжество България. На 10 ноември войводата Стоимен (Чиме) Ангелов, който започва въстанието на 22 септември с екзекуцията на спахиите в с. Железница[66], е убит от пограничната стража заради отказа му да предаде оръжието си. Заповедта за стрелба срещу войводата е дадена от поручик Димитров и изпълнена от запасния подпоручик Гаврил Георгиев и няколко войници[67].

* * *

Горноджумайското въстание от 1902 г. откроява дълбоките противоречия между „военната" и „цивилната" страна на българската държавна политика по македонския въпрос в началото на XX в. Двете тенденции, налагани от княз Фердинанд и от д-р Ст. Данев, рефлектират различно върху отношението на военните и цивилните власти в Кюстендилски окръг към македоно-одринското движение. Армейските части в окръга изпълняват достойно задачата си да защитават границите на Княжеството от външни посегателства, съчетавайки воинския дълг с патриотичната, но нелегитимна подкрепа за въстаниците в Македония. Подготвено и ръководено от кадрови офицери, въстанието е обнадеждаващ боен изпит за предстоящата освободителна война въпреки сериозните слабости в планирането и провеждането му. Тази проверка ще бъде повторена още по-мащабно и доста по-успешно на следващата година с Илинденско-Преображенското въстание. През 1912–1913 г. балканските държави ще премерят силите си във въоръжения конфликт за наследството на Османската империя в Европа. Главоломното надиграване за престиж и слава между неотговорния монарх и отговорните правителства обаче довежда до поражение с параметрите на национална катастрофа, чието бреме се усеща от българската нация и днес.

Бележки

[1] *История* на българите 1878–1944 в документи. Т. I. Част първа. Съст. В. Георгиев, Ст. Трифонов. С., 1994, с. 240–241.

[2] *Резултати* от преброяване на населението в Княжество България на 31 декември 1900 год. Книга V. Окръг Кюстендил. С., 1903, Таблица I, с. 5, 9, 11, Таблица II, с. 12–27, Таблица III, с. 28–43.

[3] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 124, л. 121–122; *Систематически* сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по военното ведомство от 1877/1878

до 1-ий януари 1901г. Отдели I–VI. С., 1901, 95–111; *Списък* на Генералите, Щаб и Обер-Офицерите от Българската войска. Съставен към 1 март 1903 г. С., 1903, с. 347, 354–356, 36–365, 380–386, 405–407, 425–428, 446–449, 467–470; *Българска* военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. С., 1984, с. 306–310.

[4] *Списък* на Генералите..., с. 350, 353; *Пандев, К.* Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878–1903. С., 2000, с. 301–303; *Елдъров, Св.* Тайните офицерски братства в освободителните борби на Македония и Одринско 1897–1912. С., 2002, с. 77–81; *Същият.* Генерал Иван Цончев 1859–1910. Биография на два живота. С., 2003, с. 65–67, 90–92, 96–97, 114–115; *Петров, Т.* Социален състав на Върховния македоно-одрински комитет (1895–1903 г.). – Македонски преглед, 2006, кн. 1, с. 58–60, 66–67; *От София* до Костур. Освободителните борби на българите от Македония в спомени на дейци от Върховния македоно-одрински комитет. Съст. И. Бурилкова, Ц. Билярски. С., 2003, с. 19, 24; *Стоян Михайловски.* Страници от дневника на един мислител. Съст. И. Бурилкова, Л. Ванова, Ц. Билярски. С., 2005, с. 5–6.

[5] *Елдъров, Св.* Генерал Иван Цончев..., с. 99–101; *Същият.* Българските правителства и Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1896–1912 г.). – В: 100 години Вътрешна македоно-одринска революционна организация. С., 1994, с. 74; *Същият.* Болгарские правительства и Внутренняя македоно-одринская революционная организация (1896–1912 гг.). – В: Imagines mundi. Альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв. № 6. Балканика. Выпуск 1. Екатеринбург, 2008, с. 29–32; *Грънчаров, Ст.* България на прага на двадесетото столетие. С., 1986, с. 174 и сл.

[6] ЦДА, ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 13, л. 1–2; Реформи, бр. 29, 24 авг. 1901. С „Майското съглашение“ пограничните пунктове и канали са признати за собственост на ВМОРО, а оръжейните складове – за собственост на ВМОК (Вж. *Пандев, К.* Цит. съч., с. 298–300).

[7] ЦДА, ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 13, л. 3; а.е. 14, л. 1, 2; а.е. 18, л. 15–21, 71; *Георгиев, Г.* Помощни и конспиративни структури на Македоно-одринската организация в Кюстендилски окръг (1899–1901). – В: 100 години от Рилския конгрес на ВМОРО. История и съвременност. Сборник доклади от международна научна конференция, Благоевград, 29–30 септември 2005 г. Кюстендил, 2006, с. 83.

[8] ЦДА, ф. 1932 К, оп. 3, а.е. 248, л. 19–20; ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 32, л. 1–2; а.е. 33, л. 15–16; а.е. 34, л. 9; а.е. 36, л. 7–8, 9–10, 14–15; а.е. 39, л. 5, 7, 9, 10–11, 12–13; а.е. 41, л. 1, 2, 3, 3 а, 5, 4, 9, 36–37, 38, 47, 48, 49, 61, 62; НБКМ–БИА, ф. 224, оп. 1, а.е. 39, л. 7–8; *Материали* за историята на македонското освободително движение, кн. VII. С., 1927, с. 60–61, 87–90, 120–121, 123, 142–145, 168; кн. VIII. С., 1927, с. 30–32.

[9] НА–БАН, ф. 73 К, оп. 1, а.е. 1220, л. 1.

[10] ЦДА, ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 36, л. 17, 19–20, 23–24; а.е. 39, л. 10–11, 14–15, 18.

[11] ЦДА, ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1749, л. 31; ф. 321 К, оп. 1, а.е. 1536, л. 6–7.

[12] *Елдъров, Св.* Тайните офицерски братства..., с. 68–69.

[13] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 124, л. 36–37.

[14] НБКМ–БИА, ф. 224, оп. 1, а.е. 45, л. 13–16; *Елдъров, Св.* Тайните офицерски братства..., с. 78.

[15] ЦДА, ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1749, л. 117–118; *Пасков, Р.* Горноджумайското въстание 1902 година. – Военноисторически сборник, 1985, кн. 1, с. 16.

[16] *Пак там*, ф. 3 К, оп. 8, а.е. 295, л. 25–26; Реформи, бр. 12, 12 апр. 1902.

[17] ЦДА, ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 10, л. 1; а.е. 18, л. 79–82, 88–89, 109; а.е. 33, л. 2; а.е. 39, л. 3–4; *Материали...*, кн. VII, с. 61.

[18] ЦДА, ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1749, л. 235; ф. 321 к, оп. 1, а.е. 1536, л. 39–40.

[19] *Пак там*, ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 11, л. 1–2; а.е. 38, л. 15; *От София* до Костур..., с. 116 и сл.; *Пасков, Р.* Цит. съч., с. 19–23.

[20] ЦДА, ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 43, л. 20–21.

[21] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 126, л. 323–324.

[22] Реформи, бр. 24, 6 юли 1902.

[23] ЦДА, ф. 3 К, оп. 8, а.е. 300, л. 12–21.

[24] *Из архива* на Гоце Делчев. Задграничното представителство на ВМОРО в София до края на 1902 г. С., 2003, с. 237–239.

[25] *Пак там*, с. 296–297.

[26] *Пак там*, с. 303, 305.

[27] *Пак там*, с. 307–308.

[28] *Пак там*, с. 307.

[29] *Пак там*, с. 295.

[30] Симпатизантите на ВМОРО, или „централистите", се групират организационно около т.нар. ВМОК Станишев–Карайовов, докато по-силното крило на „върховистите" преизбира ВМОК Михайловски–Цончев.

[31] Рилски балкан (Дупница), бр. 5, 17 авг. 1902.

[32] ЦДА, ф. 3 К, оп. 8, а.е. 302, л. 53–54; ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 35, л. 16–17; а.е. 41, л. 22–23; Реформи (ВМОК Михайловски–Цончев), бр. 29, 24 авг. 1902; Рилски балкан, бр. 6, 25 авг. 1902; *Дървингов, П.* Моето време. Съст. Д. Минчев. С., 1996, с. 35–37; *Елдъров, Св.* Генерал Иван Цончев..., с. 107.

[33] ЦДА, ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 18, л. 23, 83–97; а.е. 26, л. 9–10, 11; НБКМ–БИА, ф. 224, оп. 1, а.е. 51, л. 82–83, 83а–83б, 84; Реформи (ВМОК Михайловски–Цончев), бр. 42, 28 дек. 1902; *Пасков, Р.* Цит. съч., 25–30; *Елдъров, Св.* Генерал Иван Цончев..., с. 107–112.

[34] Безобразно туркофилство. – Реформи, бр. 26, 20 юли 1902, с. 2.

[35] ЦДА, ф. 3 К, оп. 8, а.е. 302, л. 53–54; а.е. 385, л. 8; Рилски балкан, бр. 9–10, 28 септ. 1902.

[36] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 124, 97, 121–122, 123–124, 125–126.

[37] ЦДА, ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1746, л. 14, 16–17, 21–22, 43, 202, 212–213, 223–224, 226; а.е. 1749, л. 82, 83, 84, 106, 119, 120–121, 122–123, 128, 150–151, 170, 173–174, 182, 183, 188, 213, 216, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 234, 243–244, 245, 246, 290–291, 308; а.е. 1753, л. 1–2, 17, 23–24, 45–46, 87, 88, 98–100, 102, 107–109, 117, 120–121, 134–135, 136, 141–142, 195, 204–205, 206, 207; ф. 321 К, оп. 1, а.е. 1536, л. 112, 138–139, 143, 144, 145, 146, 147–148, 151, 152, 153; а.е. 1539, л. 70–73, 76, 80, 135; ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 124, л. 103–109, 173–174, 175–176, 179–180.

[38] ЦДА, ф. 3 К, оп. 8, а.е. 294, л. 25–26, 27; ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1746, л. 245–246; а.е. 1753, л. 59–60; ф. 321 К, оп. 1, а.е. 1539, л. 97–98; *Елдъров, Св.* Генерал Иван Цончев..., с. 106–107.

[39] За конвенцията вж. по-подробно: *Палангурски, М.* България в балканската политика на Русия (1899–1903). Велико Търново, 2005, с. 107–133 и посочената там литература.

[40] *Княжество* България и македонският въпрос. Протоколи от конгресите на Върховния македоно-одрински комитет 1895–1905. Съст. Ц. Билярски. С., 2002, с. 333–334.

[41] ЦДА, ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1746, л. 23–27.

[42] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 124, л. 207; *Из архива* на Гоце Делчев..., с. 276–277.

[43] ЦДА, ф. 3 К, оп. 8, а.е. 385, л. 8, 30; ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1753, л. 98–100, 101, 137, 147.

[44] ЦДА, ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1746, л. 226; ф. 321 К, оп. 1, а.е. 1539, л. 80.

[45] Изгрев (Кюстендил), бр. 31, 5 окт. 1902.

[46] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 124, л. 128, 129, 130.

[47] *Пак там*, л. 100, 101, 102; ЦДА, ф. 771 К, оп. 2, а.е. 62, л. 1–2; *Елдъров, Св.* Генерал Иван Цончев..., с. 109–110.

[48] Вж. рапортите в: ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 124.

[49] *Пак там*, л. 154–157; Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1992, с. 82.

[50] Реформи (ВМОК Михайловски–Цончев), бр. 44, 11 ян. 1903, с. 2–3. Първият от трудовете на П. Дървингов също излиза на части във в. „Реформи".

[51] *Георгиев, Г.* Македонските бежанци в Дупнишката околия. – Македонски преглед, 2002, кн. 1, с. 79–92.

[52] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 124, л. 132–133, 313.

[53] *Пак там*, л. 138–139.

[54] *Пак там*, л. 171–172.

[55] *Пак там*, а.е. 126, л. 218–219; ЦДА, ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1753, л. 19.

[56] ЦДА, ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1753, л. 86; ф. 321 К, оп. 1, а.е. 1539, л. 95–96, 121, 153.

[57] *Пак там*, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 1539, л. 102.

[58] *Пак там*, л. 99; ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1746, л. 243–244.

[59] *Пак там*, ф. 176 К, оп. 1, а.е. 1753, л. 95, 118; ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 126, л. 248.

[60] Реформи (ВМОК Михайловски–Цончев), бр. 38, 30 ноем. 1902.

[61] *Елдъров, Св.* Генерал Иван Цончев..., с. 111–112; *Пасков, Р.* Цит. съч., с. 29.

[62] ЦДА, ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 18, л. 99–102; Реформи (ВМОК Михайловски–Цончев), бр. 35, 7 ноем. 1902; бр. 43, 4 ян. 1903; *Македония* и Одринско (1893–1903). Мемоар на Вътрешната организация. [С.,] 1904, с. 91.

[63] *Македония* и Одринско..., с. 91.

[64] НБКМ–БИА, ф. 224, оп. 1, а.е. 43, л. 40–41, 75; а.е. 186, л. 65, 72; Струма (Кюстендил), бр. 12, 1 ноем. 1902.

[65] Реформи (ВМОК Михайловски-Цончев), бр. 36, 16 ноем. 1902; бр. 37, 23 ноем. 1902; бр. 38, 30 ноем. 1902; бр. 39, 17 дек. 1902; бр. 41, 21 дек. 1902; *Българска* военна история..., Т. 2, с. 339–340.

[66] ЦДА, ф. 1951 К, оп. 1, а.е. 18, л. 83–84.

[67] Реформи (ВМОК Михайловски–Цончев), бр. 36, 16 ноем. 1902.

ЯНЕ САНДАНСКИ: В СЯНКАТА НА МАКЕДОНИЗМА, ИЛИ ПОСМЪРТНАТА ДРАМА НА ЕДИН БЪЛГАРСКИ НАЦИОНАЛЕН РЕВОЛЮЦИОНЕР

Н.с. д-р Слави Славов

Основна задача на настоящото съобщение не е поредният опит за възвеличаване или отричане личността на войводата от ВМОРО Яне Иванов Сандански. Целта е по-скоро една своеобразна (за жалост поредна, но едва ли окончателна) реабилитация на серския войвода като български национален революционер. Осъзнавам, че това е почти непосилна задача. Ако популярната максима, че една лъжа, повтаряна сто пъти, се превръща в истина, не буди съмнение у никого, то в случая със Сандански като че ли е необходимо истината за неговото национално самосъзнание да бъде повтаряна сто пъти, за да бъде възприета действително като такава.

До средата на миналия век българската етническа принадлежност на Яне Сандански въпреки силно поляризираните оценки за него не е подлагана на съмнение от никого. Превръщането на серчани в „ортодоксални" македонисти се извършва едва след изграждането на Вардарска Македония като съставна част от комунистическа Югославия. Историографията на новоучредената съюзна република със столица Скопие възприема като политическа аксиома и започва да утвърждава наложената македонистична доктрина. За целта започват да се търсят и исторически аргументи, обосноваващи „раждането" на македонската нация. Съществен елемент от тях е постановката, че Серската група (или т.нар. левица във ВМОРО) се явява носител на новите идеи за отделно македонско национално съзнание на славянското население в Македония. Като македонски националисти в годините след Илинденско-Преображенското въстание серските дейци водят безкомпромисна борба срещу „великобългарските шовинисти" и „върховистката" част от Вътрешната организация – т.нар. десница. Тази концепция, макар и с известни различия в детайлите, застъпва цялата съвременна македонска (скопска) историография[1].

В края на 40-те–началото на 50-те години вследствие рязко изменената политическа конюнктура в България – налагането под съветски натиск на югославското разбиране за Македонския въпрос – в българската историография също се появяват подобни изследвания. В тях серчани са обявявани за истинските и единствени изразители на идеите на ВМОРО, а ръководителите на умереното течение (десницата) – за „вътрешни върховисти'' и поддръжници на „великобългарския шовинизъм''[2].

През последвалите десетилетия с коригирането на българската партийна (респ. държавна) политика по македонския въпрос родната историография постепенно се връща на научни позиции. И през този период дейността на левицата във ВМОРО, в която се търсят съвременни на комунистическата епо-

ха политически аналогии, продължава да е приоритетен проблем. Личността на Яне Сандански като безспорен лидер на серчани предизвиква обясним интерес. Налага се една идеализирана представа за „Пиринския цар", като неговите социални инициативи и връзки със социалистическото движение се преекспонират и надценяват[3]. Въпреки тези слабости историографията от този период притежава едно изключително важно и трудноопоримо достойнство – тя категорично разглежда Сандански като български национален революционер. Този период дава и най-сериозното изследване на живота и дейността на серския войвода, за което са валидни всички горепосочени характеристики[4].

Колкото и да е абсурдно, след политическите промени в България от края на 80-те години, този път от диаметрално противоположни позиции, в българската историография донякъде успя да се наложи подобна на македонистката теза за личността и дейността на Сандански. Водени от благородния стремеж да се реабилитират някои „неудобни" за комунистическия режим македонски дейци, отделни изследователи представиха серския войвода твърде повърхностно, едностранчиво и в изключително негативен план[5]. Сандански бе заклеймен като национален предател, нихилист и единствено отговорен за разцеплението и братоубийствата във ВМОРО. Все в този контекст, някак алюзорно, сандански бе поставен в лоното на наложената много по-късно от Комунистическия интернационал (Коминтерн) теза за отделна македонска нация[6]. (Тук би следвало да се отбележи само, че официалното възприемане на македонизма от Коминтерна става едва през 1934 г., т.е. близо двайсет години след убийството на Сандански и при коренно изменени обществено-политически условия както в национален, така и в балкански, и общоевропейски мащаб.)

През последните години в българската историческа наука се наблюдава стремеж към една по-спокойна, задълбочена и обективна оценка за живота и делото на Сандански. Израз на тази тенденция е и публикуването на по-голямата част от документалното наследство на дейците от Серския революционен окръг[7]. Все още обаче в научните среди въпросът за националното поведение на Сандански като че ли не е решен окончателно и продължава да е „висящ".

В своите твърдения за македонския национален характер на левицата във ВМОРО скопските историци избягват да се позовават на документалното наследство на Яне Сандански и неговите привърженици или го правят крайно тенденциозно. Този факт едва ли е случаен. Цялата документация, оставена от дейците на Серския революционен окръг (а тя е на книжовен български език), включително и тази, насочена директно срещу политиката на официална България, недвусмислено свидетелства за тяхното българско национално самосъзнание. Дори и в т.нар. Първо открито писмо, публикувано непосредствено след убийството на Гарванов и Сарафов (1907 г.), изпълнено с остри и тенденциозни обвинения срещу българската държава и поради това често цитирано от скопските историци в подкрепа на тяхното становище, привържениците на Сандански не пропускат да отбележат националната си принадлежност. Серчани категорично отхвърлят обвиненията в антибъл-

гаризъм, като декларират, че са истинските защитници на „българския елемент'' в Македония[8].

И по-късно, в дните на най-голяма еуфория по време на Младотурската революция от 1908 г., в отпечатания Манифест към всичките народности в империята Сандански използва обръщението „сънародници" единствено за българското население, а със „съотечественици" визира всички останали народности в Турция[9]. Впоследствие въпреки декларираната съпричастност към общата политика на младотурците серските ръководители продължават ясно да изявяват националната си принадлежност. Примерите за това са много, но е достатъчно да се посочи, че чл. 1 от Правилника на учредената от санданистите през 1909 г. Народна федеративна партия (българска секция) гласи, че в нея може да членува „всеки българин", който възприема нейната програма[10].

Македонските историци явно пренебрегват и твърде смущаващия факт, че поне половината от най-близките съратници на Сандански, в това число и членовете на Серския окръжен комитет, дори не са родени в Македония. Те трудно биха могли да се нарекат македонски националисти, защото по критериите на скопската историография са етнически „бугари". Такива са войводите Чудомир Кантарджиев от Сливен, Александър Буйнов от Шумен, Тодор Паница (екзекуторът на Иван Гарванов и Борис Сарафов) от Оряхово (в Северна България), Павел Делирадев (един от най-ярките идеолози на санданистите в следилинденския и „хуриетския" период) от Панагюрище. Сред идейните вдъхновители на Сандански най-значимата личност, родена в Македония, е Димо Хаджидимов. Подобно на по-голямата част от дейците на левицата обаче Хаджидимов прекарва почти целия си съзнателен живот в свободна България. Неговата забележителна разностранна дейност е от такова естество, че той в еднаква степен е идеолог и на македоно-одринското, и на българското социалистическо (впоследствие комунистическо) движение.

В българските поверителни доклади от това време въпреки негативното отношение към серчани тяхната национална принадлежност никога не е подлагана на съмнение. В обобщителния доклад от 1906 г. на Второ политическо отделение от Външно министерство, занимаващо се с македонския въпрос, левичарите иронично и с известна доза снизходителност са наречени „пилета от софийските социалистически гнезда"[11].

Сръбските дипломатически представители в София и сръбското външно министерство също са наясно с националното самосъзнание на Сандански и неговите привърженици. Несъмнено управляващите в Сърбия проявяват подчертан интерес към серчани, но не защото ги считат за борци за някаква имагинерна македонска национална еманципация. Причината е, че серските дейци са се конфронтирали с българското правителство и с Фердинанд и на тази база се разчита да се задълбочи разделението в българското революционно движение[12].

Противниците на Сандански във Вътрешната организация също не поставят под съмнение неговата национална принадлежност. Това обстоятелство е твърде сериозен индикатор, тъй като е всеизвестно, че на враговете по

правило се приписват всички възможни и невъзможни грехове. По време на Кюстендилския конгрес на ВМОРО от 1908 г., когато серските ръководители, като убийци на Иван Гарванов и Борис Сарафов, на практика са осъдени на смърт, присъстващите делегати наричат Сандански „главорез", „убиец", в приетата резолюция го обвиняват, че се стреми да се наложи чрез репресии над цялата Организация, както и за „безпощадния терор, който упражнява в Серския окръг спрямо беззащитните селяни", но в обвиненията липсва и намек за някакъв македонски национализъм, приписван на серския войвода десетилетия по-късно[13].

Самият Сандански, макар и роден в Македония, израства в Дупница – в пределите на свободна България, и в много отношения е продукт на българския политически живот. Той се издига в йерархията на местната администрация, като съчетава политическите си предпочитания към Либералната партия на д-р Васил Радославов с активна дейност в македонското дружество в града, клон на Македоно-одринската организация в Княжеството[14]. И впоследствие като войвода на ВМОРО в Мелнишко Сандански често преминава в свободна България, подпомаган от широка мрежа привърженици по всички нива на администрацията в приграничните райони на Кюстендилски окръг и преди всичко в Дупнишка околия.

Жестокостта на Сандански, в това число и към неговите сънародници, също има своето обяснение и не бива да се смесва с наличието у него на някакво „особено" самосъзнание. Поначало всяка революционна идеология (класова или национална) налага свои специфични ценности, сред които стойността на човешкия живот далеч не е сред най-важните. В този смисъл Сандански е стриктен и праволинеен революционер. През целия си професионален революционен път чрез воля, фанатизъм, а на моменти и жестокост по критериите на традиционния морал (или твърдост – по тези на революционния), той отстоява и налага идеите, които в дадения момент счита за единствено правилни. В крайна сметка основното, което действително отличава дейците от Серски окръг, си остава прилагането на революционния терор в мащаби, значително по-големи от тези, утвърдени негласно като стандарти от практиката на ВМОРО.

Серските дейци са сред най-енергичните, но далеч и не единствените носители на идеята за политическия сепаратизъм, която в най-синтезиран вид проповядва, че Македония трябва да се оформи като самостоятелен политически субект, най-често в рамките на бъдещата Балканска федерация. Сред привържениците на тази идея има и дейци от десницата във ВМОРО, за които македонската историография не оспорва, че се чувстват българи.

Въпреки декларативната фразеология на техните идеолози серчани не са и сред най-праволинейните интернационалисти[15]. Действията им, макар и мотивирани с липсата на лоялност към Вътрешната организация, често носят характера на твърд български националистичен курс. До голяма степен това е обективно обусловено от етнорелигиозните особености на Серски революционен окръг. Патриаршисткото (гръцко и гръкоманско) население,

преобладаващо в градските центрове и южните околии на окръга, често остава пасивно или дори враждебно към идеите на ВМОРО. Това обстоятелство предизвиква ответни репресии, достигащи понякога до необосновано големи мащаби[16].

Несъмнено управляващите в България изпитват недоверие, а впоследствие и неприязън към дейността на серчани. Това отношение е продиктувано преди всичко от факта, че левичарите са разглеждани като носители на анархията, терора и на антимонархическите настроения в македоно-одринското движение. Опасенията на водещите политически фактори са преди всичко за държавно-политическата система на страната. Въпреки това до деня на екзекуцията на Сарафов и Гарванов през 1907 г. Сандански и неговите привърженици безпрепятствено пребивават и развиват своята дейност на територията на България.

Събитието, което драстично променя правителственото отношение към серчани, не са изповядваните от тях не особено ясни идеи (и още по-малко някакви наченки на македонизъм), а екзекуцията на задграничните представители на ВМОРО Иван Гарванов и Борис Сарафов на 28 ноември 1907 г. Двойното убийство не само прави разцеплението във Вътрешната организация непреодолимо, но и създава пропаст в отношенията между серчани и българската държава. Членовете на Серския окръжен комитет, подписали смъртната присъда, са поставени извън законите на Княжеството. Това положение се запазва и през следващите няколко години, във времето на Младотурската революция или т.нар. Хуриет. Показателен е фактът, че в повечето доклади от това време серчани са наричани „групата на Сандански", а названието „Вътрешна организация" се използва за означаване на умереното крило (десницата) във ВМОРО. Но дори и в най-язвителните епитети, използвани за серските дейци, с които се визира тяхното ренегатство и сътрудничество с младотурците (като „помаци", „помашка партия" и др.), съдържащи се в поверителната документация, прозират българските им етнически корени, а не изявата им като „македонци".

Всъщност след провъзгласяването на Хуриета, използвайки умело връзките си с младотурците, Сандански запазва четническия институт, оръжието и боеспособността на селската милиция в своя район. Поверителните доклади на гръцките консули в Серес от началото на 1909 г. очертават една твърде различна от общоприетите представи картина, като същевременно са поредно доказателство за българската принадлежност на Сандански. В докладите се констатира с безпокойство, че въпреки провъзгласяването на конституционния режим и разпускането на всички въоръжени формирования в Македония българските чети в северната част на Серски санджак продължавали да съществуват, а Организацията не е преустановила събирането на данъци от населението. Основната теза, към която се придържат гръцките дипломатически представители, е тази, че антагонизмът между серчани и българската държава е привиден. Макар и повлияни от социалистическите интернационални идеи, войводите от ВМОРО провеждали агитация сред населението в

изцяло националистически дух, подготвяйки го за неизбежната война, която България ще започне за освобождение на своите сънародници[17].

Постепенно след 1908 г. управляващите в България започват да смекчават, а впоследствие и да коригират своята позиция към серчани. Този факт не е случаен. Сред част от политическите и дипломатическите среди постепенно се налага убеждението, че в името на българските национални интереси Яне Сандански трябва да бъде амнистиран[18]. Вероятно тези съображения са подсилени и от стратегическото положение, което заема Серският революционен окръг в бъдещата война срещу Турция. Самият Сандански също променя или по-скоро прави по-ясна позицията си към българската държава. Още през май 1910 г. от Солунското генерално консулство пристига поверителната информация, че по личните му уверения „при една евентуална война между нас и Турция Сандански е на наша страна“[19].

Тежък удар върху тезата за македонистките възгледи на Сандански е неговото поведение по време на Балканските войни. Серският войвода оказва активно и изключително ценно съдействие на настъплението на българските войски (Седма Рилска дивизия) през есента на 1912 г. Впоследствие в навечерието на Междусъюзническата война той е изпратен от българското правителство да преговаря с албанските политически фактори за съвместни действия срещу сърби и гърци в Македония[20].

Бихме могли само да гадаем дали Сандански (ако беше оцелял в кървавите братоубийствени междуособици) би се превърнал в съзнателен македонист. Моето лично убеждение е, че това е по-малката вероятност. Внимателното вглеждане в идейната еволюция на македонските дейци през последвалите десетилетия показва, че границата между политическия сепаратизъм (схващането за Македония като самостоятелна или независима държавна единица) и националното предателство не е толкова тънка. Твърде малко дейци, дори от левицата във ВМОРО/ВМРО, възприемат трайно и искрено македонистката доктрина с откровен сърбокомунистически привкус. По ирония на съдбата най-значимата фигура от тези кадри, която свързва идейно, а и материално съдбата си с македонизма и Титова Югославия, е личният противник на Сандански (макар и негов съпартиец от Народнофедеративната партия) Димитър Влахов.

Използването на личността и делото на Яне Сандански за целите на една политическа доктрина, каквато е македонизмът, започва няколко десетилетия след неговата смърт – с оформянето на Вардарска Македония като федеративна единица в рамките на Титова Югославия. Като изходна база за обосноваване на абсурдната теза, че серчани отстояват идеите за национално обособяване на „македонците“, се ползва острата конфронтация на Серската група с българските държавни институции (правителство и монарх) през определен исторически период. Отъждествяването на санданизма с македонизма е дълбоко погрешно и не издържа никаква реална аргументация. Санданизмът е фракция в българското националноосвободително движение, докато македонистичната доктрина, макар и претърпяла няколко трансформации през от-

делните политически епохи, възниква извън българските етнически граници и се опира на антибългаризма като свой основен структурен елемент.

Въпросът за войводата от ВМОРО Яне Сандански следва да е вътрешен въпрос за българската историческа наука, а не предмет на спорове за неговата национална принадлежност с колегите от Скопие. Влизането в полемика е не само нежелателно, но и безсмислено и със сигурност безрезултатно от научна гледна точка, предвид тенденцията от последните години към „македонизиране" на революционни дейци, квалифицирани до този момент като „бугарски агенти"[21]. Дали е приемано или не, противоречивото наследство, завещано ни от Яне Сандански, представлява неизличима част от историята на македоно-одринското революционно освободително движение, от борбата на македонските българи за свобода и в по-широк план – част от българската национална история.

Бележки

[1] Като примери в това отношение биха могли да се посочат: *Димевски, Сл.* Македонското национално-ослободително движенье и Егзархијата (1893–1912). Скопје, 1963; *Пандевски, М.* Внатрешната македонска револуционерна организација и неоврховизмот (1904–1908). Скопје, 1983; *Същият.* Јане Сандански. Битола, 1988; *Тодоровски. Гл.* Национално-революционерните борби на македонскиот народ 1876–1912. Скопје. 1968; *Ив. Катарџиев.* Серскиот округ од Кресненското востание до Младотурската револуциа. Национално-политички борби. Скопје, 1968; Сто години од формирането на ВМРО: сто години революционерна традиција. Скопје, 1993.

[2] *Кьосев. Д.* Борбите на македонския народ за освобождение. С., 1952; *Същият.* История на македонското националноревлюционно движение. С., 1954.

[3] *Анастасов, Ю.* Яне Сандански. С., 1966; *Кастелов, Б.* Димо Хаджидимов – живот и дело. С., 1971; *Палешутски, К.* Яне Сандански. Благоевград, 1982. Гравитирането на социалисти около Сандански е безспорен факт, но самият той, макар и с изострено социално чувство и с афинитет към преобразованията в тази сфера, не е социалист. Любопитното в случая е, че докато в София основният идеолог на серчани е теснят социалист Димо Хаджидимов, в непосредственото обкръжение на серския войвода преобладават широки социалисти и анархолиберали, заклеймявани от марксистката историография като „опортюнисти". И едните, и другите обаче са български социалисти, които периодично активизират дейността си ту в македоно-одринското движение, ту в българския политически живот.

[4] *Макдермот, М.* За свобода и съвършенство. С., 1987.

[5] *Пасков, Р.* Убийството на поручик Б. Сарафов. – Военноисторически сборник, 1996, кн. 2, 37–52. *Същият.* Борис Сарафов (1872–1907). Биография. С., 1996.

[6] *Пак там*, 264–265.

[7] Яне Сандански. Спомени. С., 2007. Съст. Ц. Билярски и И. Бурилкова.

[8] Македонската революционна организация и българските правителства. С., 1908, с. 5.

[9] ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а. е. 1813, л. 341.

[10] *Георгиев, В., Ст. Трифонов.* История на българите в документи 1878–1944. Т. 1. Ч. 2. С., 1996, с. 534.

[11] *Михов, М.* Един рапорт на Второ политическо отделение при Министерството на външните работи и изповеданията по македонския въпрос (1906). – Македонски преглед, № 2, 1998, с. 135.

[12] *Тодоровски, Гл.* Јане Сандански низ документи од српски извори (1908–1910). – Гласник, 1972, бр. 3, 110–113.

[13] *Пърличев, К.* Кюстендилският конгрес на ВМРО 1908 г. С., 2001, 95–100, 183.

[14] *Георгиев, Г.* Непубликувани документи за дейността на Яне Сандански в Дупница. – Македонски преглед, 2005, кн. 2, 41–43.

[15] Във връзка с провеждането на Серския окръжен конгрес от 1906 г. един от неговите участници определя възгледите на Сандански така: „Сам националист, Яне Сандански бе обиколен от разни лявомислещи, които искаха да насаждат разни идеи на чужда и безплодна почва". – *Караджов, И.* Един окръжен конгрес на ВМРО в 1906 г. – Илюстрация Илинден, 1929, кн. 3, с. 15; По време на заседанията на Кюстендилския конгрес от 1908 г. войводата Васил Чекаларов отбелязва: „Интернационализмът, доколкото е възможно, е бил прилаган много по-рано другаде, когато Сандански нищо не е направил в това отношение". Вж. *Пърличев, К.* Кюстендилският конгрес на ВМРО 1908 г. С., 2001, с. 96.

[16] В личните си спомени близкият до серчани войвода Андон Лазов–Кьосето описва случай, в който Сандански обложил с данък гръцкото население на Мелник. Отказът исканата сума да бъде изплатена предизвикал жестоки наказателни действия, насочени към абсолютно невинни хора – избиването на цели групи наемни работници. – НБКМ–БИА, кол. № 42, а.е. 68, л. 125–127.

[17] Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, 116–118, 549–552.

[18] Тази позиция застъпват солунският генерален консул Атанас Шопов, екзарх Йосиф I, лидерът на Прогресивнолибералната партия д-р Стоян Данев и др.

[19] ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1703, л. 5.

[20] *Макдермот, М.* Цит. съч., 383–394.

[21] Интересното е, че в групата на „новите" македонски революционери все почесто попада и поручик Борис Сарафов, най-известната жертва на Сандански.

АЛЕКСАНДЪР МУТАФОВ – МЕЖДУ МОРЕТО, ДУПНИЦА, ВОЕННИТЕ МИТАРСТВА И ИЗЛОЖБИТЕ*

Ст.н.с. д-р Румен Караганев

Вероятно само Фортуна е в състояние да се намеси тъй, че по някакъв начин да могат да се съчетаят наглед несъвместими географски посоки – изток и запад, или морето и Дупница. Динамиката на историческото време и непредвидимите житейски ситуации бележат съпътстващите по-трайни или по-мимолетни, по-далечни или по-близки дестинации. Като начало – Шумен, Варна, Торино, Мюнхен, София, разбира се, Дупница, Лиеж, по-късно – Пилзен, Прага, Кладно, Созопол, Берлин, Будапеща. Обаче между тях – Кочани, Димотика, р. Марица, Шаркьой, Кубадин, Жижила, отново Кочани, с. Черна, р. Черна, Завоят на Черна... Целият този географски поменик жалонира извървения житейски и творчески път от художника Александър Мутафов.

Той е роден през знаменателната 1878 г. в Шумен. Баща му е занаятчия, свободолюбиво настроена личност, посветил редица години на освободителната кауза в битността си на член на Шуменския революционен комитет. Неудовлетворителните крайни резултати на „великото дело" предопределят следващото поколение – т.е. Александър да допринесе към започнатото от баща му. В самото начало на 80-те години семейство Мутафови се установяват във Варна. Още от малък Александър упорито рисува, през годините развива дарбата си до степен, че към края на ученичеството си да взема уроци при титулуваните Ан. Митов и Н. Павлович. През 1899 г. младежът завършва гимназия и още същата година заминава за Торино. Там се записва за студент по живопис в Академия „Албертина" в класа на проф. Дж. Гросо. След тригодишно обучение при този известен с преподавателските умения италианец Александър Мутафов се премества в „северната Мека" на пластичните изкуства – Мюнхен. Настоятел му е известният тогава в Германия проф. Лео фон Льофц. След едногодишен престой в баварската столица школуваният вече талант приключва със студентския си период. Младият художник се завръща във Варна, където устройва първата си камерна изложба. Той представя етюди от периода на обучението си заедно с новите крайморски пейзажи и сюжети от битието на хора от пристанището. През следващата 1905 г. му се предоставя великолепната възможност по-продължително време да престои в Лиеж. Мутафов е ангажиран с декорирането на българския павилион на международното изложение в този белгийски град, като заедно с това събира впечатления и трупа опит.

През 1906 г. Александър Мутафов се оженва за учителката от Дупница Невена Масленкова и така трайно свързва живота и творчеството си с града.

---

* Поради специфичния характер на ползваните източници и литература и невъзможността част от тях да бъдат пунктуално цитирани по страници и др. се прецени за по-удачно накрая да се предложи списък с тези заглавия.

В продължение на пет години художникът всеотдайно обучава дупнишките ученици на рисувателни умения. В творбите му от този период (главно моливни ескизи) могат да се разпознаят конкретни градски улици, джамията, реката, мостовете, отделни сгради, друмища, воденици и др. Към част от тези мотиви той се връща към средата на 20-те години, но вече изпълнени с маслени бои.

Семейство Мутафови през 1910 г. се установява в София, като Александър е назначен за учител по рисуване в III мъжка гимназия. Междувременно в края на първото десетилетие на XX в. художникът има изключително успешни участия в международни изложби в Загреб и Мюнхен, биеналето във Венеция (1910 г.), а също в Белград и Любляна.

Балканските войни за Александър Мутафов са съдбовни с това, че настъпват по-добри времена за започнатото от баща му дело, а също се явява възможността да стане съпричастен на каузата, в която дупничани влагат особено много страст и енергия. Очевидно воден от тези мотиви, художникът се записва като доброволец в редиците на Македоно-Одринското опълчение. По този начин той изпитва съвсем непосредствено както чувството на окрилящa радост, тъй и на безмерна покруса. Откъсването за повече от година от преките професионални занимания не се отразява по негативен начин на присъщия му творчески ритъм. През 1914 г. Мутафов открива първата си голяма самостоятелна изложба в престижната тогава Тръпкова галерия в София.

През следващата 1915 г. творецът отново е във войсковите редици, този път като военен художник при 4-та Преславска дивизия. С това си назначение Мутафов става „хронист“ на битките, които води българската армия в Добруджа. След известно време успява да получи разрешение да се установи сред моряците от черноморския боен флот. Благодарение на целеустремени професионални усилия сравнително скоро стана възможно разкриването на този цикъл от рисунки. Сюжетите им обикновено са свързани с ежедневието на моряците – „Каюткомпания в миноносец“, „Пренасяне на въглища в миноносците“ и др. Александър Мутафов също успява да „документира“ с молив, въглен и креда някои характерни моменти от водените бойни действия на фронта в Македония. Твърде проникновени са и работите му, отнасящи се до финала на войната – серията „Из демобилизацията“. Към военните мотиви той се връща в началото на 20-те години, но вече изпълнени с маслени бои и в значително по-обемни формати. Художникът смята, че в депата на Военноисторическия музей би следвало да се съхраняват над 120 негови произведения.

От 1920 до 1932 г. Александър Мутафов преподава в Художествената академия конструктивна и практическа перспектива. Впрочем междувоенният период е най-плодотворен за него – прави няколко самостоятелни изложби в страната и печели редица престижни национални и международни награди. Съвсем определено доминантата в творчеството му става маринизмът и като такъв се възприема от почитатели и критика. Следва да се отбележи също, че макар сравнително и по-малобройни, но твърде успешни са работите му в областта на портрета. Картините на Александър Мутафов се

откупуват от държавни и общински институции, банки, частни лица и колекционери. Негови платна стават притежание на известния финансист Марко Рясков, дългогодишния германски пълномощен министър в София Рюмелин, няколко са в царската колекция и десетки в чужбина. Съвсем естествено идва и признанието – 1936 г. Мутафов на юбилейната обща художествена изложба печели държавната награда, а след година на международното художествено изложение в Париж получава сребърен медал със съответната парична премия. Убедителната, класически преминалата и относително спокойната кариера на Александър Мутафов до средата на 40-те години без съмнение ярко онагледява широките възможности за изява и уверено функциониращите институции и законодателство в България в сферата на културата през първата половина на XX век. От там насетне чрез грубия диктат и устремното нахлуване на ограничителните правила над свободомислещите започват да тегнат фалшът, принудата и мимикрията. В тази мракобесна обстановка Александър Мутафов остава относително незасегнат по причина, че основният му цензор твърде много ценял дарованието му и творческите му постижения. Но пък за да откупи спокойствието си, художникът бива принуден да дари на новите властници ателието си в Созопол и да се раздели с някои свои съкровени произведения. Александър Мутафов напуска този свят в края на 1957 г., а интересът към неговите произведения си остава неизменен. Дори във времената, когато е нямало реален художествен пазар, от хипертрофиралите му форми се подразбира, че картините на талантливия художник не променят ценностната си характеристика, а да не говорим за съвременността със сериозните парични стойности на неговите творения.

* * *

Национална художествена галерия – Арх. А-1. Личен формуляр към досието на художника Александър Н. Мутафов.

Александър Мутафов. Ново постъпление. Рисунки, пастели, акварели. Графичният архив на Александър Мутафов. (Постъпление 1993–1994 г.). Автор: Доротея Соколова. Притурка – каталог на откупената през 1993 г. сбирка. Реализирана изложба 23.III.1995–23.IV.1995 г. Автор: Доротея Соколова.

ЦДА, ф. 177к, оп. 1, а.е. 266, л. 77.

Протич, Андрей. 50 години българско изкуство. Т. 2. С., 1934.

Божков, Атанас. Александър Мутафов. Монография. С., 1954.

БОЙНАТА ДЕЙНОСТ НА 22-РИ ПЕХОТЕН ТРАКИЙСКИ ПОЛК ПРЕЗ БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ 1912–1913 г.

Борислав Дичев

Създаването на Балканския съюз и обявената война на Османската империя (5.X.1912 г.*) представляват връх във вековните борби на балканските народи за национална независимост. За България Балканската война от 1912/1913 г. представлява логичен исторически развой в борбата на българите от Мизия, Тракия и Македония за национално освобождение и обединение. Със започването на тази освободителна война срещу вековния османски поробител населението в Македония и Тракия се надява на победоносен финал на борбите, останали завинаги в летописите на историята ни като върховна саможертва на един народ в устрема му към свободата – Кресненско-Разложкото въстание (1878 г.), Горноджумайското въстание (1902 г.), епопеята на Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.).

Съгласно договореностите, постигнати между главните щабове на съюзните държави (България, Сърбия, Гърция и Черна гора), за главен театър на военните действия се определя Източна Тракия, където са съсредоточени главните сили на турската армия. Срещу тях се насочва и основната част на българската армия. Трябва да се отбележи, че българското главно командване изоставя първоначалната идея за определянето на Македония като главен театър на бойните действия. Това правилно от военна гледна точка решение има обаче съдбоносни политически последици за българските национални цели във войната – във Вардарска и Егейска Македония действат изцяло сръбски и гръцки войски, които, заели по-голямата част от тези територии, впоследствие отказват да отстъпят принадлежащата по договорите „безспорна зона" на България.

На Македонския операционен театър действа само една българска дивизия – 7-а пехотна Рилска дивизия в увеличен състав – 46 000 души. На тази дивизия, чиято бойна дейност остава все още ненапълно изследвана, се пада освободителната мисия в похода за освобождението на братята роби оттатък Рила и Пирин.

Като съставна част от 7-а пех. Рилска дивизия 22-ри пехотен Тракийски полк заема водещо място сред бойните единици на дивизията със своята подготовка и боеспособност. От средите на полка израстват бъдещите висши командири и строители на българската войска като полк. Сава Савов[1] – командир на полка по време на Балканските войни 1912/1913 г., стигнал впоследствие до най-високия тогава чин в българската армия – генерал от пехотата, бъдещите генерали, тогава ротни и взводни командири – Георги Тановски[2], Захари Доспевски, Найден Андреев. По време на Калиманските

* Датите са по стар стил.

боеве през Междусъюзническата война, известни като „Втората българска Шипка“, с 22-ри пех. Тракийски полк свързва завинаги името си генерал Владимир Заимов[3] – тогава поручик, командир на батарея – израсъл като виден строител на българската артилерия и ръководен деец на Военния съюз.

22-ри пех. Тракийски полк е формиран с Указ № 11/11.02.1889 г.[4] на княз Фердинанд. Той е един от 24-те полка, създадени по силата на този указ. За негова основа служат части със славни бойни традиции от Сръбско-българската война 1885 г. – 3-та хасковска и 9-а Харманлийска дружина, взели участие в решителните боеве при Сливница, Драгоман, Цариброд и Пирот. Първоначално полкът е на гарнизон в гр. Хасково и е в състава на 2-ра пех. Тракийска дивизия.

В края на 1903 г. с указ № 88 от 31 декември с.г.[5] на княз Фердинанд се създават 3 нови пехотни дивизии към съществуващите дотогава шест такива. Това са 7-а Рилска, 8-а Тунджанска и 9-а Плевенска. По силата на този указ 22-ри пех. Тракийски полк е изваден от 2-ра пех. Тракийска дивизия и влиза в състава на 7-а пех. Рилска дивизия. След кратък престой на гарнизон в гр. Пазарджик, на 31 май 1904 г. полкът пристига в новия си гарнизон – гр. Самоков.

Обявената на 17.IX.1912 г. обща мобилизация е посрещната с небивал ентусиазъм от населението на гр. Самоков и района. Още в първите дни на мобилизацията всички запасни чинове се явяват в частите си. Полкът достига численост 54 офицери и 7987 войници. От 22-ри пех. Тракийски полк се отделят части за създаването на два нови полка – 49-и и 50-и, като полкът остава в състав 34 офицери и 4567 войници. В навечерието на войната списъчният състав на 22-ри Тракийски полк наброява 57 офицери и 4956 войници. Командир на 7-а пех. Рилска дивизия е генерал-майор Георги Тодоров[6].

Съсредоточаването на полка се извършва в района на Кадин мост, където се установяват и частите на 14-ти пехотен Македонски полк – гр. Дупница. Двата полка получават бойна задача за съвместно завземане на Царево село (дн. гр. Делчево в Република Македония). В навечерието на обявяването на войната командването на 7-а пех. Рилска дивизия взема решение за започване на бойните действия един час по-рано от определения за началото им (5.X.1912 г., 7 часа сутринта). Нещо повече – части от 22-ри Тракийски и 14-ти Македонски полк още в 5 часа сутринта заедно с пограничните части отхвърлят изненаданите турски погранични заслони и същия ден до обяд завладяват Царево село. Още в първия ден на войната частите на 49-и и 50-и полк освобождават гр. Горна Джумая (дн. Благоевград). Тези действия на 7-а Рилска дивизия създават благоприятни условия за по-нататъшното успешно развитие на бойните действия на дивизията.

В оперативно отношение 7-а Рилска дивизия е в състава на 2-ра сръбска армия под командването на генерал Степанович. Това положение на единствената българска войскова единица, действаща на Македонския театър на военните действия, има неблагоприятни последствия за българските национални цели, тъй като както става ясно по-нататък, сръбското командване се стреми по всякакъв начин да забави и да не допусне частите на 7-а Рилска дивизия по долината на р. Вардар.

В следващите дни на войната 22-ри Тракийски полк и 14-ти Македонски полк завземат градовете Берово и Пехчево в момент, когато турският башибозук започва палежи и кланета над българското население в тези градове. Части от 22-ри Тракийски полк вземат участие в освобождаването на градовете Щип и Кочани, улеснявайки по този начин движението на лявото крило на 2-ра сръбска армия. По същото време 2-ра дружина от полка се явява във фланг на укрепилите се при с. Крупник турски войски и спомага за атаката на 49-и и 50-и пех. полк за изтласкването на турските части от Кресненското дефиле.

От този момент нататък става очевиден стремежът на сръбското командване да спре придвижването на българските войски не само по долината на р. Вардар, но и по р. Струма. От щаба на 2-ра сръбска армия заповядват вместо преследване на разбития и дезорганизиран противник преминаване към отбрана[7]. Разбрало неискрените стремежи на сръбските съюзници, Главното командуване на българската армия започва да издава директни заповеди до 7-а Рилска дивизия. Съгласно тези заповеди дивизията с усилен марш на юг трябва да се спусне по долината на р. Струма към Рупелското дефиле и към гр. Струмица, да завладее гр. Демир Хисар, след което да се отправи незабавно към Солун. В решителните действия за изтласкване на турските войски от Рупелското дефиле и Серското поле 22-ри Тракийски полк подпомага усилията на 3-та бригада от дивизията. Благодарение на инициативността и храбростта на командира на 7-а рота от 22-ри Тракийски полк поручик Георги Тановски войниците от тази рота завладяват жп мост на р. Струма, с което прекъсват жп линията между Цариград и Солун и правят възможно преминаването на частите на дивизията заедно с артилерията по моста.

Действията на 7-а Рилска дивизия имат не само огромно военно, но и политическо значение. В заетите от дивизията райони трябва да се установи местна власт, да се запази редът и защити животът, имотът и честта на завареното население – християнско и иноверно. В дейността си 7-а Рилска дивизия получава неоценима помощ от четите на ВМОРО, които разузнават за движението на турските войски, извършват партизански действия в тила им, установяват временни местни органи на властта до поемането ѝ от българските войски, помагат за продоволственото снабдяване на частите от дивизията. В районите на Мелник и Неврокоп действуват четите на Яне Сандански, Пейо Яворов, в Малешевията – на Ефрем Чучков, в Кукушко – на Тодор Александров[8]. Това са само част от имената на войводите и техните чети, оказали неоценима помощ на българското командване във войната за освобождението на македонските българи. За голямото значение на действията на 7-а Рилска дивизия говори и фактът, че още в началото на войната срещу Османската империя в района на бойните действия на дивизията пристигат престолонаследникът княз Борис Търновски и неговият брат княз Кирил Преславски, които се движат в аванагарда на дивизията до гр. Солун.

В движението на 7-а Рилска дивизия към Солун на 22-ри Тракийски полк се пада най-тежкият маршрут – през пресечена местност, силно разкаляни, почти непроходими пътища и липса на всякакъв подвоз на храна.

Селата, през които минава полкът, са предимно турски. Издадена е заповед от командира на полка за внимателно отнасяне към местното население, като е абсолютно забранено влизането по къщите без необходимост. Обезоръжаването на турското население се извършва в мирен порядък.

В движението си към Солун частите на 7-а Рилска дивизия срещат упорита съпротива от страна на турските войски, докато срещу гърците тези войски не оказват почти никаква съпротива. Това позволява на гръцките войски на 26.X.1912 г. да влязат само няколко часа по-рано от частите на 7-а Рилска дивизия в града. За забавянето на българските войски оказва влияние и пропускането на благоприятния момент за бързо завземане на Кресненското дефиле, където са изгубени няколко дни, оказали се впоследствие решаващи за по-късното им пристигане пред Солун. Поради откритото нежелание на гърците да допуснат български войскови части в Солун, се водят тежки преговори между гръцкото и българското командване, които завършват със споразумение за допускането на части от 14-ти пехотен Македонски полк в града. По този начин се установяват българско военно и административно присъствие в града.

Завзели безпрепятствено Солун, гърците се опитват да разширят зоната на хинтерланда около града, като завземат със свои части обширни райони, опитвайки се да разоръжат четите на ВМОРО и да изтласкват българските войски от населените места, където има установена българска военноадминистративна власт. Заедно с това проникване те подобно на сърбите подлагат на преследване всяка проява на българско национално самосъзнание, завземат български църкви и манастири, унищожават българската книжнина[9]. Предвид на това поведение на гръцките и сръбските ни съюзници българското командване заповядва на частите на 7-а Рилска дивизия да предприемат бърз поход към районите на Гевгели, Гюменджа, Кукуш, Дойран и Воден, където да защитят българското население и националната кауза. Пръв в изпълнението на тази отговорна мисия потегля 22-ри Тракийски полк. Части от полка установяват местни органи на властта в Кукушко, Дойранско, Гевгелийско. В гр. Гевгели командирът на полка полковник Сава Савов отхвърля искането на сръбския комендант на града да бъде назначен за началник на сръбските, гръцките и българските войски в гарнизона и постига установяването на българска военна комендатура наред с установените вече сръбски и гръцки комендатури[10]. В дейността си 22-ри Тракийски полк получава изключителното съдействие на войводата Лазо Гевгелийски и неговата чета[11]. Навсякъде в тези райони местното население – българско и инородно, отдава предпочитанията си към присъствието на българските войски като надеждна защита срещу изстъпленията, на които нерядко е подлагано от сърби и гърци.

Към края на 1912 г. става ясно, че преговорите за примирие, водени в Лондон между балканските съюзници и Османската империя, вървят към провал. Основна причина за затягането им е нежеланието на турците да предадат Одрин и беломорските острови. По-късно по съвета на Великите сили турското правителство се съгласява да приеме исканията на съюзниците. На 10 януари 1913 г. обаче по време на заседание на Министерския съвет в Цариград, където се обсъждат условията на предстоящия договор за мир, тълпа

от около 300 фанатизирани мюсюлмани, предвождани от водача на т.нар. младотурци Енвер бей[12], нахлува в сградата на правителството, убива военния министър и главнокомандващ турската армия Назлъм паша, принуждава великия везир Кямил паша да си подаде оставката и обявява създаването на ново правителство начело с един от водачите на младотурците – Махмуд Шефкет паша. Новото турско правителство фактически отхвърля постигнатите споразумения по време на мирните преговори в Лондон. Примирието е прекратено и военните действия са възобновени на 21 януари 1913 г.

Още по време на мирните преговори, когато се очертава техният провал, българското Главно командване ясно осъзнава заплахата за десния фланг на българската армия при Чаталджа, съществуваща от наличието на значителни турски сили на Галиполския полуостров. Един удар на турските войски откъм Галиполи би създал заплаха както за нашите войски на Чаталджа, така и за войските ни, обсаждащи Одрин. Един евентуален турски успех откъм Галиполския полуостров би създал възможност за коренен прелом във войната, което е и целта на турското командване. За да отстрани тази заплаха, българското командване създава нова, 4-та армия под командването на генерал Стилиян Ковачев[13]. В състава на тази армия влизат 2-ра Тракийска дивизия, 7-а Рилска дивизия и Македоно-Одринското опълчение. Съгласно заповедите на Главното командване 7-а Рилска дивизия започва прехвърлянето си от Егейска Македония на изток към Галиполския полуостров. В гр. Солун остава на гарнизон 14-ти пехотен Македонски полк. При научаването на вестта за заминаването на българските войски многобройни депутации на населението от Гевгелийско, Воденско, Дойранско и други райони настояват за запазване на българското военно присъствие там[14]. Това принуждава командира на 22-ри Тракийски полк да остави за известно време две роти от полка в тези места. Впоследствие и тези роти заминават на изток. Така в края на 1912 г. българското военно присъствие във Вардарска и Егейска Македония има почти символичен характер, което оказва крайно неблагоприятно влияние върху защитата на българското национално самосъзнание и българските национални интереси. Българското Главно командуване остава вярно на своя съюзнически дълг и изпълнява успешно новата стратегическа задача – да не допусне пробив на турските войски откъм Галиполския полуостров. В замяна на своята съюзническа лоялност България получава унищожителен поход, предприет от сърби и гърци срещу всичко българско в Македония.

Боевете на Галиполския полуостров съставляват едни от най-ярките страници в историята на българската бойна слава. Признаците за предстоящо турско настъпление стават особено отчетливи към 20 януари 1913 г. Според плана на турското командване турските войски трябва да предприемат настъпление срещу 4-та българска армия чрез атака на войските от крепостта Булаир, подпомогнати от планиран десант при Шаркьой и поддържани от артилерията на два бойни турски кораба в Мраморно море. 22-ри пехотен Тракийски полк заема за отбрана най-уязвимата част от позицията на 4-та армия – левия фланг, който опира в морето и е слабо укрепен поради блатистата местност. Там турското

командване насочва и усилията си за пробив, като хвърля срещу полка повече от една дивизия. Настъплението на турците започва на 26 януари 1913 г. рано сутринта. С това се слага началото на боевете, записани със златни букви в историята на българската бойна слава като „Булаирската епопея". Още в самото начало на боя турските войски, излезли в гъсти колони от Булаирската крепост, се стремят да обхванат левия фланг на 22-ри Тракийски полк, където според техния план трябва да извършат пробив, с който да излязат в тил на цялата 4-та армия. Дружините от полка оказват упорита съпротива на многократно превъзхождащия противник. По време на боя командирът на полка полковник Савов е на най-застрашените места на позицията. При настъплението си срещу българските позиции турците се въздържат от атака „на нож", която е всепризнат български боен специалитет. Това дава възможност на нашите части да контрааткуват на много места, където противникът се е доближил до предните, а на места и до главните позиции. Със стремителни контраатаки „на нож" ротите, водени от поручиците Каранов, Доспевски, подпоручик Веселинов и др., сломяват настъпателния устрем на турците, които не се решават да приемат боя „на нож" в българските окопи. В най-решителния момент на боя на десния фланг на полка (влезлият завинаги в историята на полка чифлик „Доган Аслан"), където натискът на неприятеля е особено силен, командирът на 7-а рота от 2-ра дружина на полка поручик Георги Тановски повежда своите войници в самопожертвователна контраатака срещу настъпващите неприятелски маси, с което ги принуждава да изменят посоката на атаката си, насочена към обхват на левия фланг на полка, а това значи и явяване в тил на цялото наше бойно разположение. Изненадани от стремителната контраатака на войниците от 7-а рота, турците забавят движението си и по този начин е премахната опасността от пробив и обхват на позицията. В неравната схватка командирът на 7-а рота поручик Георги Тановски е ранен тежко в челюстта и пада в безсъзнание. Последвалата след това обща контраатака по цялата позиция на 22-ри Тракийски полк отстранява трайно опасността от пробив на неприятеля. През цялото време на боя командирът на полка полковник Савов е на предната линия. В най-критичния момент на битката той издава решителна заповед – да не се отстъпва нито крачка назад, ако се наложи, да се приеме боят в самите окопи и да се защитава позицията докрай. С помощта на 4-та дружина от 49-и пехотен полк, водена от майор Вълко Маринов, 2-ра дружина преминава в контраатака и си възвръща чифлика „Доган Аслан". Изненаданите от тази смела атака турци, неколкократно превъзхождащи по численост нашите части, се разбягват ужасени, забравили да сложат дори ножовете на пушките си. В този бой подофицерът Димитър Терзийски пленява турско полково знаме.

В сражението при Булаир 22-ри Тракийски полк дава убити 3 офицери и 76 войници. Пред позициите на полка са наброени 4000 убити неприятелски войници и офицери.

В същото време частите на Македоно-Одринското опълчение отблъскват опитите на турците за десант при Шаркьой.

Победата на българските войски при Булаир проваля плановете на младотурците за обрат във войната. Булаирската епопея е нова светла страница

в летописа на българската бойна слава. 26 януари, денят на булаирската битка, заслужено става полкови празник на 22-ри пехотен Тракийски полк.

Превземането на Одрин (13.III.1913 г.) принуждава Османската империя отново да седне на масата на преговорите в Лондон. Сключеният на 17.V.1913 г. мирен договор оставя във владение на балканските съюзници всички територии на запад от линията Мидия–Енос. Изпитанията за балканските народи обаче далеч още не са свършили. Предстоят нови сътресения, предизвикани от противоречията между съюзниците, остротата на които води към нова война, този път между доскорошните съратници във войната срещу Турция. Още в деня на подписването на Лондонския мир Гърция и Сърбия подписват таен договор, по силата на който се задължават да се подпомагат взаимно в претенциите си срещу България, ако се наложи, и със силата на оръжието. Румъния също предявява териториални претенции към България. На всичко отгоре в Лондонския мирен договор не е предвидена клауза за демобилизация на турската армия. Нарастването на напрежението между бившите съюзници води до концентриране на армиите им по границите с България, готови за война. Страната ни се оказва във враждебно обкръжение, изолирана на дипломатическото поле. При това положение, вместо да прояви гъвкавост и да изчака решението на руския император като арбитър в спора между съюзниците (главно спора между Сърбия и България), българското държавно и военно ръководство предприемат акция, която само дава повод на готовите за война Сърбия и Гърция да се нахвърлят с всички сили срещу българската армия, още неотпочинала и изтощена от бовете в Източна Тракия. На 16 юни 1913 г. без знанието на българското правителство и Народното събрание цар Фердинанд нарежда на своя помощник-главнокомандващ генерал Михаил Савов[15] българските 2-ра и 4-та армия да предприемат настъпление на 400-километров фронт срещу гръцките и сръбските позиции. Враговете на България ликуват – намерен е дългоочакваният повод страната ни да бъде обявена за агресор и обвинена във всевъзможни грехове. Отхвърлили предложеното от правителството на д-р Стоян Данев примирие, Сърбия и Гърция обявяват война на България и предприемат отдавна подготвяното си настъпление по целия фронт. Започва поредната балканска драма, наречена Междусъюзническа война. По време на военните действия във войната срещу България се намесва и Румъния, чиито войски стигат безпрепятствено до самите покрайнини на София, а недемобилизираната турска армия преминава демаркационната линия и окупира отново Източна Тракия.

При започването на Междусъюзническата война 7-а Рилска дивизия продължава да е съставна част от силите на 4-та армия, прехвърлена на западната българска граница. Започналото на 16 юни 1913 г. внезапно настъпление срещу сръбските войски се развива успешно. На 18 юни 1913 г. пристига заповед от правителството за прекратяване на военните действия и искане на примирие. Сръбското командване отхвърля предложението за примирие и разстрелва някои от изпратените наши парламентьори под предлог, че са „шпиони". Вследствие на непредпазливост някои части от 13-ти и 26-и пехотен полк, които не дочакват потвърждение за приемане на примирието (всъщност отхвърле-

но от сърбите) и се събират свободно без оръжие край окопите, са изненадани от прикрили се наблизо неприятелски вериги, които връхлитат стремително и пленяват голяма част от личния състав на тези полкове. 22-ри пехотен Тракийски полк проявява бдителност и не допуска изненади срещу своите позиции. Опитващите се да се доближат скрито до окопите сръбски вериги са прогонени с пушечен и картечен огън.

Превъзхождащите неприятелски сили – срещу 7-а Рилска дивизия настъпват четири сръбски дивизии, принуждават нашите войски да предприемат отстъпление към старите граници на България. При това отстъпление със своите действия в района на р. Злетовска 22-ри Тракийски полк и 14-ти пехотен Македонски полк отбиват като ариергардни части опитите на сърбите да обкръжат и унищожат цялата 7-а Рилска дивизия. Принудителното отстъпление на войските от 4-та армия достига до линията Царево село–Калиманци. Срещу нея действуват силите на 4 сръбски и една черногорска дивизия. Чувствувайки създадената непосредствена заплаха за навлизане на противника в старите предели на България, войниците и офицерите от 7-а Рилска дивизия не приемат указаното в заповедта от щаба на 4-та армия отстъпление към Осоговска планина и заявяват твърдата си решимост да бранят до последно позициите си на Калиманското плато – входа към старите граници на България. Решението е потвърдено и от състоялия се военен съвет в щаба на 7-а пехотна Рилска дивизия[16]. Боевете на Калиманското плато стават известни като „Втората българска Шипка". В тези боеве 22-ри пехотен Тракийски полк отново се проявява като една от най-боеспособните части на 7-а Рилска дивизия.

Настъплението на сърби и черногорци започва на 4 юли 1913 г. Кулминацията на боевете е на 9–11 юли. Срещу 7-а Рилска дивизия са насочени основните сили на три сръбски и една черногорската дивизия. Заел позиция за отбрана на Калиманските височини, 22-ри пехотен Тракийски полк посреща, както при Булаир, атаките на цяла дивизия. В хода на боевете българските войски страдат от пораженията на неприятелската артилерия, тъй като основната част от нашата артилерия е изпратена към Осоговската планина, за да не попадне при един евентуален пробив в ръцете на противника. В разположението на 22-ри Тракийски полк действа само една наша батарея под командването на поручик Владимир Заимов, която поддържа със стрелба направо от окопите духа на бранителите на калиманските позиции. В най-разгорещения момент на боя батареята остава без пехотно прикритие. Тогава на помощ се притичва поручик Георги Тановски, който, макар и още неоздравял след тежкото раняване в булаирските боеве, отново идва по свое желание на фронта. С войниците от своята 7-а рота заема позиции зад батареята, готови да умрат, но да не допуснат противника до оръдията. Когато от батареята остават само две здрави оръдия и тя трябва да бъде изтеглена назад и сменена от бойната линия, поручик Заимов организира поправката на повредените оръдия през нощта и на сутринта отново е в бойните редове на пехотата, където е ранен. По-късно престолонаследникът княз Борис Търновски коленичи пред ранения офицер с думите: „Спасителю на Калиманци!".

В боя на 10 юли 1913 г. в един участък от позицията на 22-ри Тракийски полк се появява разколебаване в духа на защитниците. Виждайки това, командирът на полка полк Савов нарежда на полковата музика да излезе на самата бойна линия. Скоро над бойното поле гръмват величествените звуци на народния химн „Шуми Марица". Ефектът върху защитниците е внушителен – забравили умора, презрели смъртта, те се връщат към окопите и подновяват титаничната борба. С личния си пример на храброст водят войниците си в боя офицерите Душков (паднал убит начело на ротата си в стремителна контраатака), Доков (убит), Лугов (убит), Сапунов, Шишков, Сърбенов, Тановски, Доспевски, Кокошков, Андреев, Попов, Иванов, Кърджалийски, Смрикаров, Атанасов, Миленков, Зумпалов, Манушев, офицерският кандидат Данев, фелдфебелът Манавски (убит) и други. Настъпателният устрем на противника е сломен и в друг участък на позициите на 4-та армия – храбреците от 8-и Приморски и 31-ви Варненски полк в една ужасна битка, в която се сливат адът на сражението и разразилата се гръмотевична буря, със стремителна контраатака обръщат в бягство черногорската дивизия, много от бойците на която предпочитат да се хвърлят в буйните мътни води на придошлата река Брегалница пред острието на българския нож.

В периода 10–17 юли 1913 г. напорът на противника продължава с опити да се заемат по-изгодни стратегически позиции, които завършват безуспешно. На 18 юли 1913 г. влиза в сила примирието, постигнато от делегатите на конференцията в Букурещ, където се подготвя сключването на мирния договор между бившите съюзници от войната срещу Османската империя.

По време на двете Балкански войни 22-ри пехотен Тракийски полк губи 72% от офицерския си състав – от 74 офицери в началото на войните в строя остават 21 и 63 % от войнишкия състав – от 4450 в началото на войната в строя остават 1630 души.

По време на Балканската и Междусъюзническата война 22-ри пехотен Тракийски полк се изявява като една от най-боеспособните войскови единици с висок боен дух. Победите на полка в боевете в Македония, при Булаир и Калиманци записват едни от най-славните страници в летописа на българската бойна слава.

Бележки

[1] Савов, Сава (1864–1950) – военен деец, генерал от пехотата. Участва в Сръбско-българската война от 1885 г. като ротен командир. Флигел-адютант в свитата на цар Фердинанд (1888–1896). По време на Балканските войни 1912/1913 г. командва 22-ри пехотен Тракийски полк. Под неговото командване 22-ри пех. Тракийски полк се изявява като една от най-боеспособните единици на 7-а пехотна Рилска дивизия в Балканската и Междусъюзническата война 1912/1913 г. В боевете за освобождението на Македония, в сраженията при Булаир и Калиманци през 1913 г. полкът записва едни от най-славните страници в историята на българската бойна слава. Маршал на Двореца и флигел-адютант на цар Фердинанд (1914–1915 г.). По време на участието на България в Първата световна война (1915–1918 г.) командва 5-а пехотна Дунавска дивизия (октомври 1916–август

1917 г.), 3-та армия (август 1917–март 1918 г.), 4-та армия (март–юли 1918 г.). Министър на войната в правителството на Александър Малинов (юни –ноември 1918 г.), след което е назначен за Главен инспектор на войската. Излиза в запаса през 1919 г.

[2] Тановски, Георги (1883–1944) – военен деец, генерал-майор. По време на Балканската и Междусъюзническата война 1912/1913 г. командва рота в състава на 22-ри пехотен Тракийски полк. За проявен изключителен героизъм и жертвоготовност в боевете при Булаир и Калиманци е награждаван с ордените „За храброст" и „За военни заслуги". През Първата световна война отново командва рота в същия полк. През лятото на 1918 г. е преведен в състава на 57-и пехотен полк на 9-а пехотна Плевенска дивизия като дружинен командир. Взема участие в напрегнатите боеве на дивизията срещу англичани и гърци през септември 1918 г. при Дойран, известни като „Дойранската епопея", завършила с пълен триумф на българското оръжие над четирикратно превъзхождащ противник. След края на Първата световна война е назначен за началник на пограничен сектор в района на Земен–Кюстендил. Командир на 22-ри пехотен Тракийски полк (1924–1928), след което служи в Щаба на армията (1928–1929). Командир на 6-и пехотен Търновски полк (1929–1930), комендант на гр. София (1930–1935). Командир на 1-ва пехотна Софийска дивизия (1935) и 8-а пехотна Тунджанска дивизия. Като ръководен деец на Военния съюз смело и последователно отстоява идеите и независимостта на съюза, обявява се срещу опитите да бъде подчинен и използван в сложните политически борби. Застава решително и срещу т.нар. крайни „републиканци" във Военния съюз и е с големи заслуги за предотвратяването на братоубийствен сблъсък в армията през пролетта на 1935 г. През пролетта на 1936 г. е уволнен от армията и преведен в запаса. На 27.IX.1944 г. е арестуван с измама и отведен в милиционерски участък, след което следите му се губят. По най-нови данни е жестоко убит в района на с. Нови хан, Елинпелинско. Обявен за „безследно изчезнал" през декември 1945 г. от Софийския окръжен съд.

[3] Заимов, Владимир (1888–1942) – военен и политически деец, генерал от артилерията. По време на Балканската война 1912/1913 г. като командир на батарея участва в обсадата и превземането на Одринската крепост. През Междусъюзническата война 1913 г. участва с батареята си в сраженията при Калиманци, известни като „Втората българска Шипка". Командваната от него батарея е с изключителен принос за удържането на позициите при Калиманци и разбиването на сръбско-черногорските атаки. За проявен героизъм и жертвоготовност (в боевете при Калиманци, макар и ранен, не напуска бойната поле) е награден с орден „За храброст" и произведен предсрочно в чин капитан. През Първата световна война участва с батареята си в състава на 1-ва пехотна Софийска дивизия в боевете за освобождението на Македония и Добруджа. В щурма за превземането на Тутраканската крепост (септември 1916 г.) е тежко ранен в крака и остава инвалид за цял живот. След Първата световна война е един от строителите на българската артилерия, участва в нейното превъоръжаване с модерни артилерийски системи. Командир на 5-и артилерийски полк (1927–1929) и на 4-та пехотна Преславска дивизия (1929–1934), произведен в чин генерал-майор и назначен за инспектор на артилерията (1935). Взема участие в акцията на Военния съюз на 19.V.1934 г. През 1935 г. е издигнат за политически секретар на Съюза, води интензивни преговори с представителите на големите политически сили за образуване правителство на националната съгласие с цел постепенното предаване властта отново в ръцете на гражданското управление. Обявява се срещу т.нар. крайни републиканци в редовете на Военния съюз. Пред есента на 1935 г. е арестуван във връзка с нелегалното завръщане на Дамян Велчев в България и е подведен под съд за „участие в заговор за сваляне на правителството", като формулировката е „знаел за заговора, но не е уведомил". Оправдан напълно от съда, той не е възстановен

в армията и излиза в запаса. По време на Втората световна война следи с тревога развитието на военнополитическата обстановка и очертаващата се поредна катастрофа за националните цели на България. През март 1942 г. е арестуван и обвинен в „шпионство" без никакви веществени доказателства. Осъден на смърт в скоротечен съдебен процес, е разстрелян в деня на произнасяне на присъдата (1.VI.1942 г.), без молбата му за помилване да стигне до цар Борис III. Реабилитиран и произведен в чин „генерал от пехотата" през декември 1944 г.

[4] *Захаренов, Христо*. История на 22-ри пехотен Тракийски полк. Ч. I. Самоков, 1929, с. 28.

[5] *Пак там*, с. 43.

[6] Тодоров, Георги (1858–1934) – военен деец, генерал от пехотата. Участва в Сръбско-българската война от 1885 г. За участие в детронацията на княз Александър Батенберг (1886) е уволнен и същата година възстановен отново в армията. Инспектор на класовете във Военното училище, началник на гарнизона в гр. Севлиево, командир на 20-и пехотен Добруджански полк. От 1910 г. е командир на 7-а пехотна Рилска дивизия. През Балканските войни 1912/1913 г. командваната от него 7-а пех. Рилска дивизия е със съществен принос за освобождението на Македония и за победите на българското оръжие в сраженията при Булаир и Калиманци. През Първата световна война е командващ 2-ра армия, която отблъсква опитите на съглашенците да проникнат по долината на р. Вардар и се съединят със сръбските войски в Македония. Командващ 3-та армия на Добруджанския фронт (1917). През 1918 г. е произведен в чин „генерал от пехотата" и назначен за помощник-главнокомандващ българската армия. След демобилизацията през 1918 г. е генерал-адютант на цар Борис III. Излиза в запаса през 1919 г. Носител на многобройни военни отличия – ордените „За храброст", „Св. Александър" I степен, „За военна зслуга", „За заслуга".

[7] *Захаренов, Христо*. История на 22-ри пехотен Тракийски полк. Ч. I. Самоков, 1929, с. 112–113.

[8] *Гоцев, Димитър*. Македония през Балканската война (1912–1913 г.). – Във: Македония. История и политическа съдба. Том II. С, 1996, с. 14–19.

[9] *Гоцев, Димитър*. Цит. съч., с. 22 – 27.

[10] ЦВА, ф. 80, оп. II, а.е.1, л. 19 (гръб).

[11] *Захаренов, Христо*. История на 22-ри пех. Тракийски полк. Ч. I. Самоков, 1929, с. 138.

[12] Енвер бей (1882–1922) – турски военен и политически деец, един от водачите на младотурската партия „Движение и напредък", поставила си за цел в началото на XX век извършването на реформи в Османската империя с цел предотвратяването на нейния разпад. Участник в детронацията на султан Абдул Хамид (1909). Министър на войната (1914) и един от главните фактори за обвързването на Турция с Германия и Централните сили през Първата световна война (1914–1918).

[13] Ковачев, Стилиян (1860–1939) – военен деец, генерал от пехотата. Участва в Сръбско-българската война от 1885 г. Началник на Канцеларията на Военното министерство (1891–1896); командир на 9-и пехотен Пловдивски полк, командир на 1/2 пех. бригада, на 2/3 пех. бригада (1900). Командир на 2-ра пехотна Тракийска дивизия (1909) и 4-та пехотна Преславска дивизия (1909–1912). При обявяването на Балканската война (1912) е назначен за командир на Родопския отряд, действащ в Средните и Западните Родопи. В началото на 1913 г. е назначен за командващ на новосъздадената 4-та армия, която отблъсква турското настъпление при Булаир, а по време на Междусъюзническата война прекършва настъпателния устрем на сръбско-черногорските войски при Калиман-

ци. По време на Междусъюзническата война е назначен на поста военен министър в правителството на д-р Стоян Данев, но поради усложнената обстановка на фронта не се връща в София, за да заеме новата си длъжност. На 28 юни 1913 г. поради неразбирателство с правителството на д-р Стоян Данев и цар Фердинанд е отстранен от командването на 4-та армия. През Първата световна война заема за кратко време длъжността началник на Главното тилово управление на Действуващата армия (1915 г.), същата година е уволнен от армията. Произведен в чин „генерал от пехотата" (6.V.1936 г.). Кавалер на ордените „За храброст", Великия кръст на царския орден „Св. Александър", народния орден „За военна заслуга".

[14] *Захаренов, Христо.* История на 22-ри пехотен Тракийски полк. Ч. I. Самоков, 1929, с. 139.

[15] Савов, Михаил (1857–1928) – военен деец, генерал-лейтенант. Участва в Сръбско-българската война от 1885 г. Помощник на военния министър (1886–1887); почетен флигел-адютант на цар Фердинанд (1887); командващ 4-та и 5-а пехотна бригада; началник на Военното училище (1896–1907). Министър на войната (1891–1894, 1903–1907). Излиза в запаса от 1908 до 1912 г. По време на Балканската война 1912/1913 г. е назначен за помощник-главнокомандващ на българската армия. Един от главните отговорни фактори за акцията от 16 юни 1913 г., с която се слага началото на военните действия между бившите съюзници от Балканската война. По време на Междусъюзническата война (1913) е снет от длъжност от цар Фердинанд, тъй като изпълнява заповедта на правителството на д-р Стоян Данев за спиране на боевете срещу сръбската и гръцката армия. Впоследствие по време на войната е назначен за командващ на обединените 4-та, 5-а и 2-ра армия. Не взема участие в Първата световна война. След края на войната е пълномощен министър във Франция (1920–1923). Кавалер е на ордените „За храброст", „Св. Александър", народния орден „За военна заслуга".

[16] *Захаренов, Христо.* История на 22-ри пехотен Тракийски полк. Ч.I. Самоков, 1929, с. 336–339.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

ЦВА, ф. 80, оп. II, а.е. 3, ф. 80, оп. II, а.е. 2, ф. 80, оп. I, а.е. 2, ф. 80, оп. II, а.е. 1, ф. 1, оп. V, а.е. 40.

II. ИЗСЛЕДВАНИЯ И МЕМОАРИ

Захаренов, Христо. История на 22-ри пехотен Тракийски полк. Ч. I. Самоков, 1929.

Марков, Георги. Българското крушение 1913. С., 1991.

Гоцев, Димитър. Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915 г. С, 1981 г.

Македония – история и политическа съдба (авторски колектив). Т. II. С., 1996.

Силянов, Христо. Писма и изповеди на един четник. С., 1984.

ГЕРОИЧЕН ЕПИЗОД ОТ ИСТОРИЯТА НА 7-А ПЕХ. РИЛСКА ДИВИЗИЯ

ПРЕВЗЕМАНЕ И ЗАЩИТА НА ПОВИЕНСКАТА ПОЗИЦИЯ ОТ 26-И ПЕХ. ПЕРНИШКИ ПОЛК

Георги Радославов – Перник

В Централния военен архив (ЦВА) – гр. Велико Търново, има богат документален материал за научно разработване историята на 7-а Рилска дивизия, респективно и на 26-и пехотен Пернишки полк по време на Балканските войни 1912–1913 г. и за Първата световна война 1915–1918 г. Конкретно за изготвянето на тази статия са използвани дневникът на полка за кръвопролитните боеве с турците на 10 и 11 октомври 1912 г., Релацията на полка по защитата на Повиенската позиция, релациите на 3-та и 4-та дружина от полка, участвали в боевете за Повиен, заповеди от Щаба на дивизията, на Първа бригада и 26-и пехотен Пернишки полк, бюлетини № 7 от 11.X., № 8 от 12.X. и № 9 от 14.X.1912 г., издадени от Щаба на Действуващата армия (ДА) в Стара Загора, маршрут за съсредоточаването на 26-и п. Пернишки полк и формируемите при него части и учреждения при война с Турция (Оперативен план А) от началника на 7-а Рилска дивизия, шифровани телеграми от Щаба на ДА и от дивизията[1].

Двайсет и шести пехотен Пернишки полк е с богата история както по време на Балканските войни, така и през Първата световна война. Неговото начало е свързано с 3-та опълченска дружина, известна с участието си в Руско-турската освободителна война със спасяването на първото българско военно знаме – Самарското. След Освобождението на България дружината се установява на гарнизон в гр. Радомир. При преустройството на българската войска през 1884 г. е формиран 2-ри пеши Струмски полк. Щабът на полка е в Кюстендил. В състава му са Радомирската № 3, Кюстендилската и Самоковската дружина. През 1889 г. от наличните части в Радомир се формира Втори резервен Радомирски полк. След поредното преустройство през 1900 г. същият е преименуван в 26-и пехотен полк. С Указ № 84 от 21.XII.1903 г. полкът увеличава числения си състав от една в две дружини и една гранична рота. Прието е и името на легендарния български войвода – Кракра Пернишки[2]. Офицерският и войнишкият състав на полка с достойнство, мъжество и жертвоготовност защитават и пазят авторитета на патрона си. От 1908 до 1913 г. командир на полка е бъдещият генерал, полковник Атила Зафиров. Той е син на известния български възрожденец – учителя от Пещера Спас Зафиров.

На 21.IX.1912 г. при направената мобилизация 26-и Пернишки полк наброява 7220 войници, 91 офицери, 980 коне, 72 каруци. Не достигат до щатното число 62 офицери, 209 войници, 25 коне[3].

Според предварителния военен план 7-а Рилска дивизия е трябвало да прикрива мобилизацията на Първа армия, като наблюдава и охранява грани-

цата от в. Патерица до в. Мусала. Задачата на Първа бригада, в която са 26-и пех. Пернишки и 13-ти Рилски полк, е да наблюдават и охраняват участъка от в. Сива кобила–река Новоселска (включително) до връх Патерица[4]. Според оперативните разчети на българското командване 26-и пех. Пернишки полк на 7-ия оперативен ден е трябвало да е в с. Коняво, а на 8-ия ден – в Кюстендил[5].

По време на Балканската война 26-и п. Пернишки полк е включен в състава на Славната 7-а Рилска дивизия под командването на безстрашния генерал Георги Тодоров. Според негова телеграма от 4.X.1912 г. 26-и полк получава задачата да настъпи по посока на хребета ПОВИЕН, стратегическа точка в противниковата отбранителна позиция, където да се спре и укрепи и да съобразява действията си с тези на Втора бригада и на 14-ти сръбски пехотен полк, настъпващ към Султан тепе. В изпълнение на заповедта на дивизионния командир се формира една ударна колона от 3-та и 4-та дружина от 26-и п. Пернишки полк, картечната рота и 8-ма планинска батарея от 2-ри артилерийски полк под командването на полковник Атила Зафиров. На 8.X. с.г. колоната се установява на бивак в с. Кьосевица. Според щабната заповед на 26-и полк от същия ден колоната трябвало да тръгне в 5 часа сутринта, следвайки пътя – с. Кьосевица по долината на река Каменица за Повиен. Войските са подредени така: авангард – 2 роти от 3-та дружина. Главните сили: по две роти от 3-та и 4-та дружина, картечната рота и 8-а батарея от 2-ри артилерийски полк. Ариергард е един взвод от 4-та дружина. Във водения по време на Балканската война дневник на 26-и пехотен полк командирът му полковник Зафиров е записал: „Съгласно заповедта на началника на дивизията на 9.X. сутринта заех линията Повиен, като имах в съседство 1-ва дружина от 22-ри пехотен Тракийски полк на Байньо чука и 14-ти сръбски полк вдясно, настъпвайки към Кратово. В същия ден разположението на 3-та и 4-та дружина, 8-а планинска батарея и Картечната рота бе следующото: три роти от трета дружина изпратих в предни постове на върха Пресека, останалите части на бивак на Повиен. На командира на Трета дружина разпоредих връх Цръновец да се заеме от четата на Ефрем Чучков. Там изпратих и една полурота от девета рота. Когато в 8 часа сутринта на 10.X.1912 г. бях изпратил две роти от Четвърта дружина с командира ѝ майор Бекяров да сменят горните роти на в. Пресека и когато пристигат, командирът на дружината ми донася по телефона, че противникът в състав 3–4 табора и 1 батарея, около 6000 души, настъпват към Пресека, като открили огън с батареята си по четата на Чучков и полуротата от 9-а рота. Разпоредих петте роти да останат на Пресека. С останалите части и батареята от Повиен и ние настъпихме“[6]. За да ни стане ясно за какво става въпрос, давам кратко описание на местността, където два дни и една нощ се водят кръвополитни епични боеве с турски подразделения. Според релацията за действията на колоната местността Повиен представлява един общ масив, образуван от южните и източните склонове на Осогово с няколко отделни върха и хребети, които се спускат към реките Каменица и Брегалница и постепенно на юг към с. Оризари и Кочани. Самият връх Повиен е малка височина, която на изток се спуска стръмно към река

Каменица, а е заобиколен от всички други страни: на запад Главовица планина, от север в. Близница, на юг масивът Пресека – все доминиращи височини. Все едно е повит от тях. Вероятно и оттам носи името Повиен[7].

Според релациите, които са запазени в ЦВА–Велико Търново, за тези боеве, вниманието на всяка войскова част е насочено към масива на юг – това е в. Пресека, отстоящ на около 6 километра от Повиен. Именно последният доминира по местоположение над целия планински масив. Тъкмо затова и полковник Атила Зафиров се изкушава и планира да го завземе, тъй като той дава стратегическо предимство при воденето на бой. Тук минава и единственият път Повиен–Цера, в. Пресека–в. Цръновец–с. Оризари–гр. Кочани. На 10.X. сутринта разположението на нашите е: три роти от 3-та дружина са на предните постове към връх Пресека, останалите са на бивак на Повиен. Сутринта времето обаче силно се влошава, което още повече затруднява бойците. Проливен дъжд, гъста мъгла – истинска буря. Следобед времето значително се подобрява. На мястото за предстоящия бой пристига командирът на полка полковник Зафиров. Когато просветлява, добре се виждат позициите на турците. Противникът е заел позиция на в. Цръновец и склоновете му на запад с фронт към нашите. В предварителния план полк. Зафиров е предвиждал връх Цръновец да бъде овладян от него. Веднага той се разпорежда да се заеме от нашите връх Пресека, като се посочват и съответните части, които трябва да осъществят тези му намерения. Той заповядва Четвърта дружина да заеме десния, а 3-та левия участък при предстоящата атака. На батареята се отрежда да излезе и се разположи на седловината между участъците на двете дружини[8].

Към 16,40 часа противникът пръв открива пушечен, а след 10 минути и артилерийски огън. Нашите отговарят на удара. Боят започва В този момент, виждайки критичното положение, полк. Атила Зафиров търси подкрепление от Втора бригада на 7-а Рилска дивизия и на 14-ти Сръбски полк. Независимо от създадената сложна военна ситуация командирът на колоната полк. Зафиров предприема решителни действия за овладяването ѝ. След 80 минути, т.е. в 18 часа, стрелбата спира и от двете противникови страни. Малко след това по инициатива на командира на 3-та дружина майор Пеьо Банов предприема една смела и решителна атака срещу неприятеля на позицията му на връх Цръновец. Едва когато 9-а и 11-а се приближават на близко разстояние от позицията на неприятеля, подполк. Банов съобщава на полк. Зафиров за намерението му да атакува в следващите минути добре окопалия се противник. При нашите роти е и четата на войводата Ефрем Чучков, чета № 35. Двете роти се приближават при пълна тишина до окопите на турците. Противникът, след като ги усеща, предприема силна и продължителна стрелба. Българите обаче бързо и правилно се ориентират в обстановката и реагират адекватно. Те предприемат атака „напред на нож“ и с викове „ура“ се нахвърлят върху противника. След половинчасов ожесточен бой турците са изгонени и принудени да оставят естествено укрепената позиция – голи скали и землени окопи. В тази тежка атака според Банов всички офицери и войници проявяват решителност и храброст. С воинско умение при разразилия се ръкопашен бой „на нож“ българите полу-

чават важно превъзходство. В боя се отличават с поведението си командирите на 11-та рота – капитан Никола Цончев и на 9-а рота – капитан Петко Василев. Според командира на дружината майор Банов с бързи действия се проявява и запасният подпоручик Константин Котев[9].

В следващите часове турците организират три контраатаки за връщането на изгубената си позиция на Црънковец и на изоставените две планински с.с. оръдия. Първата е в 19,30 часа. Както четем в релацията на дружината: „много усилия бяха потребни за отбиването на тази атака“[10]. Нашите бойци обаче с неимоверна дисциплина и себеотрицание се противопоставят на удара. В крайна сметка благодарение на пристигналата навременна помощ в лицето на 16-а рота на поручик Георги Здравев нашите отново изтласкват неприятеля.

Втората контраатака е след един час, т.е. около 20,30 часа. И този път, разбира се, безуспешно. В този бой е ранен във врата дружинният командир майор Банов. Той обаче след превръзването му се връща на бойното поле. Но за кратко. От изтеклата му кръв той разбира, че силите му го напускат и трябва временно да се оттегли. Тогава майор Банов предава командването на капитан Никола Цончев. Оттегляйки се от бойното поле, подп. Банов заповядва на своя заместник „да не отстъпва от вр. Црънковец, докато в дружината има жив човек“[11]. При втората атака разположението на ротите е следното: 9-а и 11-а рота са в центъра на позицията, 16-а рота е на левия фланг, а останалите са в дружинна поддръжка. 12-та рота във верига заема десния участък на позицията. Отново със силен огън и с „напред на нож“ и с помощта на 12-а рота с командир поручик Васил Недялков противникът е прогонен. След това е заповядано българските войници да се подготвят за отбиване на нови контраатаки, като се окопаят. Към 21,00 часа капитан Цончев донася на полк. Зафиров, че се е успешно противопоставил на вече две контраатаки на турците за връщането на позицията „Црънковец“. В същото време с оглед на обстановката и развиващите се събития моли за подкрепление от една рота. Към 22,30 часа командирът на дивизията генерал Георги Тодоров пита командира на полка полк. Зафиров за положението на неговия участък. Отговорът е, че положението е критично, но не е безнадеждно.

Към 23,00 часа на позицията пристига една полурота от 10-та рота под командата на поручик Марковски. Малко преди полунощ около 23,30 часа турците за трети път преминават в контраатака. Както свидетелства капитан Никола Цончев, тази атака е най-яростна, понеже противникът е успял да се приближи на около 30–40 крачки от българите. Противниковата верига залята и открива силен огън, вследствие на което са ранени много войници, а има и убити. Българите обаче отново залагат на своя вече изпитан специалитет „напред на нож“ и успяват. С решителни действия и воински умения отново прогонват далеч от себе си противника. Командирът на дружината – капитан Цончев, знаейки амбициите на турците, очаква техни нови опити за контраатаки и затова моли за подкрепление. Трябва обаче да посочим, че противникът е уплашен от българите и се отказва от по-нататъшни действия за връщане на позицията си на Црънковец.

През нощта, около 1 часа на 11 октомври 1912 г. при капитан Цончев идва адютантът на полка поручик Стоев по поръка на полк. Зафиров, за да почерпи пълна информация за случващото се в този момент на бойната линия. И наистина поручик Стоев е запознат с действията на 3-та дружина и бойните ѝ изяви. Отново обаче капитан Цончев иска подкрепление. В отговор на искането полк. Зафиров към 2 часа през нощта му изпраща една полурота от 15-а рота. След този час огънят на противника постепенно отслабва. Нашите усещат, че той има други намерения. Пред силата на българите неприятелят мисли повече за отстъпление вместо за контраатака. Към 3 часа при българите за усилване на отбранителната способност пристигат две картечници, които ги разполагат в центъра на позицията. На разсъмване по преценка на командването те са преместени в десния участък. Към 10,00 часа сутринта на 11.X.1912 г. на позицията пристига очакваното подкрепление. Идва 13-та рота, а към 11,00 часа и останалата полурота от 15-а рота[12].

В течение на времето обаче огънят на противника постоянно се разрежда и постепенно утихва. С пристигането на Първа дружина от 26-и полк противникът окончателно е изтласкан от заеманите от него позиции. Както четем в релацията на Трета дружина за това време, „по-голямата част от турците са избити в окопите, а който се покажеше, не опитваше да бяга, биваше разстрелван“[13].

Командирът на 7-а Рилска дивизия ген. Г. Тодоров в телеграмата си от 15.X.1912 г. до Щаба на Действащата армия донася, че на 10 октомври към 14 часа турците от Кочани почват атака на масива Повиен, защитаван от две дружини от 26-и пех. Пернишки полк с една планинска батарея. Към вечерта нашите предни части се оттеглили на главната позция Повиен. Тук командирът на полка поковник Зафиров енергично отблъснал през нощта няколко атаки, като минавал сам няколко пъти в атака. Храбрите офицери и войници перничани стремително са се носели в атака и успели да принудят турците да оставят 2 планински оръдия, за отнемането на които турците са водили безуспешни атаки. От рекогносцировката, направена лично от началника на дивизията ген.-майор Г. Тодоров, се установява, че положението на полк. Зафиров е критично. Генерал Тодоров си дава ясна сметка, какво ще стане, ако падне масивът Повиен. Той много добре знае, че това ще постави в опасност десния фланг на повърената му дивизия и на сърбите, които са се установили на Султан тепе. В този случай генерал Тодоров се разпорежда на разсъмване на 11 октомври противникът да бъде атакуван от десния фланг и в тил. „А на полк. Зафиров пратих заповед да се държи упорито и да отстоява заеманата позиция“[14]. Според ген. Тодоров, турските войски са наброявали 15 табора и една полска и една планинска с.с. круповска батарея. Конница нямаха. След 14 часа на 11.X. едва когато нашата централна колона почна да обхожда тила на турците, започва отстъплението им, което впоследствие става паническо бягство. Турците оставят палатките си в лагера, офицерските багажи, двете батареи, доста повредени, голямо количество патрони с различен калибър и шансов инструмент. Шосето от Кочани за Щип на 15–20 километра, обсипано с ракли и предници амуниция палатки, раници и други войнишки принадлежности. Паниката е била дотолко-

ва голяма, че на 13 октомври изпразнили Щип, като се оттеглили на юг. Ето я конкретната оценка за героичното поведение на перничани от самия началник на дивизията генерал-майор Георги Тодоров: „Всички войски се държеха прекрасно в боя. Обаче особена похвала заслужават двете дружини с планинската батарея на Повиен, които под командата на неустрашимия полковник Атила Зафиров в продължение на два дни и една нощ непрекъснато водеха упорит бой срещу три пъти по силен неприятел. Офицерите в тези дружини се надпреварвали кой по напред да върви в атаката“[15]. Пленени взехме само 120 войници и един офицер. Убити множество. Другите успяха да избягат към Кратово, където посоката бе свободна.

От дневника на полка и релацията за действията на Трета дружина от 26-и пехотен Пернишки полк на 10 и 11 октомври 1912 г. черпим необходимата информация за постигнатия военен успех над противника и за проявилите се роти, офицери и отделни бойци при завземането и защитата на позицията при Повиен. Особена храброст проявяват командирите на Трета и Четвърта дружина майор Пеьо Банов и майор Бекяров. В двудневните боеве с турците съществен принос имат трите роти от Трета дружина: 9-а рота с командир капитан Петко Василев, 11-та – с командир капитан Никола Цончев, 12-та – с командир поручик Васил Недялков, и от Четвърта дружина – 16-а рота с командир поручик Георги Здравев.

Според същите източници дневникът на полка и релациите на Трета и Четвърта дружина много са офицерите, подофицерите и фелдфебелите, които са проявили смелост и себеотрицание, воинско умение да ръководят своите войници в боя: от 9-а рота – капитан Петко Василев, запасният подпоручик Константин Котев (двамата са убити в този бой), старши подофицер Серги Христов от с. Врабча, Трънско, ротен фелдфебел от 10-а рота младши подофицер Филип Георгиев, ротен ключар от 11-та рота – капитан Никола Цончев, старши подофицер Йона Станков – фелдфебел на ротата, младши подофицер Захари Гюров – отдельонен командир, младши подофицер Георги Танев, младши подофицер Стоян Евдокимов, от 12-та рота – поручик Васил Недялков, юнкер – подофицерските кандидати А. Гюров и Б. Попов, фелдфебелът на ротата Васил Димитров, от 16-а рота – поручик Георги Здравев и федфебелът на ротата Цветко Иванов[16].

В боевете при защитата на Повиенската позиция за проявен героизъм, мъжество и жертвоготовност са повишени в звания и наградени с орден „За храброст“ много войници и офицери от Трета и Четвърта дружина от полка. Според документите, съхранявани в ЦВА–В. Търново, всички войници, офицери и командири, участвали в тези боеве, са истински герои. Те показват своите възможности, с които разполагат и надделяват над неприятеля си. Ще посочим редник Стоян Панин Станикин, произведен в младши подофицер, и редник Йосиф Илиев – в ефрейтор. За проявено квалифицирано командирско умение при воденето на боевете за превземане и защитата на Повиенската позиция полковник Атила Зафиров е отличен с ордена „За храброст“ III степен. Тук височайшата благодарност[17].

За мъжествеността и високото им воинско умение на бойното поле на Повиен на перничани чрез Телеграма № 584 от 15.X.1912 г. от Щаба на ДА в Стара Загора, до началника на 7-а Рилска дивизия генерал-майор Георги Тодоров е изказана полагащата им се признателност от главнокомандващия българската армия цар Фердинанд. В нея се казва: „Негово Величество главнокомандващият заповяда да поздравите и предадете полковнику Зафирову, Атила неговата в и с о ч а й ш а благодарност за г е р о й с к а т а з а щ и т а на Повиенската позиция". Освен това със Заповед № 48 на 7-а Рилска дивизия от 15.X.1912 г. това да се запише в служебния списък на полковника[18].

Според наличните документи, съхранявани в ЦВА–В. Търново, релацията на боя при Кочани на 10 и 11.X.1912 г. и шифрованите телеграми на началника на 7-а п. Рилска дивизия генералТодоров противникът е разгромен. Той не само че е напълно разстроен, но и силно паникьосан. В стремежа си да се спаси той изоставя на бойното поле много техника, хора и военни принадлежности. Мястото на боевете и пътят за оттеглянето са осеяни с воински вещи: ракли, артилерийски и пехотни патрони, дрехи, обуща, палатки и платнища, медикаменти, карти, самари[19].

А ето какво четем в телеграмата на генерал Г. Тодоров от 14.X.1912 г. до Шаба на ДА. Населението в Щип въстанало, разграбило въоръжения склад и почнало бой с изселващите се турци. Един наш разезд наближил до 3 километра от Щип, чул пушечна престрелка и констатирал наличие на турска войска. Вследствие паническия бяг на турците шосето от Кочани до Щип в протежение на 20 и повече км е осеяно с много войнишки принадлежности, палатки, лопати, сухари, самари, медицински и аптекарски принадлежности, карти и много шрапнели, гранати и зарядни ракли, една батарейна тръба с триножник, 6 катъра и др.[20]. След историческите боеве българите вземат ценни трофеи: 4 полски с.с. оръдия без затвори, 8 ракли задни ходове, 6 предника, 3 особен тип зарядни кола: 2 планински с.с. оръдия, 36 сандъчета с 517 снаряда. На полесражението са намерени двама противникови офицери и 142 войници. Пленени са един офицер и 120 войници. Нашите загуби са: 2 офицери – кап. Василев и поручик Котев, и 50 войници, ранени двама офицери и 139 войници[21].

От казаното дотук, което е само една малка част от бойния път на 26-и пехотен Пернишки полк по време на Балканската война 1912–1913 г., се установява, че перничани с мъжеството и героизма, който показват при превземането и защитата на Повиенската позиция, оставят славна страница от историята на 7-а Рилска дивизия и на военното изкуство в българската армия.

Трябва в заключение да кажем, че войниците и офицерите от 26-и пехотен Пернишки полк и в следващите боеве с вековния поробител по време на Балканската война проявяват себеотрицание, неустрашимост и жертвоготовност. Те воюват с воинско умение, висок морал и отговорност. За цялата война за проявен изключителен патриотизъм и нечуван морален ентусиазъм на гърдите на повече от 620 души са окачени държавни отличия – най-често ордена „За храброст". При разработката на темата са събрани данни, че повече от 700 души загиват по бойните полета за честта на своя народ и родина.

Техният подвиг ще остане пример за поколенията, когато трябва да се отстояват целостта на Отечеството и честта на българската армия.

По време на Балканската война в редиците на 26-и полк е откривателят на бацилиус булгарикос д-р Стамен Григоров от Трънско като запасен младши полкови лекар[22].

Бележки

[1] Авторът благодари на служителите от Архива за тяхната отзивчивост

[2] Пътеводител на архивните фондове 1877–1945 г. Т. II. С., 1977, с. 131; ЦВА, ф. 1, оп. 5, а.е. 39, л. 158; *Радославов, Г.* – Нов пернишки вестник, бр. 42, 23–29. X. 1992.

[3] Ф. 82, оп. 2, а.е. 4, л. 7.

[4] ЦВА, ф. 82, оп. 2, а.е. 3, л. 66.

[5] Ф. 82, оп. 2, а.е. 4, л. 4.

[6] Дневник на 26-и пех. Пернишки полк по време на Балканската война. ЦВА–В. Търново, ф. 82, оп. 2, а.е. 1, л. 15– 23.

[7] ЦВА, ф. 82, оп. 2, а.е. 2, л. 3.

[8] *Пак там*, ф. 82, оп. 2, а.е. 2, л. 2–3; ф. 60, оп. 2, а.е. 1, л. 28, 29; ф. 82, оп. 2, а.е. 3, л. 40, 41.

[9] Дневник на 26-и полк, ф. 82, оп. 2, а.е. 1, л. 16–23; Релация на Трета дружина, ф. 82, оп. 2, а.е. 32, л. 40–41; (Енциклопедия „България“. Т. 7. С., 1997, с. 491.)

[10] ЦВА–В. Търново, ф. 82, оп. 2, а.е. 32, л. 41. Релация за действията на Трета дружина.

[11] ЦВА–В. Търново, ф. 82, оп. 2, а.е. 32, л. 41. Пак Релацията на Трета дружина.

[12] Дневник на полка, ф. 82, оп. 2, а.е. 32, л. 23, 24. Релацията на Трета и Четвърта дружина.

[13] ЦВА–В. Тъново, ф. 82, оп. 2, а.е. 32, л. 42.

[14] ЦВА–В. Търново, ф. 40, оп. 2, а.е. 167, л. 98, 99. Шифрована телеграма на генерал Тодоров до Щаба на Действуващата армия от 15.X.1912 г. ЦВА–В. Търново, ф. 40, оп. 2, а.е. 167, л. 99.

[15] *Пак там*, ф. 40, оп. 2, а.е. 167, л. 101. Дневник на 26-и полк, ф. 82, оп. 2, а.е. 1, л. 28. Релацията на Трета дружина, ф. 82, оп. 2, а.е. 32, л. 42.

[16] Релацията на Трета дружина, ф. 82, оп. 2, а.е. 32, л. 42. Дневник на полка, ф. 82, оп. 2, а.е. 1, л. 26, 27, 28.

[17] ЦВА–В. Търново, ф. 82, оп. 1, а.е. 18, л. 211.

[18] ЦВА–В. Търново. ф. 82, оп. 1, а.е. 18, л. 218. Височайша благодарност от главнокомандващия българската армия. Ф. 40, оп. 2, а.е. 167, л. 97.

[19] ЦВА–В. Търново, ф. 60, оп. 2, а.е. 1, л. 34; ф. 40, оп. 2, а.е. 167, л. 80.

[20] ЦВА–В. Търново, ф, 60, оп. 2, а.е. 1, л. 34; ф. 82, оп. 2, а.е. 2, л. 5; ф. 82, оп. 2, а.е. 4, л. 42.

[21] ЦВА–В. Търново, ф. 60, оп. 2, а.е. 1, л. 32.

[22] ЦВА–Търново, ф. 82, оп. 1, а.е. 18, л. 176 (Списък на офицерите, лекарите и чиновниците от 26-и полк на 18.XI.1912 г. гр. Дедеагач).

ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ТОДОРОВ В ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА НА ДУПНИЦА И СВЕТИ ВРАЧ

Ст.н.с. д-р Димитър Тюлеков – ТДА–Благоевград

За мнозина името на известния генерал може би няма връзка с двата града по долината на р. Струма. А историческите асоциации между Дупница и Свети Врач, днешния гр. Сандански, едва ли са толкова познати.

Възстановяването на Третата българска държава и започналият аграрен преврат налагат промени в етническата картина на Дупница. Нейният виден турски гражданин Бекир ефенди се преселва в с. Свети Врач. Това става, след като благодетелният турчин отстъпва на Рилския манастир един от своите чифлици в Дупнишко в замяна на манастирски имот, разположен в местността Ливадица. В западната част, на пресечката между улиците „Христо Ботев" и „Банска" издига конак – жилище, хамбари, помещения за добитък. Както в Дупница, така и във възмогващото се село Бекир ефенди е проникнат от благородни мотиви и подпомага стопанското и културното развитие на Свети Врач[1].

Дупница като пограничен град е разположен в тясна долина между две височини и е на 5 км от Рила планина. Градът израства около мястото, където се събират трите рекички: Бистрица, Джерман и Тополница. Намира се на 77 км южно от София и на 24 км от българско-турската граница[2]. След 1878 г. в оформения околийски център на Кюстендилски окръг се заселват бежанци от останалата в пределите на Османската империя географска област Македония. Дупница не прави изключение от общото настроение и желание българската държава да изпълни дълга си за „освобождение на братята роби отвъд Рила, Осогово и Родопите"[3]. Да се надяваме, че именно настоящата конференция ще даде своя принос в осветляване на разумно избраната тема – „Дупница и Дупнишко в борбите за национално освобождение, обединение и независимост". Дупница е пограничният пункт на ВМОРО и едно от възловите средища на легалното македоно-одринско дело в България. Не случайно оттук тръгва революционният път на родения в с. Влахи, Мелнишко, Яне Сандански. Въпреки сложната си дейност, изтъкана от върхове и падения, неговото име олицетворява повече от едно десетилетие проявленията на ВМОРО в нейния Серски революционен окръг. По-късно е наложено и следвоенното провъзгласяване на Сандански като патрон на преименувания гр. Свети Врач[4].

В края на XIX и началото на XX век Дупница бързо израства като значимо търговско средище. Тук се провежда годишен панаир, който се открива на 15 април и трае общо пет дни[5]. Околността на Дупница и Рилския манастир стават по-достъпни за населението от Пиринския край и с построената през 1916–1918 г. жп л. Радомир–Крупник–Сали ага (Крива ливада)–Рупелското дефиле[6]. Дупница за кратко време се утвърждава като стопански,

комуникационен и снабдителен център за нископроизводителните райони на днешната Благоевградска област. В селищата от средното течение на р. Струма е запазена характерна народна мъдрост, подчертаваща мястото на града в практичния традиционен светоглед на българина. Независимо от атмосферните условия земеделският съвет за осигуряване на насъщното хлебно жито е: „Сухо ли е, крати, кално ли е, каляй, да не одиш на Дупница за пукница“[7]. Обаче градът заема особеното си място в българската историческа съдба с подвизите на 7-а пехотна Рилска дивизия във войните за национално освобождение и обединение на българската етническа общност.

Дивизията е формирана в края на 1903 г., годината, която бележи преломно събитие в драматичната борба на българите от Македония и Одринска Тракия. Дупница е нейният постоянен гарнизон, а започналото мащабно военно строителство успява да вдъхне вяра в местното население, че идва краят на османския деспотизъм в Македония. Всекидневното живо присъствие и обучение на войнишките набори от района превръщат Дупница не само в дивизионен център на Югозападна България, а утвърждават тукашната армейска част като най-значимата държавна институция в провинциалния град. Процесът на обществено признание и формиране на положителни нагласи сред гражданството бележи нов етап с дейността на генерала от пехотата Георги Тодоров. За родения в Болград, Бесарабия, преди 150 години български офицер има достатъчно литература. Георги Стоянов Тодоров (10.08.1858–16.11.1934 г.) има своето достойно място в офицерския корпус. Това е така не само защото последователно изпълнява воинския си дълг в пет войни и израства в служебната стълбица от подпоручик до командир на армия и генерал-адютант на Цар Борис III (1918–1943 г.)[8]. Генералът, който носи малкото име на светеца воин – Свети Георги Победоносец, има привилегията и честта да влезе трайно в съзнанието на поколенията поради две важни обстоятелства:

– След ген. Иван Радионов (30.04.1859, Севлиево – 1909, Дупница)[9] Георги Тодоров е вторият началник на 7-а Рилска дивизия. Той е и вторият генерал, които живее постоянно в града. От 1 януари 1910 г. е произведен в чин генерал-майор. Обаче Георги Тодоров е първият военачалник, чието ръководство на дивизията съвпада с очаквания 34 години общобългарски освободителен поход по долината на р. Струма. На деветата година от мирното си развитие воинският състав на Рилската дивизия с успех изпълнява стратегическото си предназначение. Въпреки опозиционната нагласа на сръбското оперативно командване само за три седмици дивизията начело с ген. Тодоров освобождава Източна Македония с Горна Джумая, Царево село, Кочани, Щип, Струмица, Петрич, Дойран, Криволак и Кукуш. На 27 октомври части от българската армия влизат в Солун. Известно е, че турският комендант по предварителна уговорка с австро-унгарската дипломация предава Солун на гръцките войски[10].

– Второто обстоятелство, обясняващо трайната народна почит спрямо личността на генерала, е неговото градивно, държавническо отношение към населението от „новите земи“, т.е. към новоосвободените и присъединени

към българското царство територии, административно обособени в Струмишки, а от 1920 г. в Петрички окръг.

Известно е, че в с. Свети Врач на 20 октомври 1912 г. влиза трети ескадрон от 11-та рота на Пети брезнишки полк[11]. По време на Първата световна война ген.-л-т Г. Тодоров е командир на Втора армия. През 1916 г. армейският щаб е преместен от с. Левуново в с. Свети Врач. Именно тук той проявява организаторските си качества на паркостроител и патриот, обвързан със съдбата на местното българско население. Трудно е било на генерала да прилага благородните си усилия за модернизиране живота в току-що освободеното от многовековната османска власт селище. Неговите първенци отхвърлят молбата на ген. Тодоров за строителство на казарми, които започват да се строят в Петрич, бъдещият окръжен град. С хитрост и гъвкавост премества щаба и създава военен подучастък. Успява да блокира земята в района на днешния „стар санаториум" и далновидно полага началото на замисления парк. Във военновременните условия проявява изобретателност и осигурява фиданки от черен и бял бор. От Италия са доставени 18 броя кедър и софора (японска акация), растения, които с отделяните от тях етерични масла прогонват маларийните комари. Паркът и алейната мрежа се изграждат по план. Построена е офицерска баня, днес Курортна поликлиника и лятна къпалня за гражданството на мястото на минералния извор „Мирото". Със съдействието на родолюбиви българи от Серес ген. Тодоров и неговите войници от Рилската дивизия доставят на части мраморна чешма, чийто барелеф е дело на неизвестен майстор от с. Горно Броди. Чешмата реликва е монтирана под вековния чинар и днес придава стародавно достолепие на бившия градски център. На макадамовия площад е издигнат паметник с имената на загиналите воини от Втора армия. Издълбаният надпис е „В памет на освободителната война за Македония"[12].

Народополезната дейност на ген. Тодоров е оставила и множество други следи. Проправен е пътят от с. Катунци до с. Петрово. В с. Левуново е възстановена изгорената от гръцката войска черква „Св. Великомъченик Георги Победоносец" и е превърната в действащ храм-паметник. Тиловата база на армията е разположена в гр. Кресна – складове, болница, автомобилен парк, открито кино и театър[13]. Генералът е първостроителят на съвременния град Сандански и по отношение развитието на селището като балнеосанаториум и лечебен център. Но прозрението му не е оценено от местните управници и санаториумът за ветераните от войните е построен в Овча купел с името „Свети Врач".

Демобилизираният и пенсиониран генерал не остава безучастен към живота в Свети Врач и в „новите земи". Той не отказва подкрепа на добре обоснованото още от май 1920 г. предложение с. Свети Врач да приема статут на околийски и градски център[14].

Малко известно е, че прославеният 68-годишен генерал е назначен от министър-председателя Андрей Ляпчев за управител на Петрички окръг. Въпреки че за кратко време заема тази длъжност, бившият командир на Рил-

ската дивизия остава верен на дълга си. Той е инициатор за ускоряване про-
цесите на културно и материално модернизиране на региона. В качеството си
на отговорен административен служител е застъпник на идеята за спазване
на законността и противник на всички прояви в спомагателната организа-
ция на ВМРО, които накърнят държавния суверенитет и авторитет както в
с. Свети Врач, така и в целия окръг[15].

Научно-историческата общност продължава да бъде в дълг към памет-
та на прославения генерал. Важно е проучванията[16] за личността, човешки-
те и воинските качества на ген. Тодоров да продължат с нови издирвания в
Държавния военноисторически архив – Велико Търново, да бъдат публику-
вани документите, касаещи връзките на дивизионното командване с отрядите
на ВМОРО и особено причинно-следствената връзка на последвалото амнис-
тиране на Яне Сандански. Важно е да се открояят и „страничните" прояви от
народополезната му дейност, т.е. като строител, окръжен управител, офицер
от запаса, общественик и въобще мястото на доблестния воин в паметта на
поколенията. Не по-малко важен е и въпросът за приноса на гражданство-
то от Дупница във финансовото осигуряване строителството на генералския
дом в столицата[17].

Само така може да бъде написана научната биография на известния ко-
мандир на освободителната Рилска дивизия, чието име носи от 1984 г. биv-
шото село Припечене, а неговият бюст-паметник през 2005 г. бе открит в
началото на градския парк „Свети Врач".

Бележки

[1] *Тасев, Хр.* Светиврачко в миналото. Библиотека „Краезнание", № 4, Благоев-
град, с. 104.

[2] Алманах на Царство България. С., 1913–1914, с. 795; *Георгиев, Г.* Македоно-
одринското движение в Кюстендилски окръг (1895–1903). С., 2008, с. 7–8.

[3] Указ на Президиума на Народното събрание, 26.09.1949 г. – Държавен вест-
ник, № 224, 1949, с. 1.

[4] Алманах..., с. 795.

[5] *Джонев, Ан.* Македония в железопътната политика на България. Кюстендил
2008, с. 325–327, 334–338, 347–348, 374; *Меджидиев, Т.* Слава вам, дупнишки ге-
рои! Дупница, 2001, с. 46–47.

[6] Държавен архив – Благоевград, ф. 1539, оп. 2 (необработен).

[7] Офицерският корпус в България, 1878–1944. т. V–VI, С., 1996, с. 320.

[8] Офицерският корпус..., т. V–VI, с. 144.

[9] ДА, ф. 742, оп.4, а.е. 43, л. 94; Националноосвободителното движение на ма-
кедонските и тракийските българи. Освободителното движение след Илинденско-
Преображенското въстание. Т. 3. С., 1997, с. 267.

[10] *Тасев, Хр.* Светиврачко..., с. 131.

[11] ДА, ф. 131К, оп. 1, а.е. 24, л. 2, 13; ф. 1539, оп. 2, необработен; *Пензов, В.*
Паркът „Свети Врач" през годините. Сандански, 2006, с. 9–12.

[12] *Тасев, Хр.* Светиврачко..., с. 136–137.

[13] ДА–Благоевград, ф. 131К, оп. 1, а.е. 24, л. 50. *Бабалеев, Ат.* Живот за другите. С., 2004, с. 137.

[14] *Тюлеков, Д.* Обречено родолюбие. ВМРО в Пиринско. Благоевград, 2001, с. 120–121, 134, 153–157, 206–207.

[15] *Чивиев, Кр.* Генералът легенда. Георги Тодоров и Седма Рилска дивизия. С., 2008, с. 197.

[16] ДА–Благоевград, ф. 281К, оп. 1, а.е. 7, л. 10, 227; *Мичев, Н., П. Коледаров.* Речник на селищата и селищните имена в България, 1878–1987. С., 1989, с. 71; Паметна книжка на загиналите от Дупнишка община във войните на Третата българска държава, 1885, 1912–1913, 1915–1918, 1944–1945. Дупница, 2008, с. 24; Разговор с Михаил Захариев, правнук на ген. Тодоров. София, 4 юни 2008 г.

[17] Благоевград, 12 януари 2009 г.

КЮСТЕНДИЛСКИ ОКРЪГ – ГЛАВНА БАЗА ЗА СЪСРЕДОТОЧАВАНЕ НА ВТОРА АРМИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА – 1915 г.

Костадин Николов – ТДА–Кюстендил

Включването на България в Първата световна война през 1915 г. на страната на Централните сили създава възможност българската армия да води военни действия съвместно с армиите на съюзниците по единен план. Негова основа са клаузите на подписаната на 24 август 1915 г. между Германия, Австро-Унгария и България Военна конвенция, която определя политическите и стратегическите цели на коалицията, изборът на театър на военните действия, направлението на главния удар, количеството отделени от съюзниците съединения, началото на тяхното настъпление и др. Съгласно постигнатите споразумения българската армия трябва да насочи своите активни действия срещу Сърбия, а на границите с Гърция и Румъния да остави само сили за прикритие. Така се създава коренно различна обстановка, която съществено променя разработения от българското Главно командване оперативен план „Б-Г“, предвиждащ едновременни военни действия срещу Сърбия и Гърция с оглед на очерталото се в края на 1914 г. военнополитическо статукво на Балканите[1].

Съгласно Директива № 1/22 септември 1915 г. по Щаба на Действащата армия (Главното командване) за водене на военни действия отделните оперативни обединения и съединения получават различни задачи. Първа армия на генерал-лейтенант Климент Бояджиев в състав 1-ва, 6-а, 8-а, 9-а пехотна дивизия, 1-ва конна бригада и 2-ри конен полк като част от групата армии „Макензен“ трябва да настъпи на фронта от р. Дунав до вр. Стрешер, да навлезе по долината на р. Морава и достигне линията Парачин–Алексинац–Ниш. Една бригада от 6-а пехотна Бдинска дивизия се насочва към Неготин и Бърза Паланка за съвместни военни действия с австро-германската групировка, напредваща от Оршова в същата посока. Втора армия на генерал-лейтенант Георги Тодоров, оставена под непосредственото ръководство на българското Главно командване, е предназначена за военни действия в Македония. Трета армия на генерал-лейтенант Стефан Тошев в състав 4-та и 5-а пехотна дивизия и 3-та конна бригада има за задача да се развърне в североизточната част на страната в района на Русе, Разград, Шумен и Варна за пазене тила на другите две обединения с оглед на евентуално румънско нападение. Втора пехотна дивизия е в района на Мехомия, Неврокоп, Доспат, Широка лъка със задачата да поеме отбраната в долините на реките Струма и Места срещу евентуално гръцко нападение. Десета пехотна дивизия – в района на Гюмюрджина, Пашмакли, Дедеагач, Ксанти със задача да охранява Беломорския бряг[2].

Коалиционният характер на войната налага известна специфичност по отношение вземане на решенията за стратегическото използване на отдел-

ните обединения. Оперативната идея за настъплението на българската армия през октомври 1915 г. по същество е част от общия план за действие на групата армии „Макензен" срещу разположената по границите сръбска армия. Главният удар нанася 11-та германска армия от района на Белград по долината на р. Морава към Ниш, а 3-та австро-унгарска армия настъпва по направлението Срем–Косово поле. Основният удар от българска страна се нанася със силите на 1-ва българска армия в направлението Белоградчик–Ниш. Неразделна част от съюзническия план за изваждането на Сърбия от войната е нанасянето на спомагателен удар от 2-ра армия в направлението към Овче поле[3].

Замисълът и разчетите, заложени в изработения от българското Главно командване оперативен план, предвиждат водене на кратковременна война единствено срещу Сърбия, като се отчита гарантираният неутралитет на Гърция и Румъния. Дебаркирането на първите англо-френски експедиционни сили в Солун през септември 1915 г. променят военностратегическата обстановка и очертават перспективата от сериозни и продължителни военни действия с нов противник, тежестта на които пада почти изцяло върху силите на българската армия[4].

Изборът за направление на главния удар на българската армия не постига решителен военностратегически резултат, а именно обкръжаването и пълно унищожение на сръбската армия съвместно със съюзниците. На практика стратегическото настъпление води до нейното последователно и равномерно изтласкване към планините на Албания и Черна гора, съхранявайки немалка част от своя личен състав. С него българската армия се среща впоследствие на Южния фронт. Известни възможности за постигане на по-добър резултат във войната срещу Сърбия е насочване на главния удар в направлението на 2-ра армия, при което се създават условия българската армия да излезе в тила на своя противник. Такива действия изискват настъплението на австро-германските войски да се развие в посока Обреновац–Чачак–Нови пазар–Прищина за обкръжаване на сръбската армия в района на Косово поле[5].

Подготовката на 2-ра армия за настъпателната офанзива към Овчеполието започва след попълването на числения състав и комплектоването на основните формирования. На 22 септември 1915 г. в Пловдив щабът на армията получава издадената в същия ден Директива № 1, в която се заповядва: „Втора армия, състояща се засега от 3-та Балканска дивизия, 7-а Рилска дивизия (без 26-и полк) и Конната дивизия, да атакува противника от в. Стрешер до в. Лешко и след това през Крива Паланка и Царево село, Кочане, концентрично да настъпи към Овче поле"[6]. При създадената стратегическа обстановка пред 2-ра армия е поставена целта да овладее долината и горното течение на р. Българска Морава при Враня и прекъсне железопътните съобщения на сърбите в района, да пресече пътя на тяхното отстъпление по долината на р. Вардар и опитите за съединение с дебаркиращите в Солун англо-френски експедиционни сили[7]. В този състав силите на армията възлизат общо на 48 пехотни дружини, 51 батареи, 18 ескадрона, 182 оръдия и 52 картечници[8].

С оглед изпълнението на поставената задача Кюстендилски окръг е изходен район за настъплението на част от Втора армия. По тази причина в немалка степен организационната подготовка на армията в навечерието на войната, както и бойната дейност, свързана с охраната и прикриването на границата, се извършва в него. Още с приемането на плана за действие на армията в определени райони на окръга се съсредоточават и развръщат 3-та Балканска и почти целият състав на 7-а Рилска пехотна дивизия, Кавалерийската дивизия, щабът на Втора армия и нейният тил, а в средата на октомври 1915 г., две седмици след започването на военните действия, в Кюстендил пристига и се установява Щабът на Действащата армия[9].

Охраната на граничната линия пред фронта на 2-ра армия успоредно с пограничната стража се поема първоначално от мобилизираните формирования на 7-а пехотна Рилска дивизия Така се осигуряват безпроблемното прегрупиране и придвижване на частите на 3-та пехотна Балканска дивизия от района на Нова Загора–Ямбол–Сливен–Бургас към областта на тяхното съсредоточаване, което закъснява с почти една седмица[10].

Частите от 7-а Рилска дивизия под командването на полковник Вълко Василев се съсредоточават по следния начин: Щабът на дивизията – в Дупница; 13-и пехотен Рилски полк разполага дружините си в Кюстендил, с. Гърляно и местността Бег бунар (в пл. Осогово, североизточно от вр. Шапка). На 26 септември полкът с две планински батареи се премества в с. Долно село. Втора бригада – 22-ри пехотен Тракийски полк с 3-та дружина от 26-и пехотен Пернишки полк и една планинска батарея, се съсредоточава в района на с. Църварица и седловината Черната скала. Останалите части на 26-и пехотен Пернишки полк от мястото на мобилизационното си назначение в Радомир, на 26 септември пристигат в Трън, влизайки в състава на 1-ва пехотна Софийска дивизия. Частите на 14-и пехотен Македонски полк се съсредоточават в селата Брезница, Клисура, Белица и Джами тепе (дн. Ильов връх). На 26 септември една дружина с една планинска батарея се премества в Струмица. Трета бригада – 53-и 54-и пехотен полк с две отделения от 7-и и 17-и артилерийски полк, се съсредоточава в района на Горна Джумая. Отделения от 7-и и 17-и артилерийски полк се разполагат в Кюстендил, Дупница и при моста Сали ага. Дивизионният огнестрелен парк и 7-о нескорострелно отделение – в Самоков. Придадените към дивизията 7-и опълченски полк и 2-ри гаубичен полк се разполагат в Дупница. Медицинските учреждения на дивизията се установяват в с. Кочериново и околностите. На 25 септември дивизионното интендантство се премества от Дупница в Горна Джумая.

За участие в операцията силите на 3-та Балканска дивизия под командването на генерал-майор Никола Рибаров се съсредоточават при следната групировка: щабът на дивизията се разполага в Кюстендил; щабът на 2-ра бригада се установява в с. Каменичка Скакавица, а 29-и пехотен Ямболски полк заедно с 6-и артилерийски полк заема района на селата Гюешево, Гърляно и Бистрица. След пристигането на дружините от 32-ри пехотен Загорски полк в областта на съсредоточаването им е възложена задачата да поемат охраната на граничната

линия пред фронта на дивизията от връх Църноок до Брезовски рид. Щабът на 3-та бригада се разполага в с. Жиленци, а 45-и и 46-и пехотен полк – в района на селата Лозно и Жиленци. Щабът на 1-ва бригада, 11-ти пехотен Сливенски полк, 24-ти пехотен Черноморски полк, пристигнал от мобилизационното си назначение в Бургас на 30 септември, заедно с 16-и артилерийски полк и едно отделение от 3-ти планински артилерийски полк, се съсредоточават в Кюстендил. Дивизионната пионерна (инженерна) дружина, дивизионният лазарет и ветеринарната лечебница също се разполагат в окръжния град и прилежащия му район. Продоволственият транспорт, санитарният парк, шестте полеви болници и 3-ти етапен полк се развръщат в землището на с. Коняво. Тилният армейски транспорт, запасните болници и парковата колона се установяват в с. Извор, Радомирско. Към дивизията се придава 2-ро отделение от 17-и артилерийски полк, съсредоточено в с. Жиленци. Поради липса на дивизионна конница в навечерието на военните действия от 3-ти конен полк е привлечен 4-ти ескадрон, който се разполага в Кюстендил.

Кавалерийската дивизия под командването на генерал-майор Александър Танев в състав: 2-ра конна бригада (4-ти и 5-и конен полк), 4-та конна бригада (3-ти и 6-и конен полк), конно-артилерийско и радио-телеграфно отделение и колоездачна рота, се съсредоточава от 9 до 21 септември 1915 г. при следното групиране. Щабът на 2-ра бригада се съсредоточава в с. Берсин; 4-ти полк – в с. Граница, 5-и конен полк – в Кюстендил. Щабът на 4-та бригада се съсредоточава в Кюстендил; 3-ти конен полк – в с. Берсин, 6-и конен полк – в с. Нов чифлик. Щабът на дивизията заедно с радио-телеграфното и конно-артилерийското отделение пристига в с. Багренци на деветия оперативен ден (19 септември), а два дни по-късно се премества в с. Пиперков чифлик. Колоездачната рота се разполага в с. Багренци. На 23 септември щабът на 2-ра армия от Пловдив пристига в Дупница, където престоява до 30 с.м. Във времето до започване на военните действия тези сили провеждат ускорен учебен процес в заетите от тях райони[11].

За снабдяване на съединенията и частите с материални средства и боеприпаси по време на съсредоточаването и оперативно-тактическото развръщане се разкриват интендантски базисни и разходни магазини и складове в Радомир, Кюстендил, Горна Джумая, Дупница, с. Гюешево, с. Кадин мост и Босилеград. Попълването на складовете със запаси от материално естество се извършва според определените наряди на реквизиционните комисии[12].

За организиране на лечебната дейност медикосанитарните служби на дивизиите разкриват два полеви лазарета, дванайсет полеви болници и четири запасни болници, два санитарни парка, два санитарни транспорта и две ветеринарни лечебници за лечение на добитъка. От своя страна медицинската служба на Втора армия разкрива две етапни болници, една евакуационно-разпределителна болница, шест подкрепителни пункта, базисен и разходен санитарен склад[13].

Подготовката на армията за настъпателната операция се съпътства от редица трудности, характерни за цялостното военно състояние на страна-

та. Ако запасните и военнозадължените се явяват сравнително навреме в частите, то сериозни недостатъци има в организацията на тила. Най-големи са трудностите по натрупването на запасите от материално естество – боеприпаси, продоволствие, фураж, облекло и друго военно имущество. Почти навсякъде се усеща липсата на коне, коли и обозно снаряжение, което забавя мобилизацията и съсредоточаването на съединенията и частите. Особено безпокойство предизвиква ненавременното пристигане на транспорта в 3-та Балканска дивизия, което усложнява подвоза на продоволствия към частите. Реквизираното количество храни се оказва недостатъчно за всекидневните нужди на армията, а редица от откритите интендантски магазини са празни[14]. В своя телеграма до министъра на вътрешните работи и народното здраве от 15 септември 1915 г. тогавашният окръжен управител на Кюстендилски окръг Владимир Караманов пише следното: „Считам за длъжност да донеса, че тазгодишният урожай в окръга е слаб и затова дадените наряди не ще може да се изпълнят в цялост, за което своевременно е донесено и се донася на надлежните места, за да се изпратят от другите окръзи на Царството храни, без които рискува се войската и населението да остане в глад“[15].

Въпреки обективните трудности и ненавременното съсредоточаване на някои от частите командването и щабът на II армия пристъпват към планирането на предстоящата настъпателна операция. Отделните съединения и части получават конкретните задачи по нейното провеждане със специално Наставление № 1 от 28 септември 1915 г.[16] и издадената на следващия ден Заповед № 7 на командващия армията генерал-лейтенант Г. Тодоров[17]. Съгласно тях усиленият 13-ти пехотен Рилски полк, образуващ 1-ва бригада на 7-а Рилска дивизия, трябва да настъпи по десния фланг на армията и преодолее противостоящите сръбски сили по направлението на селата Крива Фея–Сливница–Изамно–Кумарево–Враня. Целта е излизане в долината на р. Българска Морава, с оглед на взаимодействие с левия фланг на Първа армия (1-ва конна бригада и 26-и пехотен Пернишки полк). При изпълнението на тази задача се предвижда полкът да съгласува действията си с дясното крило на 3-та Балканска дивизия (29-и пехотен Ямболски полк), което настъпва по долината на р. Пчиня в обща посока на селата Стайовци–Голочевци–Нов глог–Средни дел–Нерадовче, също с основна цел към Враня.

Основните сили на Втора армия настъпват самостоятелно и почти изолирано една от друга по няколко направления. Трета Балканска дивизия атакува укрепената от сърбите позиция връх Китка–Чупина–Крива Паланка, като частите на дивизията имат задача да извършат обход от север на вр. Султан тепе (дн. Царев връх), след което да настъпят към Страцин. Седма пехотна Рилска дивизия атакува противника на фронта Брезовски рид – височината Лешко, като заеме Царево село и продължи настъплението си към Кочани. С цел да запази левия си фланг тя изпраща 54-и пехотен полк, който да настъпи през Пехчево към Виница и заеме пътищата за Струмица и Щип. Четиринайсети пехотен Македонски полк остава в долината на р. Струма да охранява тила на армията до смяната му от части на 2-ра пехотна Тракийска

дивизия. Задачата на Кавалерийската дивизия е да настъпи по долината на р. Брегалница в посока към Велес и да разузнава за разположението на противниковите сили в южна посока.

Ангажирането на противника чрез самостоятелните действия на деснофланговите части на армията (усилените 29-и Ямболски и 13-ти Рилски полк) в направлението към Враня в известна степен благоприятстват за нанасянето на главния удар от останалите части на 3-та Балканска и 7-а Рилска дивизия, изправени пред задачата да унищожат сръбската съпротива на силно укрепените Страцинска и Калиманска позиция, напредвайки в обща посока към Овчеполието. За успешния ход на операцията Кавалерийската дивизия трябва да развие своето настъпление в посока към Щип и Велес, да овладее железопътните съобщения на р. Вардар и изолира сръбските войски от придвижващите се от Солун съглашенски съединения.

С достигането на Овчеполието се създават условия за овладяване района на Скопското поле, където преминават важни железопътни и шосейни пътища. Така на практика се прекъсва връзката между Вардарска Македония с Централна и Източна Сърбия и същевременно се създават условия за по-нататъшно развитие на настъплението към Косово поле и западните райони на Македония. Другото важно концентрично направление е в посока към Велес и прилежащия му район, чието овладяване позволява по-нататъшно напредване по долината на р. Вардар и в западна посока[18].

Изходно положение частите на армията заемат на определените им места и райони в близост до границата последните два-три дни преди началото на настъпателната операция. Оперативно-тактическото развръщане на 3-та Балканска дивизия е следното: 1-ва бригада – 11-и пехотен Сливенски полк и две дружини от 32-ри пехотен Загорски полк, с придадените към нея 6-и артилерийски полк и едно отделение от 16-и артилерийски полк се развръща ешелонирано в района на селата Каменичка Скакавица, Раненци, Ръсово и Бобешино; 2-ра бригада – 29-и пехотен Ямболски полк се концентрира за настъпление около вр. Дукат, а останалите две дружини от 32-ри Загорски полк – в с. Богослов и на вр. Шапка, на ок. 3 км, североизточно от вр. Руен; 3-та бригада – 45-и и 46-и пехотен полк, усилена с части от 3-ти планински артилерийски полк, 17-и артилерийски полк и 3-та пионерна дружина, се съсредоточава в района на селата Горно и Долно Тлъмино, Босилеградско, Голем Връх; 24-и пехотен Черноморски полк и едно отделение от 16-и артилерийски полк – в Кюстендил; Щабът на дивизията, 3-та пионерна дружина и 4-ти ескадрон от Кавалерийската дивизия се установяват в с. Бобешино. От 7-а Рилска дивизия: Щабът на 1-ва бригада, 13-и Рилски полк с придадените към него части, заемат позиции около селата Мусул и Горна Любата, Босилеградско; щабът на 2-ра бригада, 22-ри пехотен Тракийски полк с придадената към него 3-та дружина от 26-и пехотен Пернишки полк – в с. Църварица и седловината Черната скала; 14-и пехотен Македонски полк развръща дружините си на височината Лешко, Джами Тепе, с. Левуново и Струмица, а щабът на полка с две батареи от 7-и артилерийски полк и един конен взвод се

установява при местността Халил чешме; щабът на 3-та бригада заема местността Халил чешме, 53-и пехотен полк – в с. Клисура, 54-и пехотен полк с две роти от 14-и Македонски полк се съсредоточават на вр. Кадийца, Джами тепе и вр. Руен; 7-и опълченски полк – в Дупница; 7-а пионерна дружина – в Грамада. Административните служби на дивизията се развръщат в Дупница и Горна Джумая. Щабът на дивизията заедно с дивизионния ескадрон, едно отделение от 7-и артилерийски полк и нескорострелно отделение се установява в с. Логодаш. Кавалерийската дивизия заедно с колоездачната рота конно-артилерийското и радиотелеграфното отделение се съсредоточават в землището на с. Ваксево. На 30 септември щабът на Втора армия и нейният тил пристигат в Кюстендил[19].

На 30 септември вечерта командирите на 3-та Балканска и 7-а Рилска дивизия определят със свои заповеди оперативните посоки за настъпление на частите. Балканската дивизия трябва да настъпи и разгроми частите на противника, укрепил се на височините Китка и Чупина, с. Киселица, Крива Паланка и Султан тепе. С нейното превземане се отваря пътят за по-нататъшното напредване на дивизията в посока Сушево–Куманово. Придаденият 4-ти ескадрон от 3-ти конен полк, придвижващ се на десния фланг на дивизията, след пробиване отбраната на сърбите се предвижда да настъпи по р. Пчиня към Търговище и разузнае за разположението на противника при Страцин. Общият резерв – две дружини от 32-ри Загорски полк с артилерия и инженерни части, има задача да овладее и се закрепи на граничната линия на фронта Таш тепе–Щърби връх, прикривайки посоката от вр. Руен към Кюстендил[20].

Съгласно оперативна заповед № 2 на полк. Вълко Василев 7-а пехотна Рилска дивизия трябва да премине граничната полоса преди разсъмване на 1 октомври, да атакува стремително и разгроми противостоящите сили на противника пред своя фронт, да овладее Царево село, долината на горното течение на р. Брегалница (Пехчево–Берово) и достигне линията връх Повиен–Калиманци–Голак планина, като заеме пътищата за Радовиш, Струмица и Щип. Втора бригада на дивизията, след като преодолее съпротивата на сръбските сили при границата, да овладее пространството между селата Драмче и Бигла и развие настъплението си за овладяване на Калиманската позиция. Вляво от 2-ра бригада 53-и пехотен полк от изходните си позиции при с. Клисура има за задача да атакува противника при Царево село и продължи напредването също към Калиманци. Трета бригада да настъпи към Пехчево–Блатец–Виница и излезе в долината на р. Брегалница при Кочани. Резервът – една дружина от 14-и пехотен Македонски полк с половин картечна рота, да настъпи от с. Лешко към Тработивище едновременно с останалите части от дивизията, да отхвърли противниковите сръбски сили и овладее височината Чавка на Голак планина, където да се задържи в очакване на нова задача[21].

По този план и при това групиране Втора армия започва своята настъпателна офанзива към Овчеполието. За около десетина дни българските войски разгромяват противостоящите сръбски сили и излизат в долината на р. Вардар, откъдето впоследствие се развива настъплението в цяла Маке-

дония. Предотвратена е възможността за съединение на сръбската армия с нейния съюзник. Така 2-ра армия изпълнява възложената ѝ задача и постига целта на операцията. Предвид опасността от нарастващото дебаркиране на съглашенските войски в Солун в хода на стратегическото настъпление срещу Сърбия се осъществява прегрупиране на отделни съединения и части на армията на юг. С този маньовър започва осигуряването на необходимите сили и средства за откриващия се нов фронт – Южният.

От изложеното дотук е видно, че Кюстендилски окръг заема съществено място в политическите и военностратегически разчети на българското Главно командване през Първата световна война. Със своето географско разположение и природни дадености, преминаването през него на важни концентрични направления и комуникации, с непосредствената си близост до тогавашната държавната граница той се явява удобен за реализиране на оперативните планове за настъпление. На тази част от територията на страната се съсредоточават и развръщат различни войскови формирования, чийто личен състав в немалка степен се попълва от самия окръг и който е доказал своя патриотизъм в стремежа за постигане на националния идеал.

Бележки

[1] *Марков, Г.* Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916. С., 1995, с. 180; *Криворов, И.* Българската военна стратегия през Първата световна война. – Военноисторически сборник, 1998, № 1, с. 113.

[2] ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 512, л. 1(гръб) – 2.

[3] Българската армия 1877–1919. С., 1988, с. 286.

[4] Българската армия в Първата световна война. Том I. 1915–1916 г. С., с. 74.

[5] *Христов, Д.* Стратегически проблеми на войните. С., 1991, с. 285–286; *Криворов, И.* Цит. съч., с. 116–117; *Петров, И.* Войната в Македония (1915–1918). С., 2008, с. 21–22.

[6] ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 512, л. 2.

[7] *Петров, И.* Цит. съч., с. 24.

[8] ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 507, л. 85; Българската армия 1877–1919. С., 1988, с. 286; *Петров, И.* Цит. съч., с. 20.

[9] ДА–Кюстендил, ф. 269 к, оп. 1, а.е. 35, л. 33, 35, 52; а.е. 299, л. 1, 4–5; *Пак там*, ЧП 460, л. 468; *Зафиров, Д.* Кюстендилският район в българските оперативни планове за войните 1912–1918 г. – В: Известия на историческия музей в Кюстендил. Том XI, В. Търново, 2005, с. 139.

[10] *Русев, И.* Принос към историята на II армия във войната 1915–1918 г. Кн. I, част I. С., 1928, с. 11–12.

[11] *Пак там*, с. 12–17; Историята на Рилци. 13-ти пехотен Рилски полк във войните за обединение на българския народ 1912–1913 г. и 1915–1918 г. Кюстендил, 1931, с. 155–156.

[12] Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Том III. Войната срещу Сърбия през 1915 г. Настъплението на II армия в Македония. С., 1938, с. 1099–1101; *Русев, И.* Цит. съч., с. 19–20.

[13] Българската армия... Т. III, с. 1113–1114.

[14] *Русев, И.* Цит. съч., с. 7–8; ДА–Кюстендил, ф. 269 к, оп. 1, а.е. 303, л. 1; Българската армия... Т. III, с. 1101.

[15] ДА–Кюстендил, Ч. П, л. 525; *Пак там*, ф. 269 к, оп. 1, а. е. 35, л. 32.

[16] ЦВА, ф. 317, оп. 7, а.е. 135, л. 3, 4; Българската армия в Първата световна война. Том I. 1915–1916. С., 2005, с. 105.

[17] ЦВА, ф. 317, а.е. 137, л. 12; *Русев, И.* Цит. съч., с. 32–33.

[18] Българската армия в Първата световна война. Том I. 1915–1916. С., 2005, с. 62.

[19] Българската армия..., Т. III, с. 4–5; *Русев, И.* Цит. съч., с. 13, 16–17; Д.К.Б. 53-и п. полк. – В: Епопея на българския войн. Възпоменателен сборник. Т. 1, С., 1926, с. 266.

[20] Българската армия... Т. III, с. 16–18.

[21] *Пак там*, с. 60–61.

ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ТОДОРОВ – ЛИЧНОСТ, ПАТРИОТ, ПЪЛКОВОДЕЦ

Доц. д-р Крум Чивиев

Трудно би могло да се пресъздаде цялостният духовен образ на една необикновена и бележита личност, каквато е генерал Георги Тодоров. Още повече това се отнася именно за човек, чиито истински воински качества се проявяват при реална бойна обстановка, както и при непосредствени контакти с редовите войници и офицери, на които генералът е давал пример за дисциплинираност, акуратност и еталон на висок воински дух.

У генерал Тодоров е дадена априори една особена черта – сурова, подвеждаща изследователя външност на образа, която неправилно разгадана, би довела до едностранчиво портретиране на личността. Вглеждайки се изпитателно във външния образ на генерала – все нещо остава завоалирано. Характерна за всички висши офицери тогава брадичка тип „Триъгълник", завъртени мустаци нагоре, строг поглед, изразяващ твърда решителност, плътно наложена фуражка със скосена козирка над челото. Но генерал Тодоров изглежда така само на пръв поглед. Ако се направи опит да се проникне в дълбочината и същността на неговия суров и героичен живот, непременно ще дойде изкушението да се разшифрова и фасадата на външния образ, зад който е битувала една трудно разгадаема личност. Защото именно зад външната образност природата е изваяла една уникална енигматичност на характера.

Загадката у цялостния образ на генерал Тодоров се свежда до невероятна симбиоза между непреклонността на силната воля и тънката душевна чувствителност у достолепния и опитен воин, на неговата необикновена човешка съпричастност. Няма съмнение, че когато се е налагало, строевият генерал е отреждал приоритет на свещения дълг, на безкомпромисната взискателност, на императивната интонация при разпоредбите си. И също когато се е налагало, той е сядал до обикновения войник, поглеждал го е с бащинска обич, насърчавал е неговия дух и вярата му в победата.

Колкото и сложно да е композирана, колкото и скрита да е духовната същност на генерала, тя все пак се поддава на визуална екранизация. Емпиричното поведение, реалното действие, прагматичните реакции на личността са онези препратки на индивидуалния психологически статус, които издават „светая-светих" и при най-дискретната личност. Или, както е казано – „всеки по делата ще го познаете!". В Новата история на България израснаха много военачалници, много генерали. Но всеки един от тях притежава свой професионален почерк – като пълководец и военен психолог, като човек и личност. От тази гледна точка генерал Тодоров е един-единствен и неповторим в нашата национална и военна история.

Обаянието на генерал Георги Тодоров сред своите подчинени се е дължало преди всичко на неговото човешко отношение. Тези, които е трябвало да поведе

на бойното поле, което означавало на явна смърт, му вярвали и изпълнявали безупречно неговите заповеди. Защото генералът е давал личен пример на храброст и мъжество, на всеотдаен патриотизъм и национална гордост. Той е успявал да постигне най-важното – да убеди подчинените си, че националната кауза е кауза и дълг на всеки боец. Именно поради това 7-а Рилска дивизия е достигнала до победи в тежките сражения при „Айватовските височини, при Булаир и Шаркьой", при Зетово и Дойран, при Калиманци и Кочани... Тези и други победи са постигнати в името на България и в името на своя любим генерал.

Една от предпоставките на военното изкуство е точно тази – командирът да спечели душата и сърцето на войника, да го възнагради с човешка топлота и лично внимание. И когато се наложи, да мотивира човека войник за победа над противника. Велик и недостижим пример в това изкуство е големият руски пълководец Александър Суворов, от когото се е учил и генерал Георги Тодоров. Във Военната академия в Санкт Петербург, а и след това той е изучавал най-подробно превземането на недостъпните крепости Тутракан (1773 г.), Силистра (1774 г.), Измаил (1790 г.) и други.

Друга причина за големия авторитет на генерал Тодоров сред българското войнство е неговата висока професионална компетентност във военните дела. Разигравайки различни варианти преди решително сражение, той е изслушвал внимателно всеки член на щаба, взимал е под внимание всяка полезна идея. Когато е давал последни разпореждания, никой от подчинените му не е възразявал.

Генерал Тодоров е известен с безкористната му служба в името на България, с неговата пословична скромност и самокритичност. Няма никакви данни, никакви документи, които да го уличават в злоупотреби, финансови далавери, в черни сделки, които да доказват проява на алчност. Подобни прегрешения са допускали мнозина висши офицери, съблазнени от коварния звън на среброто. Това е ставало най-често при сключване на договори за доставка на оръжие, боеприпаси, муниции и други материали за армията. Генерал Георги Тодоров съзнателно е стоял встрани от такива сделки, давал е пример на честен и неопетнен офицер на много негови последователи в българската армия.

Като истински воин генерал Тодоров винаги е побеждавал в себе си хлъзгавостта на самозамайването, опиянението на славата, безплодието на самонадеяността и самоцелното изтъкване. Той умеел да извлича поуки от живота, да избягва фатални за неговата професия грешки и изобщо не допускал обстоятелствата и статуквото да го владеят и моделират. **Той остави в наследство на Българската армия пример на доблестен и честен офицер, един истински рицар на висок морал и на военно изкуство.**

Назначаването на Георги Тодоров за генерал-адютант на цар Борис III до голяма степен измества песимизма и душевното страдание у него, настъпило след националната катастрофа. У генерала постепенно се възвръща чувството за пълноценност, осъзнава, че още е необходим на България. Макар и доста по-възрастен от своя сюзерен, генерал Тодоров е бил предпочетен на този пост, поне по две причини:

– Първо, той бе оставил отлични впечатления у младия цар, когато служеше при генерала в 7-а Рилска дивизия – Дупница. Освен добрите спомени от онези години царят не забравяше едно свое премеждие при Кресненското дефиле на 13 октомври 1912 г. Пресичайки буйните поройни води на река Струма, младият княз едва не се удавил. Лично генерал Тодоров се хвърля в студените води и го измъква от дълбокия вир.

– Втората причина са личните човешки и войнишки качества на генерала, неговите традиционни български добродетели, от които се учеше князът, докато поеме кормилото на България. Като командир на дивизията, а после като командир на армия и като главнокомандващ генерал Тодоров беше почти винаги до княза. От една страна, го въвеждаше в тънкостите на военното изкуство. Двамата често излизаха на предните позиции на отбраната, за да наблюдават обстановката. От друга страна, генерал Тодоров отговаряше с главата си за живота и сигурността на престолонаследника. Поради това той го държеше по-близо до себе си и по-далече от свистенето на куршумите и снарядите.

Генерал Тодоров никога не си бе позволил да се самоизтъква както пред подчинените си, така и пред неговите началници. Въпреки изискванията на тази професия и на военния устав той не употребяваше такива изрази като: „Аз съм командир, нареждам (заповядвам)...!“, или: „Като ваш командир ви забранявам това и това!“. Вместо тези дразнещи форми на словоизказ той използваше изрази като: „Необходимо е да се предприеме незабавна подготовка за атакуване на противника“, „Трябва да овладеете позицията, преди да я овладее неприятелят“ и т.н.

И при най-тежките ситуации генерал Тодоров е запазвал самообладание, не обичал страхливите и паникьорите. Налагало се е да бъде строг, безкомпромисен в своите разпореждания, но същевременно е внушавал доверие към своите подчинени, разрешавал е да подхождат творчески към конкретна бойна ситуация. Това доверие е отключвало съответна инициативност и решителност в боя от страна на дружинните и полкови командири, на войници и офицери.

Истината за духовния образ на големия военачалник и доблестен патриот Георги Тодоров би била по-завършена, ако я допълним с още един щрих. Това е абсолютната индиферентност на генерала към политиката. Мнозина изтъкнати военачалници са влизали с параден марш в опасното лоно на политиката и са излизали от това поприще обидени, поругани, малтретирани. Сред тях са Рачо Петров, Данаил Николаев, Никола Иванов, Георги Вазов, Радко Димитриев, Анастас Бендерев, Иван Русев, Иван Вълков, Дамян Велчев, Михаил Савов и др.

Малко са били онези генерали, които съзнателно са избягвали да стъпят върху хлъзгавия терен на политиката. За генерал Тодоров тя никога не е била изкушение, никога не е била цел и смисъл на неговия живот. **Съдбовното призвание на генерала винаги е била войската – там където ежедневно се доказва дисциплината на духа и тялото, на волята и на характера. Там, във войската, може да се изяви един военачалник и като превъзходен педагог, и като изтънчен психолог, да сътвори от младите момчета смели и храбри защитници на родината. Генерал Тодоров правеше това не само с жела-**

ние, но и с вътрешно усещане за призвание. Той многократно беше канен да заеме поста военен министър и винаги отклоняваше тези предложения с един прост, безобиден и силен аргумент: „Аз съм роден войник!".

„Неговата поразителна скромност, благост, милозливост създадоха от него една светла личност, която привличаше всекиго за една полезна работа. Спечелил сърцата на рилчани, той беше знаме, което ги водеше през пламъците на боевете, към слава и победи.

Генерал Тодоров имаше сърцето на велик българин, който се ражда един път във век, за да създаде епоха в историята на своя народ. Той беше същински баща, грижлив и търпелив над своята челяд – войниците – РИЛЧАНИ. И в тежки минути на народна несполука той им беше упование и надежда. Поради това дупничани го провъзгласиха за своя най-скъп **ПОЧЕТЕН ГРАЖДАНИН**" – се казва във в. „Светлина" от 18 ноември 1934 г. по повод неговата кончина.

Съвременници на генерал Тодоров от Дупница разказват с умиление затрогващи спомени за него. Привечер, на път от казармите към квартирата си, често бил заобикалян от деца. Някои от тях придърпвали кобура на сабята му, други протягали ръце към сърмените акселбанти и пагони, към златните копчета на генералския мундир. Вървели така, радостни и щастливи, чак до входа на къщата. По пътя генералът ги милвал по остриганите глави, давал им бонбони, обещавал им място в казармата, когато пораснат.

Не само децата, всички дупничани уважавали и искрено обичали човека генерал. Когато бил назначен за командир на Втора армия, преди да замине за Пловдив, целият град излязъл да го изпрати – с цветя и усмивки, с песни и хора, с най-добри пожелания. И днес в Дупница мнозина граждани преразказват онова, което знаят от своите родственици за прославения генерал Тодоров, генерал легенда.

Паметта и името на Георги Тодоров са съхранени от преходността на времето чрез именуването на една от улиците в негова чест (покрай Военния клуб), а в чест на 7-а Рилска дивизия е именувана улицата, която води към Горните казарми, покрай основно училище „Св. Св. Кирил и Методий". Освен това Военният клуб, величествено изграден в центъра на Дупница в стил Нов ренесанс, гордо напомня за онези бурни събития, част от които са свързани с прославения генерал Георги Тодоров.

Името на генерал Тодоров носят главната улица в град Сандански и градският парк, в началото на който признателните граждани са издигнали бюст-паметник на генерала. Също в негова чест бившето село Припечене, Сандънска община, и разделната жп гара за Петрич и Кулата носят името на генерал Тодоров. Това са само символични признания за неговия живот епоха.

Литературни източници

1. Българска военна история (в три тома). Подбрани извори и документи под редакцията на акад. Христо Христов. Военно издателство. С., 1986.

2. История на Руско-турската война (1877–1878 г.). Издание на Института по история при БАН под редакцията на акад. Георги Марков. С., 1998.

3. Сръбско-българската война 1885 г. Сборник документи. Институт за военна история при ГЩ на БА под редакцията на акад. Христо Христов и др. Военно издателство. С., 1985.

4. История на Сръбско-българската война 1885 г. Спомени на участници във войната. Военно издателство. С., 1925.

5. Абдикацията на цар Фердинанд. Документи, спомени, факти. Съставител – Милен Куманов. Отечество. С., 1993.

6. *Стамболийски, Александър.* Двете ми срещи с цар Фердинанд. БЗНС. С., 1989.

7. *Кастелов, Боян.* От война към въстание. Военно издателство. С., 1988.

8. *Марков, Георги.* България в Балканския съюз срещу Османската империя (1912–1913 г.) Наука и изкуство. С., 1989.

9. *Георгиев, Георги.* Пропусната победа. Историческа книга за Балканската война. Военно издателство. С., 1988.

10. *Радославов, Георги.* Приносът на 26-и Пернишки пехотен полк за успешния изход от Балканската война (1912–1913 г.). Сб.: Международна конференция „90 години от Балканската война", научен ръководител проф. Георги Марков, Кърджали, ноември 2002 г.

11. *Зафиров, Димитър.* Кюстендилският район в българските оперативни планове за войните 1912–1913 г. Сб.: „Известия на историческия музей" – гр. Кюстендил. Т. 11. Фабер, В. Търново, 2005.

12. *Казасов, Димо.* Видяно и преживяно (1891–1944 г.). Отечествен фронт, 1969.

13. *Фичев, Иван.* Избрани произведения. Военно издателство. С., 1982.

14. *Фичев, Иван.* Войната между България и Турция 1912–1913 г. Военно издателство. С., 1937.

15. *Димитров, Илчо.* България на Балканите и в Европа. Св. Кл. Охридски. С., 1969.

16. *Митев, Йоно.* Връстници и доброволци. Обзор на българската история от Освобождението до Първата световна война. Военно издателство. С., 1969.

17. *Косев, Кирил.* Подвигът 1912–1913 г. Военно издателство. С., 1983.

18. *Додов, Никола.* Дневник на Балканската война 1912–1913 г. Военно издателство. С., 2006.

19. *Радев, Симеон.* Строители на съвременна България. БП, I–II том. С., 1973.

20. *Груев, Стефан.* Корона от тръни. БП. С., 1991.

21. *Чивиев, Крум.* Генералът легенда. Георги Тодоров и Седма Рилска дивизия. АИС. С., 2008.

22. *Димитров, Божидар.* Руско-турската война и българската държавност. Военен глас, кн. 10/2005 г.

23. *Тодоров, Георги.* Действията на Летучий отряд във войната 1885 (3–14 ноември). Ръкопис. ЦВИА, Велико Търново.

24. *Меджидиев, Тихомир.* Слава вам, дупнишки герои, 1912–1918 г. Атера-Дизайн, Дупница, 2001.

25. *Драгански, Цончо.* Летоброенето на Втора армия (1912–2004 г.). – Българска армия, 28.12.2006 г.

26. *Ненков, Петър.* 90 години от включване на България в Първата световна война. – Военен глас, 10/2005 г.

ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ТОДОРОВ – КОМАНДВАЩ ВТОРА АРМИЯ

Полковник о.з. доцент д-р Димитър Зафиров

Колкото и парадоксално да е, генерал Георги Тодоров не е достатъчно позната личност в българската военна история. Служил е в гарнизони по цялата територия на България. Бил е командир, началник на дивизия, командвал е две армии, издига се до помощник на главнокомандващия Действащата армия. Въпреки това остава извън традиционната популярност за големите български военачалници. Него повече го знае обаче населението от югозападната част на страната и не случайно настоящата научна конференция, посветена на неговата личност, се провежда в Дупница. Градът и районът, където са гарнизоните на частите на 7-а Рилска дивизия – съединението, което се прославя под неговото командване. Причините за недостатъчната му популярност сред българската общественост се коренят в пословичната му скромност, патриотичност и родолюбие, без да са показни. Той е воин и човек, отбягващ политическите страсти, без прекомерни амбиции за бърза и блестяща кариера. Той не стои на опашката пред двореца от фаворити за звания, служебно издигане, за ордени и медали. Личност, отдадена единствено на вярната служба на България. Дошъл от Бесарабия, за да доказва, че е българин, закърмен с любов към прародината си. За него са важни отношенията му с хората, сред които се движи и живее, към личния състав на подчинените му войскови формирования – роти, дружини, полкове, бригади, дивизии, Втора и Трета армии и Действащата армия като цяло.

На 11 септември 1915 г. е обявена мобилизацията за участие на България в Първата световна война. Тя го заварва като началник на Втора инспекционна област в Пловдив. Със Заповед № 496/10.09.1915 г.[1] по Военното ведомство ген.-лейтенант Георги Тодоров е назначен за командващ Втора армия, с което започват нейното формиране и развръщане. От този момент до началото на 1918 г. той изпълнява длъжностите на командващ армия – първоначално на Втора, а през 1917 г. на Трета армия. В началото на 1918 г. той е вече помощник на главнокомандващия генерал-лейтенант Никола Жеков. Неговата характеристика е очертана и подпечатана преди всичко от дейността му като командващ армия, като организатор и управленец на настъпателните и отбранителните операции, провеждани от Втора и Трета армия. В настоящото изложение на анализ е подложена дейността му като командващ Втора армия главно през маневрения период от българското участие в Първата световна война (1915 и 1916 г.). Като командващ Трета армия – кампанията, през която активни военни действия в Добруджа не се водят, дейността му е застъпена в специален доклад на друг изследовател.

В навечерието и през двете Балкански войни като командир (началник – *б.а.*) на 7-а Рилска дивизия той се проявява като високоподготвен и дързък

тактик, а в качеството си на командващ Втора армия виждаме генерал-лейт. Тодоров като инициативен, настойчив и дори твърде строг военачалник. От тази гледна точка настоящето изложение има твърде професионален характер и може да бъде компетентно оценено от военноподготвени специалисти. Според хронологията на събитията през Първата световна война, командно-организаторските качества на генерал Тодоров по-долу първоначално се посочва умението му да подготви и ръководи армейска настъпателна, а по-късно армейска отбранителна операция.

Една от най-важните оперативни задачи, стоящи пред командването на Втора армия в навечерието на войната срещу Сърбия 1915 г. без оглед на вида предстоящи бойни действия, е нейното оперативно развръщане. Това на практика означава провеждане на мобилизацията, което от своя страна включва: оповестяване на запасния личен състав и добитък, тяхното явяване в бойните части, попълването на формированията с хора, въоръжение, боеприпаси, впрегатен добитък и транспортни средства, до военновременните щатове. Заедно с това изграждане на нови войскови структури и тяхното строево и бойно сглобяване. Огромна и трудна дейност, която започва от първия ден на мобилизацията, като за Втора армия продължава и в началото на бойните действия по причина на негативното обществено мнение към войната и общата нестабилна ситуация в страната. Ентусиазмът и възторгът от началото на Балканската война отдавна са отминали. Първата национална катастрофа през 1913 г. оказва още по-голям морален срив сред обществото и особено сред запасните, на които предстои повикване във войската. В страната се засилва антимилитаристичното брожение. Политическите партии се поляризират в отношението си към водещата се Европейска война. Всичко това дава отражение върху процеса на развръщане, формиране и подготовка на Втора армия за участие във военните действия.

Командващият Втора армия ген.-лейтенант Г. Тодоров е управлявал този особено важен период умело, твърдо и с вещина, за което полковник Иван Русев – началник на щаба на армията, пише в своите мемоари. Два дни след началото на мобилизацията и при попълване на войсковите формирования той констатира слабости, граничещи с дезорганизация. Освен обикновените неуредици в някои части на 2-ра Тракийска дивизия възникват недоволства, а в 27-и Чепински пехотен полк избухва бунт. Недопустими за съзнанието на командващия армията в напрегнатата обстановка от навечерието на войната. По тази причина той взема екстрено строги мерки за тяхното незабавно отстраняване и туширане. Съзнаващ какво предстои на войската, генерал Тодоров обръща внимание на целия личен състав на армията за големите изпитания, които предстоят, и че без грижливата подготовка и стъкмяване, както и строга дисциплина, не може успешно да се воюва. По този повод полк. Иван Русев отбелязва: **„Командването на II армия** (така е отбелязана в мемоарите – *б.а.*) **се принуди още на 13 септември (1915 г. – *б.а.*) да издаде следната заповед, бележита по съдържанието си... Старите ни недъзи се показаха още първия ден въпреки многото предупредителни (предварителни) разпо-

реждания от мирно време и въпреки личния опит от мобилизацията и войната 1912 г., при които първите допуснати послабления (немарливости) не закъсняха да имат печални последствия. Мнозина се облякоха в износено, изтрито, изпокъсано, смачкано и мазно облекло, т.е. кое-как, колкото да не са голи. Снаряжението – кой каквото сварил и намерил. Обноските – разпасани. Чинопочитанието твърде слабо и небрежно. Отношенията между началници и подчинени нестроги, некоректни и неприлични и разглезени.

Липсата на грижа към подчинените. Грижата за облеклото, почивката и храната твърде слаба... Привличаше се вниманието на началниците да вземат мерки, докато е време, и се настояваше да се види бързо резултатът от тях... Благодарение на строгостта на командующия армията, с която се почна службата, редът и дисциплината бързо се възстановиха и стегнаха. Тук следва да се отбележи, че в разбунтуваните части проявите се ликвидират най-строго, организаторите и инициаторите на протестите са наказани най-сурово, с което обстановката в армията е стабилизирана"[2].

В периода на попълването и развръщането на армията от особено значение са прикритието на държавната граница и недопускане изненада от страна на противника. С оглед на това командващият използва 7-а Рилска и част от 2-ра Тракийска дивизия. Прегражданието на направленията Враня, Босилеград, Перник; Куманово, Крива паланка, Кюстендил; Кочани, Царево село, Г. Джумая и поречието на р. Струмешница генерал Тодоров възлага на Рилската дивизия, а на Тракийската – да заема главния южен хребет на Родопите[3].

Втора армия по време на нейното развръщане е в състав от четири пехотни (2-ра Тракийска, 3-та Балканска, 7-а Рилска и 11-та Македонска дивизия) и Кавалерийската дивизия, дислоцирани в южната част на страната – от Черно море до Кюстендил и в София. По това време командният пункт на армията е в Пловдив, където е щабът на Втора инспекционна област. Командването е изпитвало големи затруднения в дейността си по управлението на развръщането при тогавашното състояние на комуникациите: събирането на ежедневната информация, за да се следи ходът на попълването на формированията, подаването на разпорежданията, свързани с прикриването на направленията и приграничната полоса, извършването на прегрупирането на войските и заемането от тях на районите за съсредоточение. Това на практика е огромна по обем разчетно-аналитична управленска дейност, означаваща да се организира взаимодействие с управлението на железниците, за да се получи информация за наличния подвижен състав – вагони и локомотиви. Да се направят необходимите разчети и графици за ешелоните за превозването на личния състав, въоръжението, боеприпасите и останалото военно имущество от 3-та Балканска и 2-ра Тракийска дивизия, а 7-а Рилска пехотна и Кавалерийската дивизия с маршове да заемат своите райони. Всеки познаващ тази дейност е напълно наясно, че са били необходими големи умения от командването и щаба на армията едновременно да се управляват всички съединения, насочени от Тракия към долината на р. Струма. Всичко това се извършва в

рамките на 20 денонощия – мобилизация, попълване формированията с личен състав, добитък и материални средства и първоначално строево и бойно сглобяване най-общо завършва за около 15 денонощия – до 25 септември[4].

Едновременно с тази дейност постъпват указанията и директивата от Главното командване за предстоящите бойни действия. Това от своя страна изисква работа по изучаване и подготовка на бойните документи за предстоящите действия. На 22 септември 1915 г. е получена първата директива от Щаба на Действащата армия, в която са посочени последните разузнавателни сведения за противника и най-общо са описани действията на германско-австрийските войски, които вече воюват, определени са бойният състав на армията, фронтът, на който ще действа, и задачите, стоящи пред силите в предстоящата операция[5]. За командването на Втора армия става ясно, че срещу нея са силите на армията на генерал Дамян Попович – т.нар. Македонски отряд, в състав от две дивизии и няколко новосформирани части, възлизащи на 50 батальона и артилерийски формирования с обща численост над 40 хил. души със 78 оръдия и 33 картечници. Освен армията на генерал Попович сръбското главно командване предвижда при усложняване на обстановката чрез маневриране за отбрана на Македония да използва още силите, развърнати в Косово и Албания, до подход на съглашенски войски[6].

Възоснова на нея и по указание на генерал-лейтенант Тодоров щабът на Втора армия до 28 септември с.г. разработва Наставление № 1, в което се определят целта и замисълът за провеждане на настъпателна операция, задачата и групировката на армията и частните задачи на елементите от оперативното построение[7].

По настояване на командването на групата армии „Макензен“ в директивата на българското главно командване се заповядва операциите си Първа и Втора армия да започнат на 28 септември с.г. Оценявайки трезво обстановката и за да се осигури време на съединенията от първи ешелон да заемат изгодно изходно положение за настъпление, генерал Тодоров настойчиво предлага началото на операцията на Втора армия да се отложи за 1 октомври. В същото време той изисква от прикриващите границата формирования през нощта на 28 срещу 29 септември с изненада да овладеят граничните постове на сърбите. По този начин изходните линии за настъпление да се доближат максимално до противника, което да гарантира успешните действия в началото на войната и вземане инициативата в бойните действия.

Българската армия по това време е мобилизирала три армии и три самостоятелни дивизии. Първа армия в състава на групата „Макензен“ провежда Моравската операция на фронта от р. Дунав до в. Стрешер (до Власинското езеро), Трета армия – развърната северно от Балкана и в Добруджа, защитава и осигурява тила на армиите на генералите Климент Бояджиев (Първа армия) и на Георги Тодоров (Втора армия), заели изходните райони в очакване да започнат своите операции.

Втора армия, подчинена непосредствено на българското главно командване, е насочена за разгром на противостоящите сръбски сили и освобождение

на Македония. За да не се отклонява вниманието на командването и за улесняване управлението в хода на операцията, съставът на армията е намален на три съединения (3-та Балканска и 7-ма Рилска пехотна и Кавалерийската дивизия) с армейски осигуряващи части и формирования – общо 48 пех. дружини, 18 ескадрона и 51 батареи – или 70 хил. души с 220 оръдия[8]. От състава на армията са изведени 2-ра пех. Тракийска, 10-а пех. Беломорска и 11-а пех. дивизия, преминали в подчинение на Щаба на Действащата армия.

Според Директивата на Главното командване и оперативната заповед на командващия – генерал Тодоров, Втора армия провежда операция за решителен разгром на противника и излизане на войските ѝ в долината на р. Вардар и Овче поле. С това да прекъсне връзката между сръбските и подхождащите съглашенски войски, създавайки условия за стремително настъпление в Македония и нейното освобождаване от сръбска окупация. Тази операция на Втора армия остава в историята на българското участие в Първата световна война с името Овчеполска операция (**По-подробно вж. Българската армия в Първата световна война. Т. 1, 1915–1916; Зафиров, Д. В борбата за Македония, гл. 2).** Тя се провежда чрез нанасяне на два концентрични удара от две направления – Кюстендил, Куманово с 3-та Балканска дивизия и със 7-а Рилската дивизия от Горна Джумая през Кочани към Куманово. За посрещане и противодействие на съглашенските войски, придвижващи се от Солун към Велес, е насочена Кавалерийската дивизия от Кочани към Щип и Велес след отхвърляне на противника от Рилската дивизия.

След относително обстойна подготовка и проведено разузнаване на противника армията на генерал Тодоров започва операцията си на 1 октомври с настъплението на двете пехотни съединения. След отхвърляне на челните сили на противника към Калиманци е въведена кавалерията за бързо развитие на успеха. Командващият ясно е съзнавал, че успехът не само на Втора армия, а на всички воюващи срещу Сърбия групировки зависят от високия темп на настъплението. При всяко задържане или неговото забавяне той е особено взискателен и дори безпощаден. По този повод полк. Русев пише: **„Когато щабът на армията узна за тежкото положение на частите от 32-ри Загорски полк на в. Руен, веднага бързо изпрати заповед на началника на дивизията за по-бързо отхвърляне на съпротивите“**[9]. По същия начин той реагира и при забавянето на кавалерийската дивизия. В заповедта си до нейния командир генерал Тодоров настойчиво изисква: **„От вашите бързи, решителни и смели действия очаквам големи последствия за действията на Втора армия, даже и за цялата (българската – *б.а.*) армия. Най-важната ваша задача е да прекъснете съобщенията на р. Вардар, след това разузнаване в южна посока... Искам смелост и бързина. Излизайте вече напред“**[10].

За генерал Г. Тодоров е характерно творчески и оригиналното прилагане на принципите на военното изкуство и особено за решителното концентриране на силите, без да се робува на буквата. Типичен пример в това отношение е атаката на Страцинската позиция. Когато 3-та Балканска дивизия излиза пред

нея, тя е достатъчно обезсилена. Въпреки че 7-а Рилска дивизия е на паралелно направление и на отстояние повече от 50 км, той не се поколебава да я насочи към Кратово и с нея да удари десния фланг на противника. По този повод в разпореждането си за действията на 4 октомври командващият отбелязва: **„Необходимо е цялата армия да води бой, а не дивизиите поотделно“**[11].

Благодарение на решителния маньовър отбраняващите се сръбски сили не издържат и са принудени да се оттеглят. Войските на армията преминават в преследване и на 7 октомври, т.е. за една седмица, влизат победоносно в Куманово, като овладяват сърцето на Овче поле. Армията постига целта на операцията. Създадени са благоприятни условия за разширяване на успеха, спиране придвижването на съглашенските войски на север и оказване действена помощ на Първа армия, водеща бойни действия за овладяване долината на р. Морава.

Управлявайки по този начин войските на армията, Овчеполската операция завършва с внушителни оперативни и оперативно-тактически резултати: овладяна е долината на р. Вардар и са изолирани групировките на противника – сръбска и съглашенска. Втора армия се придвижва на запад на 50–70 км и се създават условия за бързо освобождаване на окупираната от сърбите Македония. Операцията се провежда с внушителен за времето си размах – фронт 200 км и на дълбочина 70 км при среден денонощен темп – 14 км. Противникът в Овчеполската операция загубва над 30 хиляди убити, ранени, пленени, умрели от болести и рани, а от Втора армия убитите и ранените са около 500 души[12].

За този успех генерал Г. Тодоров спуска своята Заповед №17/8.10.1915 г., в която се казва: **„Храбри балканци, рилци и конници, с удивителен устрем, присъщ на нашата победоносна българска армия, вие през крайно пресечена местност, през урви, стръмнини, долища и върхове, при непрестанен дъжд, денем и нощем полетяхте срещу коварните изменници сърби – наши врагове – и ги пометохте пред себе си... Вие влязохте в стара българска земя, която 500 години бе в турско и вместо да я огрее свободата, преди три години тя попадна под сръбско иго... Свидетел на вашия устрем, на вашето самопожертвуване, на вашите усилия и храброст, аз се прекланям пред вашите знамена и сърдечно, от името на Царя и Отечеството ви благодаря...“**[134].

След Овчеполската операция обстановката на фронта налага Втора армия да изпълнява едновременно две задачи – настъпление към Косово поле, където във взаимодействие с Първа армия да бъдат обкръжени основните сръбски сили, и отхвърляне на проникнали към р. Черна съглашенските войски. С присъщата си оперативност генерал Г. Тодоров разделя армията, създавайки две оперативни групи. „Северната“ – подчинена на началник-щаба на армията, която да участва в доразгрома на сръбските войски в Косово поле. „Южната“ – остава в свое подчинение. Поради важността на задачата и непрекъснатото нарастване на съглашенската англо-френска групировка Втора армия е усилена с две и половина дивизии.

„Южната“ оперативна група организира настъпление при Градско, Соничка глава и Криволак. С решителни и активни едноседмични настъпателни и отбранителни действия в средата на ноември операцията на противника да се придвижи на север и съедини със сръбските войски е провалена. Понасяйки значителни поражения в личен състав, въоръжение и транспортни средства, той изгубва инициативата в действията. Англо-френското командване, стигнало до извода за безперспективността да продължава да дава напразни жертви, в последната десетдневка на октомври започва постепенно да оттегля войските си от заеманите позиции. Пред Втора армия са създадени благоприятни условия за преминаване в преследване на противника и развитие на настъплението в югозападно и южно направление. До края на ноември 1915 г. англо-френските войски са отхвърлени на гръцка територия, а основните сили на „Южната“ оперативна група, ръководени и насочвани от командващия армията – генерал Г. Тодоров, освобождават Велес, Кавадарци и Прилеп.

По това време „Северната“ оперативна група също изпълнява задачата си. Тя отбива опита на натрупаните в Косово сръбски войски да извършат пробив на юг към Скопие. Впоследствие паралелно със силите на Първа армия преминават в настъпление, участвайки в разгрома на противника при Прищина, а по-късно го преследват към Косовска Митровица и Дебър, завършвайки бойния си поход при Охрид и Струга.

С провеждането на Овчеполската операция и сриване замисъла на съглашенското командване за настъпление на англо-френските войски по поречието на р. Вардар Втора армия изпълнява важната задача за изолиране на силите на противника и създаване условия за разгромяването им по части. Другата оперативна задача, която изпълняват войските на генерал Тодоров, е участието им в разбиване на сръбските войски на Косово поле и тяхното преследване към Косовска Митровица, Дебър, Охрид и Струга. С тези победоносни действия на Втора армия генерал Георги Тодоров остава в българската военна история като главния освободител на Македония.

Развивайки успешно настъплението, войските на армията излизат на границата с Гърция. Съюзното Върховно командване на Централните сили преднамерено налага преустановяване действията на българските войски и особено силите на Втора армия. По егоистични военнополитически причини е пропуснат моментът да бъдат изхвърлени всички войски на Антантата от Гърция и ликвидиран Балканският фронт, с което да се постигнат стратегическите и политическите цели, за които България се включва в орбитата на Първата световна война.

По същия начин генерал Тодоров постъпва и в края на лятото на 1916 г., когато стратегическата обстановка налага върху Румъния да се окаже морален и военен натиск, чрез който тя да бъде привлечена в орбитата на Централните сили или поне да бъде изолирана от коалицията на Антантата. Във връзка с това през август 1916 г. българското главно командване предприема настъпление по двете крила на Македонския фронт. На Втора армия, която продължава да се командва от генерал Тодоров, е възложена задачата да отхвърли

всички сили от долното междуречие на реките Струма и Места. В кратки срокове е организирана т.нар. Струмска настъпателна операция на Втора армия. Това по същество е втората настъпателна операция, подготвена и ръководена от генерал Г. Тодоров. За по-малко от една седмица войските на армията настъпват, отхвърлят противостоящите англо-френски войски, възлизащи на 13 батальона, 3 артилерийски батареи и 9 ескадрона. Този успех се дължи преди всичко на голямата решителност на командващия армията. Наистина силите на Втора армия са превъзхождащи, но целта на операцията налага бързо да се очисти междуречието и се излезе на Орфанския залив, за да се скъси дължината на фронта, което се диктува от поведението на Румъния, която се готви за война срещу България. Съкращаването на фронта се налага поради необходимостта от прехвърляне на сили от Македонския фронт в Добруджа. От тази гледна точка генерал Тодоров е твърде взискателен за темпа на настъпление на армията. Благодарение на настойчивостта на командващия става възможно за кратко време да се очисти от съглашенски сили и се овладее територия от над 4000 кв. км[14]. Ако обобщим бойното майсторство на генерал Тодоров относно организирането, подготовката и воденето на настъпателните операции, накратко може да се каже, че това е настойчивост, висока отговорност и стремеж за пълна победа над противника.

Генерал Тодоров се отличава със същите качества и при организиране на отбраната от армията. С преустановяване на настъплението и излизането на границата с Гърция Втора армия получава задача да организира отбранителна позиция от Гевгели, Дойран, южните склонове на планината Беласица до р. Струма, планините Сенгел и Боздаг и по левия бряг на р. Места до Егейско море. Във връзка с това се извършва прегрупиране на войските и се променят бойните състави на армиите. За изпълнение на задачата на левия български фланг от 1 януари 1916 г. Втора армия има състав от 2-ра Тракийска, 7-а Рилска и 11 пехотни дивизии и 2-ра кавалерийска бригада[15]. С тези сили тя трябва да покрие фронт от почти 250 км.

От получения на Галиполския полуостров опит през зимата на 1913 г. и германската практика на Западния фронт, оценявайки ролята на Втора армия в стратегическия план за продължаване на войната, генерал Тодоров полага усилия да изгради непреодолима отбрана. Тя представлява система от две позиции, в които са изработени групи от окопи за пехотата и артилерията, ходове за съобщения, които да свързват позициите, а за личния състав – блиндажи, които да го защитават от артилерийския огън и задушливите снаряди[16]. Нещо повече, при избора на предния край на отбраната той се старае да използва по-най добрия начин изгодите на местността и по този повод докладва в Главното командване: „Разпоредих при укрепяването на позицията, гдето е нужно да се работи и до самата гранична линия. Разпоредих работите да продължат и да не се обръща внимание на гръцките претенции, понеже те първи нарушиха споразумението“[17].

В началото на 1918 г. генерал Тодоров е назначен за помощник на главнокомандващия генерал Никола Жеков. Събитията до края на българско-

то участие в Първата световна война са агония за войските поради общия упадък на ентусиазма в целия български народ. Това става причина за последващите събития, върху които генерал Тодоров не може да влияе. Вместо въоръжена борба събитията се превръщат в политически, чийто краен резултат са поражението и втората национална катастрофа. Воинът генерал Г. Тодоров остава верен на клетвата и дълга да края на своя живот, но неговата звезда на военачалник грее главно като командващ Втора армия през кампанията 1915 г.

Бележки

[1] ЦВА, ф. 106, оп. 1, а.е. 15; ф. 347, оп. 1, а.е. 38, л. 207–256.

[2] *Пак там.*

[3] *Русев, И.* Пос. съч., с. 12 и 18.

[4] *Пак там.*

[5] ЦВА, ф. 40, оп. 2, а.е. 512, л. 2–5.

[6] *Зафиров, Д.* В борбата за Македония. – В: Българската армия в Първата световна война. Т. I, 1915–1916 г. С., 2007, с. 101.

[7] ЦВА, ф. 317, оп. 7, а.е. 135, л. 3–4.

[8] *Зафиров, Д.* Пос. съч., с. 104.

[9] *Русев, И.* Пос. съч., с. 65.

[10] *Пак там*, с. 95.

[11] ЦВА, ф. 317, оп. 7, а.е. 137, л. 19.

[12] *Зафиров, Д.* Пос. съч., с. 114.

[13] ЦВА, ф. 317, ап. 7, а.е. 137, л. 52.

[14] *Петров, Т.* По фланговете на фронта. – В: Българската армия в Първата световна война. Т. I, 1915–1916 г. С., 2007, с. 181.

[15] ЦВА, ф. 40, оп. 2, а.е. 539, л. 112.

[16] *Криворов, И.* Затишие пред буря. – В: Българската армия в Първата световна война. Т. I, 1915–1916 г. С., 2007, с. 149.

[17] *Пак там*, с. 148.

ТРАКИЙСКИЯТ ДОГОВОР ОТ 1920 г.

Димитър Митев

Сред различните области, обект на ревизионистичните стремежи на България след Първата световна война, Западна Тракия заема особено място. Няма друга такава област от българските земи, останали под чужда власт, която да е толкова незначителна като площ и същевременно да е с толкова решаващо икономическо и още повече стратегическо значение за България. Става въпрос за територия от около 8700 кв. км, заключена между реките Места и Марица, на Юг – брега на Бяло море и на Север – височините южно от водосбора на р. Арда.

Лишаването на България от Западна Тракия, а чрез нея и от Излаз на Бяло море, променят облика и насоките на развитие на българската икономика и нейната експортно-импортна ориентираност.

Още по-значими са последствията, разгледани в стратегически план. Лишаването на България от статута ѝ на средиземноморска държава драматично намалява възможностите ѝ да се интегрира в свободните европейски икономически и политически отношения. Страната се „притиска“ на север и северозапад, където се превръща в периферен придатък на Централноевропейския регион. При това изпада под доминацията на непосредствените си съседи – Румъния и Кралството на сърби, хървати и словенци, които след войната излизат силно уголемени и несравнимо по-мощни в политически и военен аспект.

От стратегическа гледна точка загубата на Западна Тракия има и други, не по-малко съдбоносни последствия. Гръцката власт върху областта „цементира“, образно казано, крайната антибългарска ориентация на Атина в междувоенния период и изобщо непримиримия антагонизъм в българско-гръцките отношения. При положение че Западна Тракия не бе насилствено отделена от България, възможността София и Атина да „изчистят“ съществените проблеми помежду си можеше да се окаже съвсем реална перспектива. По този начин пред България биха се открили и печеливши политически комбинации през междувоенния период. Без Западна Тракия мълчаливият ревизионизъм, при това както в посока запад, така и по оста север–юг, си оставаше единствената възможна линия на поведение на България и всяваше сред българския политически елит чуството на обреченост и липса на възможност за полезен ход.

Определено може да се каже, че драматичната съдба на Западна Тракия привлича вниманието на българските историци и още преди Втората световна война тракийската проблематика фокусира относително повече внимание в сравнение с останалите аспекти на българския национален въпрос. С разработването на Тракийския въпрос се свързват имената на редица български изследователи. Ще посоча само част от тях, тези, които в свои разработки са концентрирали специално внимание към въпросната проблематика: Иван Алтънов[1] и Делчо Димитров[2] преди Втората световна война и Войн Божи-

нов[3], Стайко Трифонов[4] и Румен Караганев[5] в по-ново време. Бих желал специално да изтъкна, че монографията на Румен Караганев за българската национална кауза за Излаз на Бяло море в периода между двете световни войни е най-цялостното и задълбочено изследване на външнополитическите аспекти на въпросната проблематика.

Благодарение на разработките на споменатите и неспоменатите в този съвсем кратък списък български учени основните етапи в процеса на отнемане на Западна Тракия от България след Първата световна война са сравнително ясно очертани. След излизането на България от войната и подписването на Солунското примирие през септември 1918 г. в Западна Тракия се установява междусъюзническо управление, осъществявано от френски военни власти.

Това положение е потвърдено и от постановленията на Ньойския мирен договор от 27 ноември 1919 г.

Само пет месеца по-късно обаче през април 1920 г. чрез решенията на международната конференция в Сан Ремо става ясно, че предстои Западна Тракия (заедно с Източна) да се дадат на Гърция. Конференцията в Сан Ремо е свикана, за да се уточнят условията на бъдещия мирен договор с Турция. Това се случва на 10 август същата година с изработването на Севърския мирен договор с Турция. Въпреки че поради разгрома на Гърция във войната ѝ срещу Турция се налага Севърският договор да бъде ревизиран, това не променя положението в Западна Тракия. Чрез решенията на Лозанската конференция (ноември 1922–април 1923 г.) областта окончателно е присъединена към Гърция.

Така се смяташе, че стоят в основни линии фактите досега. Бих казал, че така се смяташе до настоящата научна конференция в Дупница. От сега нататък обаче съществена част от въпросната фактология предстои да бъде изменена, защото се оказва, че на 10 август 1920 г. в парижкото предградие Севър, в същия ден, когато е подписан договорът с Турция, е сключен и още един договор, специално посветен на Западна Тракия – този договор е назован „Тракийски договор“, или в по-точен превод: „Договор за Тракия, сключен в Севър на 10 август 1920 г.“.

Договорът се сключва от Главните съюзни и сдружени сили[6], Британската империя, Франция, Италия и Япония, от една страна, и Гърция – от друга.

Съответно той е подписан от представителите на споменатите Велики сили – победителки, а именно:

за Краля на Обединеното кралство на Великобритания и Ирландия и на презморските британски Доминиони и император на Индия: лорд Дерби – посланик в Париж, и главните комисари за Канада, Австралия, Нова Зеландия, Южноафриканския съюз и Индия;

за Президента на Френската република: Александър Милеран – министър-председател и министър на външните работи, министърът на финансите и министърът на търговията и индустрията, френският посланик в Лондон Жул Камбон и главният секретар на френското външно министерство Жорж Палеолог;

за Краля на Италия: италианският посланик в Париж – граф Лонгаре и съветник Гали;

за императора на Япония: посланиците на империята в Лондон – виконт Шинда, и в Париж – Мацуи.

От гръцка страна подписи под документа слагат представителите на гръцкия крал – министър-председателят Елефтериос Венизелос и посланикът в Париж Романос.

* * *

Тракийският договор е относително кратък, около 12 машинописни страници. Написан е в три езикови варианта – на френски, английски и италиански, като изрично се подчертава, че в случай на различия в тълкуването за меродавен ще се смята текстът, написан на официалния дипломатически език от онова време – френски.

Договорът се състои от 16 члена. Най-важен е член 1, тъй като с него се решава съдбата на Западна Тракия. Той гласи: „Главните съюзни и сдружени сили предават на Гърция, която от своя страна приема, всички права и титри, които те притежават по силата на чл. 48 от Мирния договор с България, сключен в Ньой на 27 ноември 1919 г., върху териториите в Тракия, които са принадлежали на българската монархия и които са предмет на споменатия по-горе член на договора".

В член 2 и 3 се уточнява начинът на прокарването на бъдещата гранична линия между България и Гърция, малцинствените права за местното население, които не трябва да се различават от тези, предвидени в Ньойския договор, и др. Твърде съществена е тази част от текста на чл. 3, която гласи, че условията, залегнали в Конвенцията от 1919 г., сключена между Гърция и България, за взаимна размяна на население, ще важи и за въпросната територия. Подчертавам, че това е съществено, тъй като по този начин се осигуряват международноправните условия, които обезпечават възможността за бъдещо етническо прочистване на Западна Тракия, поне що се отнася до българското население.

Още в преамбюла на договора се споменава, че подписалите го страни „са обзети от желанието" да осигурят за България „икономически излази" на Бяло море. Чл. 4 е посветен на тази материя. Според него на България се предоставя свободен достъп до егейския бряг и в тази връзка следва да бъде осигурен свободен транзит през „териториите и пристанищата, предадени на Гърция по силата на настоящия договор". Уточнява се, че конкретните условия за използването на споменатото по-горе право на България за свободен достъп до морето ще бъдат определени от специални спогодби, които ще бъдат сключени между Гърция и България. Важното в случая е, че по този начин задълженията на Великите сили победителки за осигуряване на „икономически излази" на България на Егейско море, поети по силата на Ньойския договор, вече се прехвърлят към Гърция.

Все във връзка с въпроса за българския достъп до егейския бряг чл. 5 предвижда на България да се даде правото да ползва под наем за „вечни времена" свободна зона в пристанище Дедеагач.

Текстовете на член 6 до член 14 на Тракийския договор са насочени към обезпечаването на свободното използване на пристанище Дедеагач, задълженията на гръцките власти да осигурят необходимите условия за свободен транзит през пристанищните съоръжения и подстъпите към тях и редица други технически подробности все в тази връзка.

По логиката на авторите на Тракийския договор българската страна би трябвало да остане приятно изненадана, когато се запознае с неговото съдържание, тъй като идеята на чл. 15 и 16 била да се създадат такива условия, че „на България да не се налага да разчита единствено на добрата воля на Гърция при осъществяването на излаза, а да се предвидят и международни гаранции в тази връзка“[7]. Според въпросните членове 15 и 16 при възникване на различия, свързани със свободния икономически излаз на България, споровете ще се уреждат от Обществото на народите. Нещо повече, в случай че България подаде оплакване до Съвета на ОН, ще бъде сформирана комисия, състояща се от представители на Франция, Великобритания, Италия, Гърция и България, която ще взема решения с обикновено мнозинство. По този начин според създателите си Тракийският договор щял да уреди въпросите около осигуряването на българския икономически излаз на Бяло море, правото за което е признато от Великите сили победителки на Парижката мирна конференция.

* * *

Тракийският договор е подписан, но подобно на Севърския така и остава нератифициран. Скоро след сключването му съдбата на Турция и следвоенното устройство в Близкия изток започва да се решава не в дипломатическите салони на Западна Европа, а на бойните полета в Мала Азия. Независимо че остава нератифициран обаче, наличието на този Договор налага да бъдат направени съществени корекции в интерпретацията на историята на Западна Тракия в международните отношения непосредствено след Първата световна война. Севърският договор също така не беше ратифициран, но това не пречи той да бъде разглеждан от изследователите като съществен етап от развитието на Тракийския въпрос, тъй като досега се приемаше, че именно чрез неговите постановки Западна Тракия се дава на Гърция.

Най-сериозната ревизия на историческата трактовка на развитието на Западнотракийския въпрос следва да се търси в посока на съждението, че наличието на отделен Тракийски договор променя възможностите за успех на основната постановка, залегнала в политическите усилия на земеделското правителство за възвръщането на Западна Тракия през периода 1920–1923 г. Това е тезата, че с неминуемата необходимост от ревизия на Севърския договор вследствие на резултатите от гръцко-турската война, предаването на Западна Тракия към Гърция като част от постановките на Севърския договор също така подлежат на ревизия. На тази база България пледира областта да бъде върната обратно под междусъюзническо (или международно) управление, както е според условията на Ньойския договор. Един от аргументите е,

че за разлика от Севърския договорът от Ньой е ратифициран и е реален факт в международноправния мир от онова време.

Обратното, решаването на съдбата на Западна Тракия чрез отделен Тракийски договор означава, че ревизията на Севърския договор няма нищо общо със съдбата на Западна Тракия, тъй като нейният статут е уреден от друг международен договор, който ни най-малко не се нуждае от промяна и който следва да бъде ратифициран. Това е основната цел, преследвана от създателите на Тракийския договор и най-вече от Лондон.

Едно по-цялостно и задълбочено изследване на влиянието на Тракийския договор от 1920 г. върху историческата съдба на Западна Тракия предстои да бъде направено. При всички случаи такова изследване би трябвало да има и известен интердисциплинарен характер, тъй като следва да се отчетат и международноправните аспекти на въпроса.

С оглед на възможностите, които ми дава отреденото време за моето изказване, аз бих се спрял само на две страни от комплексната проблематика, свързана с анализа на този неизвестен досега в българската историография международен договор: Първо – как бе открит той? И второ – защо толкова години след неговото създаване той остана неизвестен?

* * *

Загадката около наличието на отделен Тракийски договор от 1920 г. взе да се разплита, когато изследвах посещението на българския министър-председател Александър Стамболийски във Великобритания през есента на 1920 г. Това посещение е детайлно разгледано в разработката на нашия колега от Института по история на БАН – Владислав Топалов, публикувано през 1978 г.[8]. Вл. Топалов проучва въпросното посещение възоснова на български извори – Дневника на известния дипломат Димитър Станчов, който е пряк участник в събитията и който скоро след визитата на Стамболийски е назначен за пълномощен министър в Лондон, и архива на Министерството на външните работи и изповеданията. Междувпрочем студията на Вл. Топалов анализира в подробности въпросното посещение и е с определено приносно значение.

Задачата, която си поставих аз при това положение, бе да се „уплътни" изворовата база чрез проучването на оригиналната британска документация по случая и по този начин да се даде една по-обективна и балансирана оценка на въпросните събития.

Първите съмнения за съществуването на международен договор отделно от Севърския досежно съдбата на Западна Тракия възникнаха у мен при анализа на един важен документ на Форин офис, свързан с посещението на Стамболийски в Лондон през есента на 1920 г. Става дума за една докладна записка[9], предназначена да подготви тогавашния британски министър на външните работи, лорд Кързън, за срещата му със Стамболийски. Неин автор е младият по това време, но твърде влиятелен служител във Форин офис – Харолд Никълсън. Никълсън е изявен елинофил и отявлен българофоб и туркофоб. Той е един от основните апологети на идеята за отнемането на Западна Тракия от България и предаване-

то ѝ на Гърция и изобщо на идеята да не се допуска България до Егейския бряг. По повод предстоящата среща на Стамболийски с лорд Кързън Никълсън подготвя за своя шеф справка за евентуалните въпроси, които ще бъдат повдигнати от българския гост, и сценарий за провеждането на разговора. На първо място, разбира се, Никълсън поставя въпроса за излаза на България на Егейско море, който според него ще бъде сред приоритетните теми на Стамболийски. Прави се предвижданото, че българският премиер ще се стреми да оспори гаранциите за този излаз като недостатъчни, така както са заложени в Ньойския договор. По този въпрос, отбелязва британският дипломат, ние имаме готов отговор, който се съдържа в клаузите на самия Тракийския договор. Отбелязано е, че чл. 15 и 16 на въпросния договор показват, че на България нямало да се налага да разчита единствено на добрата воля на Гърция, а че тя ще има и международни гаранции за подсигуряване на правото си на излаз. Никълсън припомня на своя шеф, че договорът е подписан от Гърция, но България не е уведомена за него, тъй като той все още не е ратифициран. Въпросният Тракийски договор обаче се оказа, че липсва в архива на Форин офис, тъй като по всяка вероятност в него е попаднало копието от докладната записка на Никълсън, а оригиналът заедно с договора са отишли към архива на британското правителство, така наречените Cabinet papers. Този архив е със съвсем различна структура в сравнение с архива на Форин офис и съвсем друг режим на ползване.

По-нататък Никълсън отбелязва, че по всяка вероятност Стамболийски ще се опита да повдигне въпроса за съденето на българите, обвинени като военнопрестъпници, числеността на българската армия, репарациите, кредити за България и т.н. Разговорът между лорд Кързън и Стамболийски протича точно според сценария, изготвен от Никълсън, което говори добре за Форин офис и не толкова добре за дипломатическите умения на Стамболийски и изобщо за подготовката на неговото посещение във Великобритания. На практика българският премиер е отрязан по всички изброени по-горе точки. Специално що се отнася до най-важната – въпросът за Западна Тракия и Тракийския договор, който Кързън размахва пред очите му, той дори не реагира (поне външно), не иска да се запознае със съдържанието му и изобщо се прави, че не забелязва за какво става реч. И тъй като по-нататък в документацията става ясно, че въпросният договор е подписан на 10 август в Севър, аз подобно на всички колеги, работили по тези въпроси преди мен, бях склонен да приема, че всъщност става дума отново за Севърския мирен договор.

При по-внимателен анализ обаче съмненията ми, че Никълсън има предвид наистина отделен „Тракийски“ договор, се задълбочиха.

Известно е, че Севърският наред с Версайския, Ньойския и Трианонския са в известен смисъл „типови“ договори – имам предвид обстоятелството, че всички те започват с Устава на Обществото на народите, който заема първите 26 члена от тяхното съдържание. Никълсън обаче изрично подчертава, че именно чл. 15 и 16 се отнасят до международни гаранции за икономически излаз на България на Егейския бряг, а това няма нищо общо с Устава на ОН. Всичко това задълбочи съмненията ми и след още по-внимателен анализ вече на цялата документация по

случая установих, че наистина става дума за отделен Тракийски договор, който е подписан на същата дата и същото място като Севърския и който е останал неизвестен за изследователите в България в продължение на 88 години.

След достигането до този извод успях да се добера и до текста на самия договор, който изтеглих от интернет. Всъщност задачата не се оказа толкова лесна, но в крайна сметка излезе английският вариант на въпросния договор като част от документация на ООН (Обществото на народите), озаглавена „Серия договори".

* * *

Нормално е да си зададем въпроса, защо толкова години след подписването му Тракийският договор остава неизвестен в България?

Естествено, първата причина трябва да търсим във факта, че България официално не е уведомена за съществуването на този договор. Всъщност това е още едно потвърждение за унизителното положение, в което изпада страната след втората национална катастрофа. Сключен е международен договор, който решава съдбата на изконни български територии, върху които по това време от векове живее значително българско население, а никой не смята за нужно дори да уведоми България за случилото се! Разбира се, от формална гледна точка победителите не са длъжни да уведомяват България по случая, защото въпросните земи според Ньойския договор са предадени на Съглашението, но в случая гледната точка е прекалено формална. Тракийският договор влиза в архивите на Нова Зеландия, Южна Африка, Австралия, Япония, а в София никой и не знае за него!

Второто обстоятелство, което до голяма степен е заблудило изследователите, е фактът, че Тракийският договор е подписан в същия ден и на същото място като Севърския. Всъщност най-близо до истината е Делчо Димитров. В цитираното вече негово изследване „Тракийският въпрос и икономическият излаз на България на Егея", публикувано през 1938 г. в Париж, явно личи, че е имал достъп до текста на Тракийския договор, защото цитира части от него и представя съдържанието на някои от членовете му. И той обаче не говори за отделен Тракийски договор, а за „няколко конвенции" към Севърския договор, „уреждащи съдбата на Тракия". При това Делчо Димитров пише, че въпросните конвенции са подписани от Турция, докато Тракийският договор е подписан от Гърция. Освен това справката показа, че към текста на Севърския договор не са приложени никакви конвенции, свързани със съдбата на Тракия.

Съществува обаче и една друга причина, поради която Тракийският договор остава толкова години в неизвестност, и тя – според мен – е най-важната. Истината е, че Стамболийски умишлено не иска да знае за съществуването на този договор, а когато той е уведомен за него, се прави, че не разбира за какво става въпрос. Едва ли българският премиер е бил толкова неориентиран, че да не е обърнал внимание, какво размахва маркиз Кързън пред очите му в кабинета си във Форин офис! За Александър Стамболийски, а и за България по това време е било по-добре този договор да го няма. Ето защо той не се обръща

към Кързън с молба да го снабди с копие, а и цялата българска дипломация не се опитва да осигури копие от него. Колкото и странно да ни звучи сега, има и нещо по-лошо от „символа" на злото за България – Ньойският договор. Това е Ньойският договор плюс Тракийския договор, който отдалечава Западна Тракия от България и ликвидира надеждите за възвръщането на областта. Това, към което се стреми България по това време, е Западна Тракия да не стане гръцка, а да остане Съглашенска, а замисълът на Тракийския договор е точно обратният – областта да се даде на Гърция и България да се прости с надеждата да остане средиземноморска държава.

Бележки

[1] *Алтънов, И.* Междусъюзнишка Тракия. С., 1921; Източният въпрос и нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926.

[2] *Димитров, Д.* Тракийският въпрос и икономическият излаз на България на Егея. Париж, 1938.

[3] *Божинов, В.* Западна Тракия в дипломатическата борба 1918–1924 г. – В: Изследвания по българска история, т. III – Външната политика на България (1878–1944). С., 1978; България на конференциите в Генуа и Лозана (1922–1923). – В: В чест на академик Христо А. Христов, Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976.

[4] *Трифонов, С.* Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912–1915. С., 1992; Българско националноосвободително движение в Тракия 1919–1934 г. С., 1988; Антантата в Тракия 1919–1920 г. С., 1989.

[5] *Караганев, Р.* България и нейната insufficientia pulmonum или националната кауза за излаз на Бяло море 1919–1941. С., 2005.

[6] Част от терминологията, която използвам при превода на Тракийския договор – например „Главни съюзни и сдружени Сили", е заимствана от придобилите гражданственост термини, въведени от Б. Кесяков при превода на текста на Ньойския договор от 1919 г. – Вж.: *Кесяков, Б.* Принос към дипломатическата история на България. Т. 1, С., 1925.

[7] Архив на британското министерство на външните работи: Public Record Office. Foreign Office, 371/4675, p. 139–147.

[8] *Топалов, В.* Посещението на Александър Стамболийски във Великобритания. – В: Изследвания по българска история, т. III – Външната политика на България (1878–1944). С., 1978.

[9] Въпросната докладна записка е публикувана от мен на български език в документалния сборник: *Митев, Д.* Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919–1941 г.), том I (1919–1934 г.). Архивите говорят. Т. 38. С., 2005, с. 33–37.

ОТПУСКАНЕ НА НАРОДНИ ПЕНСИИ ЗА УЧАСТНИЦИТЕ В НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ СЛЕД ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО ПРЕЗ 1941 г. НА НОВООСВОБОДЕНИТЕ ЗЕМИ

Д-р Володя Милачков – Институт по история при БАН

Признателността на българското общество към дейците на националноосвободителното движение и жертвите на чуждите режими има важно отношение към усилията за бързо и сполучливо приобщаване на възвърнатите през 1940 и 1941 г. области към България и към политическото възпитание на нейните „стари“ и „нови“ граждани. Формите на признание за приноса на отделните участници в освободителното дело са проява на обществено внимание и преклонение към понесените от тях страдания и проявеното себеотрицание. Те са и действено осъществяване на морален дълг, свързан с любовта към отечеството. Те утвърждават и прославят образци на политическо поведение с висока стойност за историческата памет на българската нация.

Обществената и държавната отплата, съобразена с традициите на българското законодателство и изразена под формата на народни пенсии за активните участници в освободителното движение, защитавали българщината в условията на чуждо национално господство, е вълнуващ епизод от недалечното минало. Той е обвързан със заключителните проявления на организираното освободително движение, за което отпускането на пенсии става допълнителен повод за даване на оценки и споделяне на становища от различни негови участници, сподвижници и съвременници.

Законодателната практика на Народното събрание е да отпуска народни пенсии на български граждани и обществени, имащи особено големи заслуги към държавата и народа, като израз на благодарност и дълбока признателност. За всеки отделен случай това става с приемане на специален закон, и то най-често тогава, когато семействата на тези заслужили български граждани се нуждаят от материална подкрепа[1]. Известно изключение като по-общ закон, засягащ по-голяма група заслужили лица, е Законът за пенсиите и възнагражденията на поборниците и опълченците и последващите негови изменения[2].

През 1942 г. в българското общество започва да се говори за предстоящо внасяне в Народното събрание на специален законопроект за отпускане народни пенсии на заслужили към родината българи от новоосвободените през 1940–1941 г. земи. Държавни и обществени институции се заемат да правят различни проучвания за участниците в най-важните прояви на националноосвободителното движение. Чрез тях се уточняват възрастта и броят на нуждаещите се, които трябва да се подпомогнат, за да им се осигурят спокойни дни на старини.

На 22 декември 1942 г. в парламента постъпва законопроект, изготвен от Министерство на финансите, за отпускане на народни пенсии на особено заслужилите в освободителните борби дейци. В мотивите към законопроекта се подчертава, че в тежките борби за обединение на българския народ са взели участие плеяда дейци, едни от които са вече покойници, а други са в напреднала възраст, като някои от тях се намират в недобро материално положение и се нуждаят от подкрепа. Изтъква се, че в момента, когато българският народ се радва на своето обединение, дълг на държавата е да подкрепи останалите живи дейци и наследниците на починалите, така както в недалечното минало с нарочен закон са били подпомогнати поборниците и опълченците от освободителната епоха[3].

В изказванията на народни представители се набляга и на външния ефект от приемането на закона, който ще бъде още едно опровержение на чуждите обвинения, че в новоосвободените земи не е имало българи и не е съществувал български дух. Същевременно законът ще покаже на сънародниците от тези области, че българското правителство ги цени и отдава нужното внимание на заслужилите, „които ще бъдат фаровете на младите поколения и ще сочат пътя за добруване на родината“[4]. Депутатите са убедени, че чрез него ще се подпомогне препитанието на хора, които в тежки условия са проявили българското си съзнание и едва ли са очаквали, че ще дойде ден да получат награди и отличия. Със закона ще се даде и достоен пример на младото поколение, че борците винаги се зачитат, че държавата тачи своите герои и крепи у младите любовта към българската народностна общност. Прави се изводът, че народ, който цени своите национални герои, своите мъченици и жертвите, дадени за националната му кауза, ще има светло бъдеще[5].

При първото четене на законопроекта в парламента народни представители в своите изказвания подчертават, че с неговото внасяне правителството е имало щастливата идея да засвидетелства признателност, която целокупният български народ дължи към участниците в националноосвободителните борби. Изразът на почит и отплата е белег за култура и цивилизация и залог за напредък. В изказванията се изтъква приемствеността в освободителното движение и се подчертава, че участниците в него са били вдъхновявани от „безпримерната и високородолюбивата дейност на великаните от Възраждането“[6].

По време на четенето се посочват някои недостатъци на проектозакона, сред които е изключителната му насоченост към дейците от вътрешността (земите под чужда власт), и то предимно към онези от тях, които са били нелегални и са действали с оръжие в ръка. Поставя се въпросът за легалните дейци от вътрешността и от емиграцията и се изтъква, че обсегът на тяхната дейност също е бил твърде голям, както и нейното значение. Вниманието на депутатите се обръща върху различията в обществено-политическите условия, съществували в отделните области по време на чуждите националноугнетителни режими. За разлика от Македония, в

Южна Добруджа е имало относителна политическа свобода и ограничен до минимум културно-просветен живот, което е позволявало да се води легална борба за правата на българското население[7].

Отправя се препоръка в закона да се предвидят положения и за заслужилите легални дейци, за да не се породят недоумение и огорчение у тях и да не се повтарят грешки от миналото, когато някои възрожденци са били „приласкани" твърде късно, а други от тях така и са били „отлитнали огорчени във вечността". Предлага се снижаване на пенсионната възраст от 60 години, която е съобразена предимно с участниците в Илинденско-Преображенското въстание и Македоно-Одринското опълчение[8].

На 27 януари 1943 г. XXV Обикновено народно събрание приема очаквания Закон за отпускане на особено заслужилите в освободителните борби дейци народни пенсии. Той постановява, че участниците в борбите в Македония, Тракия, Добруджа, Западните покрайнини, Пиротско и Моравско, които са били членове на организирани чети или са били осъдени за политически деяния, имали за цел освобождението и защитата на българската народност, или са били малтретирани и са останали инвалиди, могат да получат народна пенсия. Пенсия могат да получат и наследниците на убити или отвлечени в неизвестност дейци, както и учители в споменатите области или техните наследниците. Пенсии се полагат и на участниците в Македоно-Одринското опълчение по време на Балканските войни 1912–1913 г. Личните народни пенсии се отпускат в размер на 18 000 лв. годишно (1500 месечно), а наследниците имат право на 20 % до 50 % от размера на личната пенсия. Изплащането на пенсиите се предвижда да става на три месеца[9]. За съжаление, разумните предложения, направени при обсъжданията в Народното събрание, не са взети предвид при окончателното гласуване на закона.

Според законовите постановления молбата за народна пенсия трябва да бъде подадена до съответния областен директор най-късно в тримесечен срок от влизането на закона в сила. Тя трябва да съдържа изрична декларация, че молителят няма друга пенсия или месечен доход над 2500 лв. Към нея трябва да се приложат: удостоверение от съответната община за местожителството, възрастта, произхода, семейното и материалното положение и месечния доход на молителя; кратка животописна бележка, заверена от общината и от трима свидетели, която да бъде придружена с мнението на кмета на населеното място; документи, свидетелстващи за участието на молителя в борбите за национално съхранение, освобождение и обединение. От областните директори се изисква да наредят незабавна, обстойна проверка на всяка молба по начин, какъвто намерят за най-добър. Във всеки случай те трябва да вземат мнението на местните организации на българите от новоосвободените земи. Освен това те могат да събират служебни сведения и сведения от други лица. След проверката областните директори трябва да препратят молбите в Комисията за народни пенсии с мнение дали да се уважи молбата, имайки предвид условията на закона[10].

В съгласие с изискванията министърът на финансите Добри Божилов сформира Комисия за народни пенсии, съставена от осем членове. В нея са включени: Симеон Радев – пълномощен министър; Манол Попконстантинов – директор на разположение при Министерството на вътрешните работи и народното здраве; Емануил Гешев – директор на пенсиите; Михаил Копанов – представител на Съюза на Македоно-Одринските опълченски дружества; Коста Николов – представител на Съюза на македонските културно-просветни благотворителни братства; Димитър Груев – представител на културно-благотворително дружество „Тракия“ и Аспарух Айдемирски – представител на Просветно-благотворителното дружество „Добруджа“[11]. Представителят на съответната организация има задължение да участва при разглеждане на молбите, които засягат членове на неговата организация[12]. На практика организационните представители вземат участие в разглеждането на всички молби на дейци от новоосвободени области.

От август 1943 г. до август 1944 г. Комисията за народни пенсии в многобройни заседания разглежда постъпилите чрез областните директори молби на просители за народни пенсии и въз основа на чл. 9 от закона дава мнение на 4010 от тях да се отпусне народна пенсия. На 1769 от подалите документи тя признава правото да получават пенсия, след като бъдат налице всички условия, предвидени в закона, а 920 молби комисията оставя без последствие като неотговарящи на условията на закона. Неразгледани остават 3293 молби. Министерският съвет одобрява решенията на комисията под формата на постановления, които не подлежат на обнародване в Държавен вестник явно поради деликатния характер на материята[13].

Молби в комисията са подадени и от жители на град Дупница и Дупнишка околия. Народни пенсии са отпуснати на 11 молители, от които 6 са от гр. Дупница и 5 са от неговата околия. Между удостоените с пенсия личат имената и на две жени. Временно без последствие, докато настъпят условията, отговарящи на изискванията на закона, е оставена една от подадените молби. Без последствие като непокриващи законовите изисквания са оставени 4 молби, представени само от жители на Дупница. Неразгледани поради настъпването на преломните политически събития в България от края на лятото на 1944 г. остават 35 молби.

Народни пенсии се отпускат на следните жители на гр. Дупница и на четири селища от Дупнишка околия. Техните имена, подредени по азбучен ред, са следните:

Ангел Величков Петров от гр. Дупница
Васка Зашева Газспова от с. Бистрица, Дупнишко
Георги Костадинов Груев от с. Бараково, Дупнишко
Димитър Ангелов Диманов от гр. Дупница
Димитър Николов Карадак от с. Рила, Дупнишко
Димитър Николов Маслинков от гр. Дупница

Елена Гоцева Междуречка от с. Мурсалево, Дупнишко
Никола Апостолов Сапунджиев от гр. Дупница
Никола Георгиев Чапкънов от гр. Дупница
Ранчо Младенов Милошев от гр. Дупница
Христо Хаджипопов от с. Бараково, Дупнишко

Временно без последствие до настъпване на условията, предвидени в закона за отпускане на народните пенсии, е оставена молбата на Димитър Георгиев Грънчаров от гр. Дупница[14].

След драматичната политическа промяна на 9 септември 1944 г. Законът за отпускане на народни пенсии на особено заслужилите в освободителните борби дейци е отменен с Наредба-закон от 29 декември 1944 г. Отпуснатите пенсии се прекратяват, като неполучените суми не се изплащат, а неразгледаните молби се смятат за прекратени[15]. На 1 януари 1949 г. влиза в сила Закон за общественото осигуряване, чийто дял V се занимава с пенсиите на заслужилите на родината лица, към които се отнасят граждани, работили, борили се или загинали за благоденствието на българския народ и напредъка на родината[16].

Законовите разпоредби не третират заслугите на дейците от националноосвободителното движение след Първата световна война. Държавни пенсии се предвиждат само за: поборниците от Освободителната война 1877–1878 г.; доброволците от Сръбско-българската война 1885 г., участниците в Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., в освободителните борби на Македония и Одринско до 1908 г. и в Македоно-Одринското опълчение[17]. Кандидатите за пенсии трябва да отговарят на следните условия: да са навършили 60 години и да не са били „в услуга на двореца, българските реакционни фашистки правителства и на немските окупатори и понастоящем не са с фашистки прояви“[18]. Те трябва да представят удостоверение от съответния Народен съвет, че не са били „в услуга на реакцията или фашизма“ от 1923 г. до 9 септември 1944 г.

С Наредбата закон от 1944 г., която отменя Закона за народните пенсии от 1943 г., и със Закона за общественото осигуряване от 1949 г. се лишават от пенсия лица, свързани със защитата на българщината. С тези законови актове без съмнение се извършва морална и икономическа репресия над тези хора с изявено българско съзнание и доказано родолюбие.

По времето, когато законодателно и практически се урежда отпускането на народни пенсии, все още много дейци не могат да си дадат ясна сметка за изминатия път от освободителното движение и за неговото значение. Изясняването на картината на движението и на ролята на неговите участници се съпровожда от сблъсък на различни схващания и оценки, нелишени от дребнавост. В същия момент е в ход не лек процес на пренебрегване на дейци, оставили примери на достойно изпълнен дълг към освободителната кауза. Те отстъпват място на „челници“ в обществено-политическия живот на българите от съответните области на по-малко познати, но амбициозни обществени.

Щекотливи обстоятелства при оценяване на ролята и мястото на отделни дейци съпътстват отпускането на народни пенсии на някои от тях. Те доразвиват или пораждат в организационните среди несъгласия, недоразумения и противоборства. Деликатните моменти способстват по-отчетливо да се открояят личните сметки на някои дейци за бърза обществена кариера и суетността на по-случайно изпъкнали хора с необосновани претенции за почетно място в освободителното движение. Увеличава се ревността у някои местни активисти към организационните ръководители в София. За усилване на разногласията спомага и недостатъчната демократичност на процедурата по отпускане на народните пенсии. Законът от 27 януари 1943 г. изключва членовете и привържениците на Комунистическата партия, което още повече засилва противоречията сред дейците и предопределя в някаква степен последвалото им изостряне до крайност след 9 септември 1944 г.

Все пак грешките, слабостите и взаимните упреци остават бледи пред проявеното родолюбие и понесените страдания и не намаляват заслугите на дейците за обединението на българската нация. Повечето от тях споделят виждането, че онези, които са пожертвали живота и състоянието си за освобождението на областите, останали под чужда власт, трябва да бъдат възнаградени по достойнство. Те трябва своевременно да изпитат радостта от проявите на обществено внимание към тяхната дейност като защитници на българския дух и борци за осъществяване на българската национална кауза в условията на чуждо потисничество.

Народните пенсии и другите форми на признание, проявени към заслужилите дейци, носят морално удовлетворение за много хора, свързани с освободителното движение. Те са своеобразна национална и политическа реабилитация и отплата за накърнените им граждански и политически права по време на чуждото господство. Народните пенсии са законодателно закрепени социални гаранции, които облекчават участта на хиляди българи в трудните години на Втората световна война. Чрез тях се снижават социалната неудовлетвореност и напрежение, породени от противоречието между очакванията на българските граждани и възможностите на българската държава да ги превърне в реалност. Като част от общото признание за участниците в националноосвободителното движение народните пенсии са още едно доказателство, че постигнатата свобода не е подарена, а извоювана и изкупена с цената на скъпи жертви, че успехът се дължи и на упоритите борби за освобождение и обединение, които са дело на освободителните дейци.

Бележки

[1] *Пейчев. П.* Истината по пенсионния въпрос. С., 1932. с. 30.

[2] Държавен вестник, бр. 11 от 16 ян. 1904; бр. 56 от 12 юни 1926.

[3] Ст. дн. XXV ОНС, IV р.с, 23 зас. от 22 дек. 1942, с. 535; 24 зас. от 23дек. 1942, с. 551.

[4] *Пак там*, 553–554.

[5] *Пак там*, 553–554, 556–558.

[6] *Пак там*, 553–554.

[7] *Пак там.*

[8] *Пак там.*

[9] Ст. дн. XXV ОНС, IV р.с., 37 зас. от 27 ян. 1943, 772–773; Държавен вестник, бр. 24 от 3 февр. 1943.

[10] Ст. дн. XXV ОНС, IV р.с., 37 зас. от 27 ян. 1943, 772–773.

[11] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 8290, л.91.

[12] Държавен вестник, бр. 24 от 3 февр. 1943.

[13] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 8290, л. 90–111.

[14] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 8707, л. 85.

[15] Държавен вестник, бр. 4 от 5 ян. 1945.

[16] Държавен вестник, бр. 11 от 17 ян. 1949; *Атанасов, Ю.* Основи на новото обществено осигуряване. С., 1949, с. 47; *Антов. П.* Пенсии на заслужили на родината лица. С., 1949, с. 3.

[17] Държавен вестник, бр. 11 от 17 ян. 1949.

[18] *Антов. П.* Цит. съч., с. 6, 82.

ДЯДО МИ – Д-Р ИВАН ХРИСТОВ ЛАБУТОВ

Доц. д-р на филос. н. Димитрина Нанева

Дядо ми, д-р Иван Христов Лабутов, е роден през 1898 г. в гр. Дупница. Баща му, преселник от гр. Кукуш, Егейска Македония, веднага след 1879 г., първоначално е търговец на добитък. По-късно става началник на пощата в Сапарева баня. Задомява се на по-зряла възраст – пристава му сестрата на ортака му, Мария Бадинска.

Родът Бадински е един от най-старите в гр. Дупница. Известни търговци и лихвари, те владеят около 5 дка в Зейтин махала по поречието на р. Джерман и в близост до женския манастир в града. Неподчинила се на бащината си воля, пристаналата Мария е обезнаследена и получава само едно дворно място като зестра. На него се въздига бъдещият дом на сем. Христо Лабутови. Тук преди 1904 г., насетне и по време на войните за обединение на отечеството отсяда постоянно ген. Георги Тодоров, сам и понякога и със семейството си – командващ 7-а Рилска дивизия и Втора армия. 9 деца ражда Мария. От тях само три оживяват – Георги, Василка и дядо ми.

Близките връзки, които се създават между семействата на Христо Лабутов и ген. Г. Тодоров, стават причина дядо ми и брат му да се ориентират към постъпване във Военното училище в столицата. За това тяхно решение съдейства и възпитанието им в горещ патриотизъм, владеещ дупнишкия дом на съгражданина на Гоце Делчев – Христо Лабутов. Георги Лабутов, роден през 1892 г., след като е произведен подпоручик, по време на войните за обединение на Отечеството е последователно адютант на ген. Тодоров и на княз Кирил, брата на цар Борис III. Ранен тежко по време на Първата световна война, е изпратен на разноски на двореца във Франкфурт на Майн за лечение. Носител е на няколко ордена „За храброст“. След завръщането си от Германия е пенсиониран като военноинвалид и доживява до 82-годишна възраст. Три албума с военни снимки, отразяващи живота и дейността на Георги Хр. Лабутов, се намират днес в Държавния исторически архив – София[1].

Д-р Иван Хр. Лабутов завършва Военното на НВ училище с 38-и випуск[2]. По време на Първата световна война се намира на Нишкия фронт. Тук в окопите заболява от воден плеврит. Уволнен след Ньойския договор, решава да се посвети на медицината. Тъй като баща му отказва да го издържа в новото поприще на студент по медицина, изтегля заем от Дупнишката Популярна банка и заминава за Австрия. Работи като келнер, за да се подпомага в следването – завършва два семестъра в Медицинския институт във Виена, 6 семестъра – в Грац. Поради оскъдица и недохранване развива туберкулоза и е принуден да се завърне в България. През 1926 г. се дипломира в Медицинския факултет на Софийския университет. Тук заедно с д-р Найден Найденов, племенник на П. К. Яворов и впоследствие негов шурей, са едни от създателите на Българския национален студентски съюз „Хр. Ботев“ –

д-р Иван Хр. Лабутов е негов пръв председател, а д-р Найденов – негов подпредседател.

Като млад лекар д-р Лабутов работи около 1 година в с. Бобошево, а през 1928 г. е вече военен лекар в гр. Самоков. През 1929 г. е преместен във Военната болница на Седма Рилска дивизия в гр. Дупница, чийто началник става през 1935 г. с чин санитарен капитан и остава неин ръководител до смъртта си – 23 януари 1939 г. (посмъртно произведен в чин майор).

В краткия си жизнен път – д-р Лабутов напуска този свят едва 40-годишен, се утвърждава като отличен специалист по вътрешни болести. Освен работата в болницата той има частен кабинет, където приема болни от цялата Дупнишка околия. И до днес стари хора от околните села на града си спомнят за „д-р Ванче", който сам е купувал лекарства за болните, ако те не са имали пари за тях...

Поради голямата си любов към родната Дупница д-р Лабутов отказва асистентско място в клиниката на проф. Янаки Моллов в София, а през втората половина на 1934 г. – и поста директор на Дирекция „Народно здраве".

С национално значение е дейността на д-р Лабутов като туристически деятел[3]. Дългогодишен член на Настоятелството на туристическото дружество в Дупница „Рилски езера" (създадено през 1909 г.), той е и негов председател през 1927–1929 г., както и през 1931 г. до 1936 г. През 1932 г. в града се провежда 25-ият събор на българските туристи, организиран образцово от д-р Лабутов. Той е инициатор за построяване на първата каменна хижа в Рила – „Скакавица" (1921–1922 г.); а с материалната подкрепа на други видни дупничани – Крум Чапрашиков, Жак Асеов, организира изграждането на Туристическия дом в Градската градина на Дупница, изграждане на читалище „Напредък", Туберкулозния диспансер, председател е на комитета за организиране на детско летовище в м. Паничище, Сапарева баня[4]. Д-р Лабутов става и председател на настоятелството на хора „Рилски звуци" при читалище „Напредък", както и председател на медицинската, аптекарската и санитарната колегия в града, лекар – медицински съветник, е при спортния клуб „Славия" в Дупница.

Незаменим организатор, д-р Лабутов създава граждански клуб „За сплотяване на дейните граждански сили за преуспяването на родния град", който покъсно прераства в Общогражданski комитет, решаващ всички неотложни проблеми на града. През 1937 г. излиза неговата книга, която става библиографска рядкост и е издирвана и днес от Националната ни библиотека – „Дупница – летовище, стопанство, култура". Д-р Лабутов усърдно сътрудничи на местния вестник „Светлина", създаден от дупничаните братя Пилеви през 1919 г. и просъществувал до 1944 г.; той е и автор, и инициатор за издаването на редица други възпоменателни сборници, свързани със съдбата на любимия му град.

Всепризнат обществен лидер на града през 30-те години на XX в., д-р Лабутов е дългогодишен приятел на убития от т.нар. народен съд дупнишки кмет Димитър Икономов и на убития от комунистическите бойни групи в София дупнишки депутат Сотир Янев.

Туберкулозата обаче надвива неговия несломим дух. Заради големите му заслуги за развитието на града Дупнишката община отделя при ненадейната му кончина през януари 1939 г. специален гробищен парцел на входа на централното градско гробище – за съжаление днес гробът на д-р Ив. Лабутов се намира в окаяно положение. Туристи от четирите краища на България донасят пръст на гроба му и пеят своя марш: „Балкани, вдигайте се в небесата, за да видите своя син"; а бял рилски бор, засаден от тях на гроба му, приютява обичта на доктора към свещената Рилска обител...

Съболезнователни телеграми до семейството на д-р Ив. Лабутов са изпратени от всички краища на страната, а признателното дупнишко гражданство събира средства и въздига за 40-те дни от кончината му бюст-паметник в Градската градина пред Туристическия дом. Автор на този бюст е скулпторът П. Дойчинов, преподавател по рисуване в Дупнишкия учителски институт. Бюстът на моя дядо е първият паметник на местен гражданин, на когото дупнишката общественост спонтанно и единодушно отдава такава почит...

След превратa на 9.09.1944 г. други ценности завладяват духа на Дупница. Неслучайно градът процентно сред другите български градове дава и най-много жертви – безследно изчезнали в октомврийската вакханалия на 1944 г. стават над 200 негови изявени граждани. В една от тези нощи бранникът Троцки Начев, чийто баща шивач е бил касиер на нелегалната БКП, а той самият по-късно заема в течение на години поста кмет на града, по чието предложение през 1949 г. са изключени много дупнишки студенти, включително и майка ми д-р Екатерина Ив. Лабутова – Беба, от ВУЗ в гр. София, подпийнал, със свои приятели решава, че „бюстът на очилатия" в Градската градина „му загрозява хоризонта". Бутат го и го натрошават. Верни приятели обаче на незабравимия д-р Лабутов събират останките от бюста му, скриват ги в едно мазе на съседна къща под купчина кюмюр. Едва през 1956 г., слепен, бюстът през нощта с камион на черен курс е пренесен в София, за да бъде скрит отново в мазето на апартамента на единствената му дъщеря – моята майка, за дълги години напред. Същата съдба сполетява и библиотеката на д-р Лабутов; след смъртта му съпругата му Малина, племенницата на поета П. К. Яворов, я дарява на читалище „Напредък" съгласно последната му воля. Състояща се предимно от книги на немски език, медицинска литература и атласи, след 9.IX.1944 г. те са изнесени на площада на града и им е устроено истинско аутодафе пред очите на онемялото гражданство.

След 1989 г. Дупнишкият общински съвет не обръща никакво внимание на подадените молби от дъщерята на д-р Лабутов за възстановяване на незаконно премахнатия негов бюст-паметник. През 1996 г. Съюзът на възпитаниците на НВ Военни училища с председател Д. Марков изпраща писмена молба до общинския съвет със същото искане. Едва след още две години – през 1998 г., общинският съвет гласува решение за възстановяване на бюст-паметника на д-р Иван Лабутов на предишното му място, макар че не съществува нито един документ от т.нар. социалистически период, удостоверяващ надлежността за неговото премахване през 1944 г.

Това премеждие обаче не е последно. След тържественото откриване на бюста през май 1998 г. следват три негови кражби. И макар че отливките не са направени от метал, изглежда самото му „съжителство“ с бюста на кмета на комунистическата Дупнишка комуна (1921–1923 г.) Коста Петров в Градската градина не е по вкуса на местните комунисти, станали вече социалисти...

След изявление от моя страна в местните медии, че докато съм жива, бюст-паметникът на дядо ми ще бъде възстановяван дори и с лични средства, както и след специалното сезиране на полицията и Градската прокуратура в града, от 2003 г. насам бюст-паметникът на д-р Ив. Лабутов гордо се възвисява на отреденото му още през 1939 г. място до Туристическия дом в градската градина. Дупнишката община обаче и до днес не е изпълнила обещанието си от 1998 г. улицата в града – ул. „Кулата“, на която е живял д-р Лабутов и където все още се издига неговият дом, да бъде преименувана на негово име, а той да бъде отличен с почетно гражданство заради родолюбивата си дейност. За съжаление партийните пристрастия и днес вземат връх в управлението на общината, а предишните кметове, избрани с листата на СДС и ОДС – д-р Панчо Панайотов и д-р Ст. Кацаров, не успяват да надскочат в дейността си егоистичните си лични и партийни интереси. Не по-различно стоят нещата и с кмета, избран с листата на БСП след 2001 г. ...

В омагьосания кръг на българския преход към демокрация забвението сякаш взема връх. Все по-малко хора в град Дупница, а повечето са и пришълци от околните села, знаят или помнят нещо от миналото му, запознати са с имената на изтъкнати свои съграждани от преди 9.IX.1944 г., допринесли за икономическия напредък и духовното национално извисяване на града. Певици като Сашка Васева, бизнесмени като Иво Караманski, братя Галеви днес са емблема на един от старите български градове в публичното пространство, който е признат още през XII в. за селище от такъв тип.

Разбира се, на фона на тази „демократична кохорта“ се открояват и хора като преподавателя в закрития вече Учителски институт в града – г-н Ив. Хаджийски, който посвещава живота си на краеведческата история на Дупница, уредника на общинския исторически музей в града и др. Със самоотвержеността на истински възрожденци те събират данни за живота и делата на изтъкнатите дупнишки граждани преди 9.9.1944 г., стремят се да възстановят интереса на съвременните жители на града към делата на предците им.

Град Дупница заслужава жертвата им!

Литература

[1] Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. III и т. IV. С-л Румен Румянин. С., 1996, с. 171.

[2] Офицерският корпус в България..., с. 171.

[3] Възпоменателен сборник 1909–1937 г. Б.Т.С. Дупнишки клон „Рилски езера“, 1937, Дупница.

[4] Дупница: летовища, стопанство, култура, 1937, Дупница.

ВЛАДИМИР КАРАМАНОВ – ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА ПОЛИЦЕЙСКАТА ИСТОРИЯ

Проф. д.и.н. Стефан Симеонов – Академия на МВР

Историята на българската полиция страда. Страда от липса на внимание. Еволюцията и събитийността на нейния институционален живот не са познати или се гледат с пренебрежение от изследователите. Има обективни причини за подобно състояние на историко-полицейските разработки. Самата институция като че ли не заслужава научен интерес – тя е „скрита", като практика и фактология, тя е „неблагодарна", от гледна точка на изява или престиж. Много по-модерно и пазарно е да пишеш за Държавна сигурност, отколкото за народната милиция, по-забавен е какъвто и да е текст за Гешев, отколкото за „Един примерен и храбър старши конен полицейски стражар".

Съществен фактор за ограничеността на историческите изследвания за полицията са субективните причини. Малко са авторите, историците, социолозите и изследователите от този ранг, които посягат към перото, за да разкрият, анализират или най-малкото да опишат историята на полицейската институция, личностите, свързани с полицията, да осветлят полицейската институция от гледна точка на развитието на общата българска история. Историческите изследвания за полицията дефектират най-малко от това, че те или са правени от историци, които нямат близостта и разбирането към полицейската институция, или обратно, тясното и ограничено виждане на полицейските администратори, посегнали към широкия исторически поглед, се оказва професионално непригодно или едностранчиво при анализа на полицейската история. Рядко е съчетанието на професионалната историческа подготовка и наличието на професионален административно-полицейски опит като основа за пълноценно историко-полицейско изследване. То обаче, придружено от великолепието на едно перо, съществува и го намираме в лицето на Владимир Караманов[1].

Щастливото стечение на обстоятелствата – добро образование и дълга административна кариера, превръщат Владимир Караманов в пример. През есента на 1893 г., едва 18-годишен, става студент и завършва пълния курс по специалността история във Висшето училище в София. Любовта, която не го напуска през целия му живот, е вдъхновена от неговите преподаватели: Милетич, Балан, Шишманов, Златарски и още много други известни радетели на българската наука и култура[2]. Професионалното му развитие ще започне в Дупница като основен учител и ще продължи с неговото учителстване в трикласното училище в Добрич, в Държавното педагогическо училище и Петокласното девическо училище в Кюстендил. Интересът му към високото образование ще го изпрати с известно прекъсване между 1908 и 1912 г. в Лозана, Швейцария, където завършва и се дипломира по специалността право. Историческото и юридическото му образование ще прозират при всички

негови изследвания и начинания – боравенето с фактология, обобщените изводи, позоваването на правнонормативна база и източници, правно-историческите сравнителни анализи ще са част от неговия специфичен авторски почерк в по-късните му изследвания и изяви.

В качеството си на интелектуалец и образован професионалист той ще поеме по стъпалата на административната йерархия и държавна служба. За първи път е назначен на административен пост през 1903 г., когато заема длъжността секретар на Кюстендилското окръжно управление. От там нататък той ще премине през различни житейски ситуации и служебни позиции, които ще затвърдят неговия опит и ще окажат решаващо значение при избора на темите на неговите професионални анализи: администрацията, полицията, войската, личностите на изграждащата се българска държавност: интендат към щаба на 7-а пехотна Рилска дивизия; окръжен управител на Плевен, Струмица, Кукуш, Кюстендил, завеждащ адмнистативно-полицейската служба в Горна Джумая; етапен комендант в Кадин мост, Гюешево, Кочани по време на Първата световна война.

На следващо място журналистическата, политическата и адвокатската кариера, амбиции и достижения на Владимир Караманов са в основата на изградения стил на писмените му изяви. Той пише много и списва най-напред в политически вестници и издания, принадлежащи на различни, дори на противоположни политически сили и излизащи в края на XIX в.: „Свобода“, „Свободно слово“, „Прогрес“[3]. Участва в издаването и редактирането на „Югозападна поща“ и „Жар“. Пълноценната му изява по страниците на периодичните издания е обаче след пенсионирането му през 1931 г. на страниците на „Военноисторически сборник“, „Македонски преглед“, „Духовна култура“, „Илюстрация Илинден“, „Църковен вестник“, „Родина“, „Мир“, „Църковен вестник“.

Специалното място на Владимир Караманов като основоположник на историческите изследвания за полицейската система и организация е запазено от неговите публикации в списание „Полицай“. Списанието излиза от 1928 до 1943 г. с подзаглавие „орган за полицейска просвета, наука и техника“. В различни периоди редакцията му се оглавява от Светослав Паскалев, началник на Централната полицейска школа, по-късно началник на учебно-подготвителната служба при Дирекцията на полицията в София, или Любомир Бобевски, писател, интелектуалец, член на Съюза на българските писатели. Основната идея на списанието, което е придружено и с две специални библиотечни поредици – „Полицай“ и „Полицейска библиотека“, са отразени в уводната статия, поместена в първия брой на изданието от октомври 1928 г.: „Целите, които си поставя нашето списание, ще бъдат: да стане източник на идеи за полезна полицейска дейност, да насажда професионално-полицейска просвета, да посочва и обобщава всички научно-пракически способи, необходими в борбата с днешната рафинирана престъпност, да даде възможност на всички ония, които се интересуват или служебно са натоварени с полицейски функции, да бъдат в контакт с полицията“[4].

В поредица броеве включително и с продължения са поместени четиринайсет интересни публикации, излезли от перото на Владимир Караманов: през 1938 г. в бр. 1 – „Един примерен и храбър старши конен полицейски стражар“; в бр. 5–6 – „Самоотвержени полицаи от първите години след Освобождението“; бр. 7–8 – „Прочутият разбойник Чолак Пехливан и неговото убийство“; бр. 11–12 – „Скромен принос към историята на нашата полиция“; през 1939 г. в бр. 5–6 – „На своя пост докрай“; бр. 7–8 – „Грижите на държавата в първите години след Освобождението за пострадалите по служба полицаи“; през 1940 г. бр. 9–10, 11–12 – „Принос към историята на нашата полиция“; през 1941 г., бр. 1–2 – „Принос към историята на нашата полиция“; бр. 3–4 – „Нашите висши полицаи от първите години след Освобождението“; бр. 9–10 – „Нашата полиция през войните за обединение на българския народ“; през 1942 г. в рубриката „Заслужили наши полицаи от близкото минало“ статии в бр. 1 – „Никола Ангелов Славков“; бр. 3 – „Кънчо Г. Кънчев, полк. о.з.“; бр. 4 – „Минко М. Радославов“.

Част от тях са подписани „Вл. Караманов, бивш окръжен управител“, за да покаже съпричастността на автора към полицейската администрация и да докаже, че историческите проблеми, за които пише, всъщност са актуални за развитието на тогавашната полиция.

Част от тях носят в заглавието си „скромен“, „грижи“, „заслужили“, „принос“, „самоотвержени“, за да покажат чувствителното отношение на техния автор към основната проблематика на статиите.

Част от тях са откъси от неговите написани и излезли от печат книги: „Кукуш и околията му и българското управление в тях през войните на 1912–1913 г.“, „Последните дни на Кукуш“ или от написаните и за съжаление неотпечатани книги и материали за Кюстендил.

Характерното за изследванията на Владимир Караманов в областта на полицейската история е, че те надхвърлят рамките на краеведските анализи и описания. Подробните разкази за установяването на първата полицейска власт в Кюстендил след Освобождението или за полицейската стража в Дупнишкото околийското управление в годините след Освобождението са наситени фактологически, емоционално приповдигнати, подплатени с анализ на правно-нормативна документация, изпълнени са с препратки към общата българска политическа и институционална история[5]. Около 1941 г. той прави опит, но за съжаление не довършва работата си, да напише история на полицията в България[6].

Владимир Караманов има и своите пристрастия. Това личи най-вече в неговата политическа кариера и ориентация към Стефан Стамболов. Демократът Тома Васильов по тази причина дори не го споменава в своите издания (дали защото е млад, дали защото е местен деец, дали защото е политически противник). Пристрастията на Караманов са от друго естество. Той пише за хората от своя регион с умиление. Какъвто е случаят с видния дупнишки гражданин, бивш кмет и народен представител, старши конния полицейски стражар Димитър Я. Радев. Такъв е случаят с разказа му за поручика от 2-ри ескад-

рон от 4-ти уланski полк Николай Василиевич Савойски (по-късно генерал-лейтенант), първия военен комендант на Кюстендил след Освобождението, а по-късно персонаж от оживена кореспонденция между Владимир Караманов и фамилията Савойски, продължила до смъртта на генерала през 1931 г.[7].

В една по-ранна публикация определих Владимир Караманов като първия историк на българската полиция[8]. Той го заслужава с публикациите и писанията си в периода 1927–1944 г. и с цялото си творчество, неговото „единствено удоволствие за работа и смисъл на живота".

Бележки

[1] За дейността му ще се позовавам на: *Николов, К.* Моменти от живота на Владимир Караманов (по документи, съхранявани в ДА–Кюстендил). ИДА. 2007, т. 84, с. 204–245.

[2] *Пак там*, с. 209–212.

[3] *Грънчаров, С.* Политическите сили и монархическият институт в България 1886–1894. С., 1984, с. 191.

[4] Полицай, 1928, кн.1, с. 1.

[5] Полицай, 1938, бр. 1, с. 41–44; *Пак там*, бр. 11–12, с. 231–234.

[6] АМВР, об. д. 21164; Датирането е въз основа анализа на текста на документа.

[7] *Николов, К.* Цит. съч., с. 238.

[8] *Симеонов, С.* Историография на българската полиция. – История, 1995, бр. 6, с. 25–32.

Дупница и Дупнишко в борбите за национално освобождение, обединение и независимост

Сборник доклади от научната конференция, Дупница, 24–25 октомври 2008 г.

Художник на корицата *Ивайло Тасев*
Коректор *Димитър Матеев*
Предпечатна подготовка *Димитрина Ненова*

Формат 70x100/16
Печатни коли 13

Печат *„Военно издателство" ЕООД*